ધર્મ-શ્રદ્ધા

FAITH IN RELIGION.

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम्

संशयात्मा विनश्यति

લેખક

પ. પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્ય

પ્રાક્-કથન

દશપૂર્વધર વાચકમુખ્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ સ્વરચિત "શ્રી અર્હત્પ્રવચન સંગ્રહ" અપરનામ "શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર"નો પ્રારંભ કરતાં, પ્રથમ સૂત્રમાં જ ફરમાવે છે કે–

"सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ।। १-१ ।"

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર, એ ત્રણની એકત્રિતતા એ મોક્ષનો માર્ગ છે. મુક્તિ માર્ગમાં જેટલી જરૂર જ્ઞાન અને ચારિત્રની છે, તેટલી જરૂર દર્શનની પણ છે. જ્ઞાન અને ચારિત્રની સફળતાનો આધાર, દર્શન ઉપર છે. સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જ્ઞાન એ વસ્તુતઃ જ્ઞાન નથી પણ અજ્ઞાન છે. એ જ રીતિએ સમ્યગ્દર્શન વિનાનું ચારિત્ર, એ વસ્તુતઃ ચારિત્ર નથી પણ કાયકષ્ટ છે.

સમ્યગ્દર્શનના અનેક અર્થો થાય છે. પરંતુ સામાન્ય રીતિએ એમ કહી શકાય કે–સમ્યગ્દર્શન એટલે શ્રી વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ ભગવન્તોનાં કથનો ઉપરની અવિચળ શ્રદ્ધા. એ શ્રદ્ધાથી વિહીન આત્માનું સાડાનવ પૂર્વનું જ્ઞાન અને નિરતિચાર ચારિત્ર પણ ભવની પરમ્પરાને ઘટાડી શકાતું નથી. મુક્તિ માર્ગમાં જ શ્રદ્ધાની ઉપયોગિતા છે, એમ નથી.

હરકોઈ પ્રવૃત્તિમાં શ્રદ્ધા વિનાના માણસો સફળતા મેળવી શકતા નથી. બાળક માતા ઉપર શ્રદ્ધા રાખે તો જ મોટું થઈ શકે છે. વિદ્યાર્થી શિક્ષક ઉપર શ્રદ્ધા રાખે તો જ વિદ્વાન બની શકે છે. નોકર શેઠ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે તો જ સુખી થઈ શકે છે. તે જ રીતિએ પત્ની પતિ ઉપર, પતિ પત્ની ઉપર, પ્રજા રાજા ઉપર, રાજા પ્રજા ઉપર, શિષ્ય ગુરુ ઉપર, ગુરુ શિષ્ય ઉપર, એમ પરસ્પર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસના યોગે જ પરસ્પરનો સુખપૂર્વક વ્યવહાર ચાલી શકે છે.

જે ક્ષણે એક બીજા ઉપર અવિશ્વાસ અને અશ્રદ્ધાની નજરે જોવું શરૂ થાય છે, તે જ ક્ષણે વ્યવહાર બગડે છે, કાર્યસિદ્ધિ અટકે છે અને અવ્યવસ્થા ઊભી થાય છે. એક જ ભવ પુરતાં અને સામાન્ય કોટિનાં કાર્યો પણ જ્યારે શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસ વિના સિદ્ધ થતાં નથી, તોપછી–"અનેક ભવોમાં ઉપયોગી નિવડે તેવાં અને કોઈ પણ ભવમાં સિદ્ધ નહિ થયેલાં એવાં આત્મિક સિદ્ધિને લગતાં મહત્ કાર્યોની સાધના શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસ વિના થઇ શકે" એમ માનવું, એ પ્રત્યક્ષ અનુભવનો ઇન્કાર કરવા બરાબર જ ગણાય !

આત્મશ્રેયકારી લોકોત્તર ઉપકારી ધર્મસાધનાને લગતાં કાર્યોની સિદ્ધિ શ્રદ્ધા વિના થવી અશક્ય છે. એ જ કારણે, મુક્તિમાર્ગના વર્ણનમાં જ્ઞાન અને ચારિત્રની પણ પહેલાં, દર્શનની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂક્યો છે. જ્ઞાનાભ્યાસ ઘણો હોય અને ચારિત્રપાલન કષ્ટપૂર્ણ હોય તોપણ, જેને તેના પર શ્રદ્ધા નથી બેઠી તેને તે છાર ઉપર લીંપણ સમાન છે.

અંક વિનાનાં મીંડાઓનું જેટલું મૂલ્ય છે, તેટલું જ મૂલ્ય શ્રદ્ધા વિનાના જ્ઞાનનું અને શ્રદ્ધા વિનાના ચારિત્રપાલનનું છે. આજે ધર્મ થાય છે, ધર્મનાં અનુષ્ઠાનો સેવાય છે, જ્ઞાન પણ ભણાય છે, ચારિત્ર પણ પળાય છે, છતાં જેવી પ્રગતિ દેખાવી જોઈએ તેવી પ્રગતિ કેમ દેખાતી નથી? ધર્મ પ્રત્યે, ધર્મસ્થાન પ્રત્યે, ધર્માનુષ્ઠાન પ્રત્યે, ધર્મના ધોરી ધુરંધર પુરુષો પ્રત્યે કે તેમને અનુસરનારાઓ પ્રત્યે જગતનું જેવું આકર્ષણ થવું જોઈએ તેવું આકર્ષણ કેમ થતું નથી? શું જ્ઞાનની ખામી છે? ચારિત્રની ખામી છે? ક્રિયાઓની ખામી છે? હશે, પણ તેટલી તો નહિ જ કે જેટલી શ્રદ્ધાની છે. અને એ શ્રદ્ધાની ખામીના પ્રતાપે જ, બીજી બધી ખામીઓ તેટલા પ્રમાણમાં પુરાતી નથી.

કૃષિક્રિયાને વિકસાવવામાં મુખ્ય હેતુ જેમ પાણી છે, તેમ, જ્ઞાન ચારિત્ર કે ધર્મનિમિત્તક અનુષ્ઠાનોને શોભાવનાર, દીપાવનાર કે વિકસાવનાર મુખ્ય હેતુ શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા જ્ઞાનને શોભાવે છે, ચારિત્રને દીપાવે છે અને ક્રિયાઓને વિકસાવે છે અથવા તો તે સર્વની સફલતા માટે શ્રદ્ધા એ એક અનિવાર્ય વસ્તુ છે. ધર્મોન્નતિ અને તેને પરિણામે થતી વિશ્વોન્નતિને મેળવવી હોય, તો બીજા પ્રયત્નોને ગૌણ બનાવીને, સમ્યગ્ શ્રદ્ધાને સુદૃઢ બનાવવાના પ્રયત્નોને જ સૌથી વધુ અગત્ય આપવાની જરૂર છે.

શ્રદ્ધાને સુદૃઢ બનાવવાનો સહેલામાં સહેલો અને સર્વોત્તમ ઉપાય અધિકારી પુરુષોના મુખે સમ્યગ્ જ્ઞાનના ભંડાર સમા શ્રી જિનાગમોનું નિયમિત શ્રવણ કરવું એ છે. એ

સિવાય, બીજા બધા ઉપાયો ભય ભરેલા અને જોખમી છે. પુસ્તક-વાંચનથી, કહેવાતા આધુનિક કે અન્ય શિક્ષણથી કે જેના તેના મુખેથી ધર્મવિષયક વક્તવ્યોનાં શ્રવણથી ધર્મ શ્રદ્ધા વધે, એમ માનવું મિથ્યા છે. શ્રદ્ધા શ્રદ્ધાળુથી જ વધે. અશ્રદ્ધાળુથી નહિ જ.

આગમના જ્ઞાતા એવા શ્રદ્ધાસંપન્ન અને ચારિત્રપાત્ર મહર્ષિઓનાં મુખકમલ દ્વારા સદુપદેશોના શ્રવણ વિના, શ્રદ્ધાની પ્રાપ્તિ જગતમાં દુર્લભ છે. એ કારણે એવા શ્રદ્ધાળુ મહર્ષિઓને શાસ્ત્રોમાં નિશ્ચળ બેટ અને સ્થિર દીપક સમાન કહેલા છે. ચારિત્રપાલનમાં ધીર હોવાથી સ્થિર દીપક સમાન છે. જેમ દીવો જ બીજા દીવાને સળગાવી શકે છે, તેમ સ્થિર દીપક સમાન તેવા સત્પુરુષો જ શ્રી જિનાગમ રૂપી પ્રકાશ પાથરીને, બીજા અશ્રદ્ધાળુ અને અજ્ઞાન હૈયાઓમાં પણ, શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પહોંચાડી શકે છે.

પરંતુ સર્વ કોઈને સર્વ કાળે અને સર્વ સ્થળે સ્થિર દીપક સમા સમ્યગ્ જ્ઞાની મહર્ષિઓનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થવો સુલભ નથી. તેવા આત્માઓને પણ યત્કિંચિત્ ઉપકાર થાય તે ખાતર, તેવા જ જ્ઞાની મહર્ષિઓનાં મુખકમળોમાંથી નીકળેલાં શ્રદ્ધાપોષક વચનો પુસ્તક રૂપે પ્રચારવા એ બીજો ઉપાય છે. એવા જ એક પ્રયત્ન રૂપે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં જ્ઞાનપૂર્વકની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાને માટે અત્યંત જરૂરી અને શ્રદ્ધા રૂપી દેહના પ્રાણસમા અગત્યના વિષયો, જેવા કે ધર્મ, આત્મા, સર્વજ્ઞ, સ્યાદ્વાદ, ભક્તિ, મુક્તિ આદિનું સુગ્રાહ્ય થાય તે રીતે

પ્રશ્નોત્તરાત્મક વિવેચન આપેલું છે, જે વાંચનારને રસદાયી થવા સાથે ઉપયોગી તત્ત્વજ્ઞાન પૂરું પાડવું જરૂરી અને હિતાવહ છે, તે સંદેહોનું નિરાકરણ કરનાર હોવાથી, શ્રદ્ધા રૂપી સદ્‌ગુણને પુષ્ટ બનાવે છે.

ગ્રન્થની છેવટે અને અંતિમ–કથનની પહેલાં આપેલા અંગ્રેજ લેખકના ઉદ્‌ગારો પણ શ્રદ્ધાને સુદૃઢ બનાવે તથા ધર્મ અને સદાચાર પ્રત્યે સદ્‌ભાવ જગાડે તેવા છે.

આ નાનકડું પુસ્તક કેવળ વાંચવા માટે નહિ કિન્તુ શ્રદ્ધા જગાડવા માટે તથા એકવાર નહિ કિન્તુ અનેકવાર વાંચવાની ભલામણ છે. ધર્મ–શ્રદ્ધાને સુદૃઢ બનાવવા માટે, પ્રાથમિક ભૂમિકામાં આજના સમયે જરૂરી એવી ઘણી વાતો આલેખાયેલી આમાં મળી આવશે.

આજે જ્યારે અશ્રદ્ધાનું જોર વધતું જાય છે, ત્યારે જેના યોગે જ્ઞાનપૂર્વકની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવા પામે તેવા સાહિત્યના પ્રકાશન અને પ્રચારની ખાસ જરૂર ઊભી થઈ છે. સંવત ૧૯૯૭ના અંધેરીના ચાતુર્માસ દરમ્યાન અંધેરી–નિવાસી સંઘવી નગીનદાસ કરમચંદ તરફની વિનંતિના પરિણામે આ એક સ્વલ્પ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

એમાં રહેલી ત્રૂટિઓ અને અશુદ્ધિઓ વગેરે ઉપર લક્ષ્ય નહિ આપતાં, પ્રકાશક અને લેખકના આશયની શુભતા ઉપર લક્ષ્ય દઈ, સમ્યક્ શ્રદ્ધા રૂપી અમૂલ્ય સદ્‌ગુણનો વિકાસ કરવા માટે જ, આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે એવી સૌ કોઈ વાંચકને લેખકની ભલામણ છે.

સં. ૧૯૯૮, મહા વદી ૫, શુક્રવાર
ઘાટકોપર તા. ૫–૨–૧૯૪૨ } મુનિ ભદ્રંકરવિજય.

અનુક્રમણિકા

પ્રાપ્તિ સ્થાન

1 ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધીમાર્ગ, ફુવારા સામે
અમદાવાદ ૧

૨ સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
રતનપોળ, હાથીખાના
અમદાવાદ ૧

૩ સોમચંદ ડી. શાહ
જીવન વિહાર સામે
પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

૪ સેવંતીલાલ વી. જૈન
૨૦, મહાજન ગલી
ઝવેરી બજાર મુંબઈ–૪

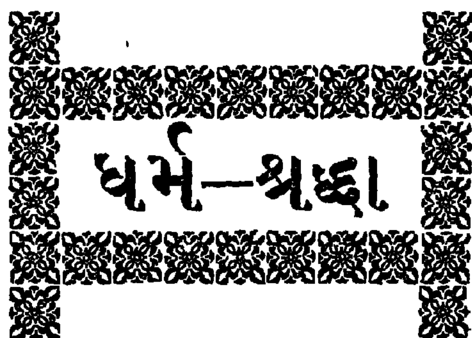
૫ પાનાચંદભાઈ
ભારત મેડીકલ સ્ટોર્સ
જૂના નાગરદાસ રોડ
કેદારનાથ રોડ. અંધેરી (ઇસ્ટ)
મુંબઈ ૪૦૦૦૬૯

૬ શીવલાલ ડી. શાહ
૯/૧૦, કુંજ સોસાયટી
અલકાપુરી વડોદરા–૫

૭ કાન્તીલાલ સોમચંદ ગાંધી
મુક્તિનિલય ધર્મશાળા
તળેટીરોડ, પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

૮ શશીકાન્તભાઈ કે. મહેતા
૩૪, કરણપુરા–રાજકોટ ૧

પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૪૨
બીજી આવૃત્તિ ૧૯૭૮
કિંમત રૂ. ૬–૦૦

ધર્મ–શ્રદ્ધા

ધર્મનો મહિમા

छिन्नमूलो यथा वृक्षो, गतशीर्षो यथा भटः ।
धर्महीनो धनी तद्वत्, कियत्कालं ललिष्यति ॥१॥

મૂલરહિત જેમ વૃક્ષ તથા મસ્તકરહિત જેમ સુભટ તેમ ધર્મરહિત ધનાઢ્ય કેટલો કાળ ટકી શકશે–સમૃદ્ધ રહી શકશે?

धराऽन्तःस्थ तरोर्मूलमुच्छ्रयेणाऽनुमीयते ।
अदृष्टोऽपि तथा प्राच्यधर्मो लक्षेत संपदा ॥२॥

ધરતીની અંદર રહેલ મૂળ જેમ વૃક્ષની ઊંચાઈથી માપી શકાય છે, તેમ અદૃશ્ય એવો પણ પૂર્વોપાર્જિત ધર્મ પુણ્ય સંપત્તિ વડે ઓળખી શકાય છે.

धर्मादधिगतैश्वर्यो धर्ममेव निहन्ति यः ।
कथं शुभगतिर्भावी, स स्वामिद्रोहपातकी ॥३॥

ધર્મથી ઐશ્વર્યને પામેલો જે ધર્મને જ હણે છે, તે સ્વામિદ્રોહનો પાતકી શુભગતિને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવાનો છે?

धर्मस्य फलमिच्छन्ति, धर्मं नेच्छन्ति मानवाः ।
फलं पापस्य नेच्छन्ति, पापं कुर्वन्ति सादराः ॥४॥

મનુષ્યો ધર્મના ફળને ઇચ્છે છે પણ ધર્મને ઇચ્છતા નથી: પાપના ફળને ઇચ્છતા નથી પણ પાપને આદરપૂર્વક કરે છે.

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चलं चचलयौवनम् ।
चलाऽचलेऽस्मिन् ससारे, धर्म एको हि निश्चलः ॥५॥

લક્ષ્મી ચંચળ છે. પ્રાણો ચંચળ છે. યૌવન પણ ચંચળ છે. ચલાચલ આ સંસારને વિષે ધર્મ એક જ નિશ્ચલ છે.

ધર્મ—શ્રદ્ધા

ધર્મ

(૧)

પ્રશ્ન૦ જગતમાં ધર્મ એ શું ધતીંગ નથી?

ઉત્તર૦ જગતમાં ધર્મ એ ધતીંગ નથી, પણ ધર્મની પાછળ વિચાર અને યોગ્ય ધોરણ રહેલું છે. ધર્મનું આચરણ કરનારાઓમાં કે તેમના કોઈ આચરણમાં દોષ હોય, તેથી ધર્મ દોષિત ઠરતો નથી. જીવનમાં જેમ ખાનપાન, ઈન્દ્રિયસુખોપભોગ, નિદ્રા, કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર આદિને સ્થાન છે, તેમ ધર્મને પણ અવશ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. માત્ર ખાનપાન આદિ બાહ્ય જીવન વ્યવહારની પ્રવૃત્તિમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું એ જ જો જીવનની સાર્થકતા હોત તો જંગલી જાનવર કે મનુષ્યમાં કશો તફાવત ન

હોત. જંગલી મનુષ્ય પણ કટોકટી વખતે ધર્મની પ્રેરણા મેળવવા માટે પ્રયાસ કરતો જોવામાં આવે છે.

ધર્મ ઉપર ભાર દેવામાં જ્ઞાનીઓની જનસમાજ પ્રત્યે હિતની દૃષ્ટિ છે, કિન્તુ તેમાં ગતાનુગતિકતા, અંધ અનુકરણ કે અવિચારિત-પ્રવૃત્તિ નથીઃ પરંતુ સુખ માટે જ્યાં ત્યાં ફાંફાં મારતા માનવીને સુખ પ્રાપ્તિના સાચા માર્ગે ચઢાવવાનો જ્ઞાનીઓનો એક માત્ર પ્રયત્ન છે. સદાચરણ એ ધર્મનું સ્થૂલ શરીર છે. સદ્‌વિચાર એ ધર્મનું સૂક્ષ્મ શરીર છે. કેટલાક નીતિને જ ધર્મનું સર્વસ્વ માને છે, પણ વસ્તુતઃ નીતિ એ ધર્મનું ફળ છે.

ધર્મ વિના નીતિની ઈમારત રેતીના પાયા ઉપર ઊભેલી છે. ધર્મભાવનાવડે જ નીતિ ઉપર અખંડ શ્રદ્ધા ટકી રહે છે. જીવનના કટોકટીના પ્રસંગોમાં સહાયભૂત થનારાં નીતિના સૂત્રો નથી, કિન્તુ ધર્મભાવના છે. ધર્મને સાચા સ્નેહથી ભેટેલો કોઈ અતૃપ્ત રહ્યો નથી. પરા કોટિની બુદ્ધિના વિદ્વાનો ધર્મમાં જ શાન્ત થઈ ગયા છે. તેનું કારણ ધર્મ આત્મા ઉપર સીધી અસર કરે છે, અને આત્મા એ જ આ જગતમાં અમૃતતત્ત્વ છે.

પ્રશ્ન૦ ધર્મના જુદા જુદા વાડાઓ ઈર્ષ્યા, અસૂયા અને અસહિષ્ણુતાદિને ફેલાવી અધર્મની વૃદ્ધિ નથી કરતા ?'

ઉત્તર૦ વાડા, વંડીઓ કે સંપ્રદાયોની અનિષ્ટતા જેમ આગળ કરવામાં આવે છે, તેમ તેની અનિવાર્યતા તરફ પણ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. જંગલના પશુઓની

જેમ કુદરતના નૈસર્ગિક મહેલમાં વિચરવાનો વિચાર ઘણો સુંદર લાગે છે, તોપણ માનવીઓ રહેવા માટે ઘર સર્જે છે, રાજકીય કે સામાજિક પક્ષોમાં જુસ્સાભેર ભળે છે, જુદા જુદા દેશો અને રાષ્ટ્રોના વાડાઓ બાંધે છે અને તેની રક્ષાના નામે લાખો મનુષ્યોની આહુતિઓ પણ આપે છે. એ બધા વાડાઓને બાંધવા, પોષવા અને ટકાવી રાખવા અને કેવળ ધર્મના વાડાઓ ઉપર જ કટાક્ષ કરવો, એ વાડાનો કંટાળો નથી પણ ધર્મને ધક્કે ચઢાવવા માટેનો પ્રયત્ન છે.

પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વાડાઓ બાધવા તરફ મનુષ્યનું સ્વાભાવિક વલણ છે અને એ વાડાની મમતા જ મનુષ્યમાં ઉત્સાહ અને ઉમંગને પ્રેરે છે. એનાથી અનિષ્ટો નિપજે છે, પણ એ અનિષ્ટોને આગળ કરી વાડાબંધી નાબૂદ કરવાનો પ્રયાસ કરનાર ધર્મથી સર્વથા વંચિત રહી જાય છે.

ધર્મ એ માનવીને મન એક શાકભાજી જેવી ચીજ નથી કે જે હોય તે ચાલે. પ્રેમ એ જેમ સ્વયંભૂ છે, તેમ ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા એ પણ સ્વયંભૂ છે. ધર્મના વિષયમાં સર્વનાં મન એક જગ્યાએ ઠરતાં નથી. ભૌતિક પ્રેમની જેમ ધર્મશ્રદ્ધામાં પણ જેનાં મન જ્યાં ઠર્યાં ત્યાં જ ઠરે છે. ધર્મના સંબંધમાં બધા વાડાઓનું ઐક્ય કરવાને મથતો આદમી એક નવા જ વાડાને ઊભો કરનારો થાય છે, અથવા કોઈ પણ પ્રકારના ધર્મથી સર્વથા વાંચિત રહી જાય છે.

પ્રશ્ન૦ ધર્મ પ્રત્યે આજે આટલી બેદરકારી શાથી છે ?

ઉત્તર૦ ધર્મ પ્રત્યેની અત્યારની બેદરકારીનાં કારણો અનેક છે. જડવાદની વૃદ્ધિ અને એને પોષતું જ શિક્ષણ પ્રચાર પામવાથી આવી કેળવણી પામેલા ઘણાઓની ધર્મશ્રદ્ધા પડી ભાંગી છે. વિલાસપ્રિયતા વધવાના કારણે સંયમના માર્ગો સાથે વર્તમાનના જીવોને ફાવટ આવતી નથી. ધર્મ એ આરોહણ અને સંયમનો માર્ગ છે, તેથી અઘરો છે જડવાદના અંગે પ્રદિપ્ત થયેલી બાહ્ય અહંતા પણ ધર્મ પ્રત્યેનાં રીસામણાનું કારણ છે. અહંતાના યોગે કેટલાકો એમ મને છે કે –'માનવું એટલે પાળવું અને જો પાળવું નહિ તો માનવું નહિ' માન્યા પછી નહિ પાળવામાં અહંતા ઘવાય છે. એ કારણે સ્વયં સ્વીકારેલી અહંતાને જાળવી રાખવા માટે પણ ધર્મ પ્રત્યે આંખ-મીંચામણાં કરવામાં આવે છે.

વસ્તુતઃ માનવું અને પાળવું, એ બે એક વસ્તુ નથી, માનવું એટલે પાળવાની હાર્દિક ભાવના રાખવી. પાળવું એટલે તો અસ્ખલિત જીવન ગાળવું. પણ એ તો માનવીનું અભિલષિત છે, લક્ષ્ય છે. સત્યને, દયાને કે શીલને સંપૂર્ણ ન પાળી શકીએ, ત્યાં સુધી તેને માનવા, પૂજવા અને વંદવાનો પણ શું માનવીને અધિકાર નથી ? અવશ્ય છે.

ધર્મની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ મનુષ્યના વિકારોને મર્યાદિત કરવા પ્રત્યે છે. ધર્મમાં મર્યાદાના ગીત ગાન છે, પણ સ્વચ્છંદતાનો

નહિ. મનુષ્યના મોટા ભાગને બંધનો ગમતાં નથી. તે કહે છે કે–મનુષ્ય થયા પછી તે બંધનો શા માટે? મનુષ્યને દરેક વાતમાં સ્વાતંત્ર્ય કેમ નહિ? પણ એ પ્રશ્નો કરનારા ભૂલી જાય છે કે–એવું સ્વાતંત્ર્ય તો પશુ અવસ્થામાં ઘણું છે, એથી પશુઓને કેટલી શાંતિ છે? ઇન્દ્રિયોની નિરંકુશ પ્રવૃત્તિ તો અશાંતિને ઢસડી લાવનારી છે. એ જાતિના નિરંકુશ અને સ્વચ્છંદ વર્તનમાંથી માનવીને મુક્ત કરવા માટે તો ધર્મની જરૂર છે.

ધર્મના પ્રત્યેક આદેશ માનવીના વિલાસોને મર્યાદિત બનાવે છે, દયા, હિંસાને મર્યાદિત કરે છે. સત્ય, વાણીને મર્યાદિત કરે છેઃ બ્રહ્મચર્ય, ઇન્દ્રિયોને મર્યાદિત કરે છેઃ તપ, વિકારોને વશ કરે છેઃ અને પરોપકાર, લોભ અને પ્રમાદને હઠાવે છે. એ મર્યાદાઓની સાધનામાં જ મનુષ્ય-જીવનનું ગૌરવ છે. ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોથી પર એવી કોઈ દિવ્ય શાન્તિ અને સુખ માટે મનુષ્યનું હૃદય હંમેશાં તલસે છે. તે તરફ મનુષ્યને લઈ જવો, એ ધર્મનું કાર્ય છે. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની ગુલામીમાં જેઓની બુદ્ધિ વ્યામોહિત થયેલી છે, તેઓના અંતરમાં ઉન્નત ભાવનાઓને ઉત્પન્ન કરનાર અનેક પ્રકારની મર્યાદા અને અંકુશોવાળું ધાર્મિક જીવન કદી પણ સ્થાન પામી શકતું નથી. અહંકારના ઉન્માદમાં એવા આત્માઓને પોતાનો કે પરનો કલ્યાણ-માર્ગ ધ્યાનમાં આવી શકતો જ નથી.

પ્રશ્ન૦ ધર્મની સર્વસાધારણ ભૂમિકા શું ?

ઉત્તર૦ ધર્મની સર્વસાધારણ ભૂમિકા સર્વજ્ઞની બુદ્ધિ છે. સર્વજ્ઞબુદ્ધિ જ મૌલિક મહાન સત્યોનો યથાર્થ નિર્ણય આપી શકે. સર્વજ્ઞપ્રેરિત શાસ્ત્રો, એ ધર્મનો મુખ્ય આધાર છે. એ શાસ્ત્રો સદાચાર, ઈશ્વરભક્તિ અને તત્ત્વનાં વર્ણનોથી ભરપુર હોય છે. સત્ય, દયા, તપ, બ્રહ્મચર્ય અને પવિત્રતાના અનેકવિધ માર્ગોનું તે સંગ્રહસ્થાન છે. આવા સર્વજ્ઞકથિત શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલા ધર્મના ત્યાગ પછી માનવની કાંઈ જ વિશિષ્ટતા નથી. કામવાસનાઓના અનિયંત્રિત વ્યવસાયવાળી પશુતા તો પશુમાં પણ નથી.

ધર્મનું અમુક અંગ મનુષ્યને ફાવતું ન આવ્યું, તેટલા ઉપરથી તે ધર્મ ઉપર જ ઘા કરવા બેસી જાય, તો જે ડાળ ઉપર તે બેઠો છે, તેના ઉપર જ ઘા કરનારો તે બને છે. સ્નેહ, સદ્‌ગુણ કે સજ્જનતાના આદર્શો ધર્મ ઉપર નહિ તો બીજા શાના ઉપર રહેલા છે? ધર્મ એ કોઈ હવાઈ બંધારણ નથી, પણ જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ માનવોથી ઘડાયેલું, પળાયેલું અને જીવનમાં સર્વત્ર ઓતપ્રોત થએલું મહા સત્ય છે.

પ્રશ્ન૦ જૈનશાસ્ત્રોમાં ધર્મને કયા કયા વિશેષણોથી સંબોધવામાં આવ્યો છે?

ઉત્તર૦ જૈનોના **શ્રી મહાનિશીથ** નામના અતિગહન છેદસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

'धम्मे य णं इट्ठे, पिए, कंते, परमत्थसुही, सयण—जण—मित्त—बन्धु—परिवग्गो, धम्मे य णं दिट्ठिकरे, धम्मे य णपुट्ठिकरे, धम्मे य ण बलकरे,

धम्मे य णं उच्छाहगरे, धम्मे य णं निम्मलकित्तीपसाहगे, धम्मे य णं माहप्पजणगे, धम्मे य णं सुट्ठुसोक्खपरंपरादायगे । से य णं सेवणिज्जे, से य णं आराहणिज्जे, से य णं पोसणिज्जे, से य णं पालणिज्जे, से य णं चरणिज्जे, से य णं अणुट्ठिज्जे से य णं उवइसणिज्जे, से य णं करणिज्जे, से य णं भणणिज्जे, से य णं पण्णवणिज्जे, सेय णं कारवणिज्जे । से य णं धुवे, सासए, अक्खए, अच्चुए, सयलसो क्खनिही धम्मे ॥'

'ધર્મ ઈષ્ટ પ્રિય અને મનોહર છે. ધર્મ જ પરમાર્થ-સુખી, સ્વજન, મિત્ર, બંધુ અને પરિવાર છે. ધર્મ દૃષ્ટિકર છે, ધર્મ પુષ્ટિકર છે, ધર્મ બળકર છે તેમ જ ધર્મ ઉત્સાહકર છે. ધર્મ નિર્મળ કીર્તિ પ્રસાધક છે, ધર્મ માહાત્મ્ય જનક છે. તથા ધર્મ એ સુષ્ઠુ સુખની પરંપરાને દેનાર છે, ધર્મ જ સેવવા યોગ્ય છે, આરાધવા યોગ્ય છે, પોષવા યોગ્ય છે, પાળવા યોગ્ય છે, આચરવા યોગ્ય છે, અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે, ઉપદેશવા યોગ્ય છે, કરવા યોગ્ય છે, ભણવા યોગ્ય છે, પ્રરૂપણા કરવા યોગ્ય છે અને કરાવવા યોગ્ય છે. તે ધર્મ ધ્રુવ છે, શાશ્વત્ છે, અક્ષય છે, અચળ છે અને સકલ સુખનું નિધાન છે.'

પ્રશ્ન૦ ધર્મને સૌથી વધુ અગત્ય શા માટે આપવામાં આવે છે?

ઉત્તર૦ પ્રાણી માત્રની પહેલી જરુરિયાત આહાર છે. આહાર મળ્યો એટલે પહેલી જરુરિયાત પૂરી થાય છે, પણ આહાર લીધો તેની સાથે શરીર બંધાય છે. એ શરીરને ટાઢ, તાપ, વરસાદ અને હિંસક પશુઓ આદિથી રક્ષવા માટે યોગ્ય સ્થાનની જરૂર પડે છે. સ્થાન મળ્યા

બાદ એ શરીરની મર્યાદાની રક્ષા, સભ્યતા કે શોભા માટે વસ્ત્ર જોઈએ છે. એ મળ્યા પછી કામવાસનાની પૂર્તિ માટે અને દરેક ઇન્દ્રિયોની વિષયેચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તેને ધનની અને એવી જ બીજી સામગ્રીઓની જરૂર પડે છે. એ જરુરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે માણસ ગામડાં વસાવે છે, શહેરો બંધાવે છે, રાજ્ય ચલાવે છે અને એ માટે સઘળો પરિશ્રમ ઉઠાવે છે.

મુખ્યતયા માનવીઓને પૈસાની જરૂર ખાવા, પહેરવા, રહેવા અને વિષય ભોગવવા માટે પડે છે, પણ માણસને તે સિવાય નૈતિક વલણ પણ હોય છે. નૈતિક કાર્યો માટે પણ તે પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરે છે. પૈસાનો ઉપયોગ તેને વારંવાર કરવો પડતો હોવાથી તે પૈસાનો સંચય કરે છે, એટલું જ નહિ પણ બીજી પણ કિંમતી ચીજોનો સંગ્રહ કરે છે. મુશ્કેલીના પ્રસંગે એ સંગ્રહમાંથી પૈસાથી ચાલે તેમ હોય તો તે રૂપિયો ઘરમાંથી કાઢતો નથી. રૂપિયાથી ચાલે તેમ હોય તો તે સોનામહોર કાઢતો નથી અને સોનામહોરથી ચાલે તેમ હોય ત્યાં સુધી ઝવેરાતને તો તે અડતો જ નથી. કુદરતી રીતે જ મનુષ્યોમાં આ જાતની વૃત્તિ રહેલી છે.

નૈતિક જીવનમાં આગળ વધ્યા પછી પણ મનુષ્યોને શાંતિ, આશ્વાસન કે માનસિક સંતોષ માટે કોઈ અન્ય વસ્તુની જરૂર પડે છે. જે વખતે તેને સગાં-સંબંધી, ભાઇ-ભાંડુ, ધાન્યનાં કોઠારો કે ધનના ભંડારો, સ્વજન-

—પરિવાર કે સ્નેહી—ભાર્યા ઘર—બાર, કપડાં લત્તાં કે દર—દાગીના, કિંમતી જવાહીર કે નૈતિક સિદ્ધાંતો આશ્વાસન નથી આપી શકતા અથવા તો નાશ પામી જાય છે, ત્યારે તેને શાંતિ અને સંતોષ આપનાર જે કોઈ બાકી રહે છે, તેનું જ નામ ધર્મ છે. દીલના ગુપ્ત ઘા રૂઝવનાર-અન્તે ધર્મ સિવાય અન્ય કોઇ નથી.

એવા ખાસ પ્રસંગોએ માનવીઓને કામ આવે-એ માટે ધર્મની કે અધ્યાત્મની શોધો ઉપયોગી છે. એ શોધો પૂરી પાડનારી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓની પણ તેટલી જ ઉપયોગિતા છે. કોઈક જ પ્રસંગે આ આધ્યાત્મિક જીવનની જરૂર પડે છે, તો પણ તેને જો પહેલેથી જ મેળવ્યું કે સંગ્રહ્યું ન હોય તો નિરાશ થવું પડે છે. જગતની-સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ કવચિત્ જ કામ આવે છે, તો પણ તેનો સંગ્રહ, સચય અને સંરક્ષણ તો હરહંમેશાજ કરવાં-પડે છે.

હીરા, માણેક, પન્ના, મોતી કે સુવર્ણ આદિ પદાર્થોની માણસને રોજ જરૂર પડતી નથી, ચાલુ ખાન—પાનમાં, શરીર—રક્ષામાં કે લાજ—આબરૂ ઢાંકવામાં તેની આવશ્યકતા રહેલી નથી, અથવા ઘી તેલ, ગોળ—ખાંડ કે અનાજ વગેરે ખરીદવામાં પણ તેનો સીધી રીતે ઉપયોગ થતો નથી; તોપણ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા પુરુષો તેનો સંચય, સંગ્રહ અને સંરક્ષણ કરવામાં લેશ પણ બેદરકારી-દર્શાવતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેની સંભાળ માટે-

અસાધારણ કાળજી ધરાવે છે. તે જ રીતિએ ધાર્મિક જીવન કહો કે આધ્યાત્મિક જીવન કહો, એ પૌદ્ગલિક કે નૈતિક જીવન કરતાં અતિ ઉચ્ચ કોટિનું જીવન છે અને બીજા બધાં જીવનો જ્યારે નિષ્ફળ નિવડે છે, ત્યારે આત્માને શાંતિ, સંતોષ અને આશ્વાસન તે જ આપે છે. તેથી તેવું જીવન જીવવા માટે સહાયક બને તેવી સામગ્રીનો સંચય અને સંગ્રહ પણ પહેલાંથી જ ચાલુ રાખવો જોઈએ.

આધ્યાત્મિક જીવન, એ ઉચ્ચપ્રકારની જ્ઞાનશક્તિથી થયેલી માનવજાતની કલ્યાણકર એક અદ્ભુત શોધ છે. અધ્યાત્મિક જીવન એ આત્માની વિકાસવાળી સ્થિતિ છે. અને જીવનમાં એ અનિવાર્ય છે. કોઈને પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ચાલી શકે તેમ જ નથી. તેનો નિષેધ કરનારા પણ બીજી રીતે તેને જ કબૂલે છે, કારણ કે-તે આત્માની સ્વાભાવિક અવસ્થા છે, તો પછી તેના પ્રત્યે બેદરકારી કે ઉપેક્ષા કયો બુદ્ધિમાન માણસ સેવે? એની પ્રત્યે ઉપેક્ષા વૃત્તિથી શાંતિ નહિ પણ અશાંતિ જ મળે છે. અશાન્તિને ટાળી આપનાર અને સાચી શાન્તિને લાવી આપનાર એવા આત્મવિકાસને સિદ્ધ કરનાર ધર્મ જ છે, એ વાતમાં કોઈ પણ વિચારકના બે મત છે જ નહિ.

પ્રશ્ન૦ ધર્મની જરૂરિયાત સ્વીકાર્યા પછી પણ કયા ધર્મને સાચો માનવો? ધર્મમાં કલહો, કંકાશો અને મતમતાંતરો એટલા બધા છે કે-તેમાં સત્ય ધર્મ કયો તે કઈ રીતિએ નક્કી કરવું?

ઉત્તર૦ ધર્મના મત–મતાંતરો, ભેદ–પ્રભેદો કે કલહ–કંકાશો જોઈને ધર્મથી ઉભગી જવાની જરૂર નથી. માનવપ્રકૃતિ જ જુદી જુદી વિકાસભૂમિ ઉપર સ્થિત થયેલી હોય છે. તેથી તે તે પ્રકૃતિને અનુકૂળ ધર્મને તે સ્વીકારી જ લે છે. દરેકે દરેક મનુષ્ય એક જ ધર્મ કે એક જ રીત સ્વીકારે એ કદી બન્યું નથી અને બનવાનું પણ નથી. જુદા જુદા માણસોને જુદાં જુદાં સાધનો વિના ચાલે જ નહિ. પરન્તુ એ સાધનો બધાં જો એક જ માર્ગે લઈ જનારાં હોય તો તેથી ડરવાની જરૂર નથી.

ધર્મ જગતમાં એક જ છે. માત્ર તેની જુદી જુદી શાખાઓ જુદા જુદા ધર્મ રૂપે ભાસે છે. એક મોટી વ્યાપારી પેઢી કે જન-સમાજને ઉપયોગી એક મોટી સંસ્થાને જેમ મુખ્ય મથક ઉપરાંત શાખા–પ્રશાખાઓ હોય; છતાં એ બધી મળીને એક જ પેઢી કે એક જ સંસ્થા ગણાય છે, તેમ આત્માના વિકાસસાધક જેટલા રસ્તાઓ છે તે બધા જો મહાવિકાસ–મોક્ષરૂપ મથકને મળનારા હોય, તો તે બધા તેના જ ભેદો–પ્રભેદો હોવાથી એક જ છે. એ બધા ભેદો પ્રભેદોની સેવાથી મુખ્ય ધર્મની જ સેવા થાય છે.

[૨]

પ્રશ્ન૦ બધા ધર્મો એક જ મહાધર્મની શાખાઓ હોય, તો પરસ્પર લડે છે શા માટે?

ઉત્તર૦ લડાઈ થવાનું કારણ ભેદ–પ્રભેદો હોતા

નથી, પણ તેને અનુસરનારી વ્યક્તિઓની વિપરીત સમજણ કે અન્ય નિર્બળતાઓ હોય છે. વળી પોતપોતાની મર્યાદાઓ સાચવવા ખાતર પ્રસંગે લડવું પડે, તો તેમાં વાંધો લેવા જેવું પણ શું છે? રેલ્વે, પોસ્ટ કે પોલિસ-ખાતું એક જ ગવર્મેન્ટની માલિકીનું હોવા છતાં, એક બીજાની મિલ્કતો એક-બીજાની ઑફિસમાં ઉલ્ટા-સુલ્ટી જમા-ઉધાર થઈ ગઈ હોય અને તેનો સીધી-રીતે નિકાલ આવતો ન હોય, તો નુકશાનીનો દાવો માંડી કોર્ટે ચઢે કે ઉપરી અમલદાર ઉપર ફરિયાદ લઇ જાય, તેમાં તેઓ ખોટું શું કરે છે?

વહીવટની વ્યવસ્થા વાંધો ન પડે તેવી હોવી જોઈએ. પરન્તુ દરેક બાબતમાં એવી વ્યવસ્થા પહેલેથી જ થઈ જાય, એવી આશા શી રીતે રાખી શકાય? અને પહેલેથી એવી વ્યવસ્થા ન થઈ શકે તો અથડામણી ઊભી થવાનો પ્રસંગ પણ કેમ ન આવે? પ્રસંગે પરસ્પરની ભૂલો નભાવી લેવી અને વહીવટનો ગોટાળો દબાવી રાખવો એ સારું કે તેની ચોખવટ કરવા માટે જરૂરી ઝઘડો કરવો એ સારું? જેઓ ઝઘડાથી ડરીને એ ચોખવટ કરવા પ્રયાસ નથી કરતા, તેઓ મુખ્ય સંસ્થાને જ નુકશાન કરનારા છે અને જેઓ ઝઘડા વહોરી લઈને પણ ચોખવટ કરે છે, તેઓ જ મુખ્ય સંસ્થાની સેવા કરનારા છે.

લડાઈ, મત-મતાંતરો કે ભેદ-પ્રભેદોથી નુકશાન જ થાય છે અને મૂળ વસ્તુને ધોક્કો જ પહોંચે છે, એવી

માન્યતા એકતરફી અને ગેરસમજવાળી છે. ધારો કે લડાઈઓએ જનસમાજને નુકસાન કર્યું હોય તો પણ કેટલું કર્યું છે? જ્યારે બીજી બાજુ ધર્મે માનવ-સમાજનું ભલું કેટલું કર્યું છે? એ બેનો હિસાબ મેળવવામાં આવશે તો નુકશાન તો બહુ જૂજ અને મોટે ભાગે કલ્પિત અને આરોપિત જણાઈ આવશે અને ફાયદો અનન્તગુણો દેખાઈ આવશે. સર્વત્ર પતનના અસાધારણ દબાણ નીચે પણ મંગલ અંશોવાળી જે કાંઈ સ્થિતિ જગતમાં નજરે દેખાય છે, તે એક ધર્મરાજની મહાસેવાનું પરિણામ છે.

એ મોટા પરિણામ સામે ઇતિહાસના પાને થોડી લડાઈઓ, ખોટી કે સાચી રીતે નોંધાઈ હોય, તેની શું કિંમત છે? જો કે એટલું પણ નુકશાન ન હોય તો સારું, પણ કુદરતના કાનુનમાં એવું સંભવિત ક્યાં છે? એક જ કપડું હોય તેવી કટોકટીની સ્થિતિમાં તે કપડું એકાદ-બે સ્થળે ફાટેલું છે, એમ માનીને તેને ફેંકી દેવું, એ શું યુક્તિયુક્ત છે? કે ઉઘાડા કે નાગા ફરવા કરતાં, સાંધી લેવાની સગવડ ન હોય તોપણ, તે ફાટેલા કપડાથી શરીરનું ટાઢ-તડકા સામે રક્ષણ કરવું અને લાજ ઢાંકવી એ જ ડહાપણભર્યું છે. તદ્દન કારણ વિના કદી લડાઈઓ ઉત્પન્ન થતી નથી અને કવચિત્ કારણ વિના પણ ઉત્પન્ન થાય તો ધર્મ સિવાયના પ્રસંગોમાં પણ એવી માનવ વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ નથી લડતી?

માનવસ્વભાવની ભિન્ન રૂચિઓ, અનેક નિર્બળતાઓ, સ્વાર્થ, ઉતાવળીયાપણું વગેરે ઝઘડાઓનું મૂળ છે. એ માનવપ્રકૃતિ મૂળથી ન બદલાય ત્યાં સુધી ઝઘડાઓ સર્વથા બંધ થઈ જાય, એ કેવી રીતે શક્ય છે? પશુ કે રાક્ષસો કરતાં મનુષ્યસમાજમાં લડાઈઓ ઓછી થતી હોય તો એ ધર્મનો જ પ્રભાવ છે, એમ માનવું જોઈએ. લડાઈઓ અને મત-મતાન્તરો રૂપ ક્ષુદ્ર દૂષણો જોઈ ધર્મની સેવાથી પરાઙમુખ બનવું, એમાં જાણતાં-અજાણતાં પણ ધર્મના મહાન ઉપકાર તળે દબાયેલા માનવીઓ કૃતઘ્નતા આચરે છે.

આત્માનો મહાવિકાસ જે મોક્ષ, તેને સાધે તે ધર્મ છે. જગતમાં વિકાસમાર્ગ એક જ છે. તે તરફ લઈ જનાર જૂદા જુદા ફાંટાઓ તે એક જ ધર્મના પેટાભેદો છે. એ પેટાભેદો જો આત્માના મહાવિકાસ -મોક્ષને સહાયક હોય, તો તેથી નુકશાનનો લેશ પણ સંભવ નથી. મોક્ષને બાધક માર્ગોને ધર્મના પેટાભેદો ગણી શકાય નહિ, એટલે અહીં એ વાત અસ્તુત છતાં ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

પ્રશ્ન૦ શું બધા ધર્મો મટીને એક જ ધર્મ ન બની શકે?

ઉત્તર૦ તકરાર મીટાવવા ખાતર કદાચ બધા જ ધર્મોની એકતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ તે ધર્મ લોકોપયોગી તો નહિ જ બને. ધર્મને લોકોપયોગી બનાવવામાટે તો તેની જુદી જુદી શાખા-પ્રશાખાઓ ઊભી

કરવી જ પડશે. જગતનું બધું જ પાણી- નદી-નાળાં વગેરેમાંથી લઈને એક જ સમુદ્રમાં ભરી દેવામાં આવે તો સમુદ્ર મોટો તો જરૂર લાગશે, પરંતુ તે પાણી લોકોનાં ઉપયોગમાં આવતું અટકી જશે. લોકો તેનો ઉપયોગ કરી શકશે નહિ.

સરોવરનું પાણી પણ ઘેર ઘેર પહોંચાડવા માટે જુદી જુદી ટાંકીઓ અને નળીઓ દ્વારાએ જ લઈ જવું પડે છે. તેમ એક જ ધર્મને સર્વ મનુષ્યો પાસે પહોંચાડવા માટે જૂદાં જૂદાં સાધનો વિના ચાલી શકવાનું નથી. એ સાધનનોને પછી સંપ્રદાય, પંથ, મત, સંસ્થા કે ખાતું કોઈ પણ નામ આપો. એ ખાતાઓ તરફ સૂગ ધરાવવી એ વસ્તુસ્થિતિનું અજ્ઞાન છે.

ધર્મના વાડાઓ મીટાવવાની વાતો કરનારા આજના સુધારકો પણ એ વાડાઓ મીટાવવાને બદલે નવા જ વાડાઓ ઊભા કરે છે. મનુષ્યસમાજમાં વસીને સર્વત્ર એક જ રીત દાખલ કરી શકાતી જ નથી. વિદ્યમાન વસ્તુઓ ઉપર અણગમો ઉત્પન્ન કરાવવા માત્રથી તે નાબૂદ થતી નથી પણ એકના બદલે તેની જગ્યાએ બીજી આવીને ઊભી રહે છે.

દાખલા તરીકે—નાતોના જમણવારો સામે અણગમો બતાવનારાઓ ટીપાર્ટી, ઈવનીંગ પાર્ટી અને ગાર્ડનપાર્ટીઓ ગોઠવે જ છે, વરઘોડાઓના બદલે સરઘસો કાઢે જ છે, નાતો

અને પોળોનો વિરોધ કરનારાઓ મંડળો અને સોસાયટીઓ સ્થાપે જ છે. યુવકોને માબાપો તથા ગુરુઓના અંકુશોથી છોડાવી શિક્ષકો, પ્રિન્સિપાલો કે કાયદાઓના અંકુશ તળે મૂકવા જ પડે છે. સ્ત્રીઓના કામનો બોજો ઓછો કરવા જતાં ઘાટીઓ અને રસોઈયાઓને તે કામ સોંપવું જ પડે છે. ભરત, ગૂંથણ અને શિવણ વગેરે ઘુસાડવાથી પાપડ, સેવ અને અથાણું વગેરે ઘરગથ્થુ ચીજો માટે બજારો ઉપર આધાર રાખવો જ પડે છે.

કુંટુંબ-કલહોને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી જુદા રહેવાનું શીખવવાથી સુવાવડ આદિ પ્રસંગોએ ડૉક્ટરો, મ્યુનિસિપેલિટીઓ અને સુવાવડખાતાંઓને આધીન રહેવું જ પડે છે. સાદું જીવન ગાળી માત્ર નાત-જાત કે ધાર્મિક પ્રસંગોમાં જ ખર્ચ કરનારા પૂર્વજોની ટીકાઓ કરનારાઓ, ખર્ચ ટૂંકું કરવાના બદલે, તેના કરતાં અનેકગણું ખર્ચ મોજ-શોખ, કપડાં-લત્તાં, નાટક-સિનેમા તથા અન્ય ટાપ-ટીપમાં વધારતા જ જાય છે. ભાટ-ચારણો, ભાંડ ભવૈયા અને ભટ-બ્રાહ્મણોના ઠેકાણે સાચા-ખોટા સમાચારો ફેલાવનારા અને કૃત્રિમ ઉશ્કેરણી કરનારા છાપાઓ ગોઠવાઈ જાય જ છે. પુરાણ કે ધર્મશાસ્ત્રોની કથાઓના સ્થાને નૉવેલો દ્વારા એ નાની-મોટી કલ્પિત કથાઓનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે.

સ્વર્ગની લાલચ અને નરકની બીક દેખાડનારા યાચકોના બદલે, ઉન્નતિ અને સ્વરાજ્યની લાલચો દેખાડી

સંસ્થાઓનાં ફંડો માટે રીતસર માંગનારાઓનો ઢગલો થઈ પડ્યો છે. જ્ઞાતિ-પંચાયત અને મહાજન-પંચાયતના લાંબા ઝઘડાઓથી કંટાળીને તેનાથી દૂર ભાગવા જતાં, કોર્ટોમાં વર્ષો સુધી ચાલતા કેસોમાં ફસાઈ જવાનું થયું છે. ઝગડાળુ સમાજ પાસેથી હજુરિયા ખુશામતખોરો કે ચોવટિયાઓ રળી ખાતા હતા, તેના બદલે વકીલો, સોલીસીટરો અને બેરિસ્ટરોએ પોતાનું સ્થાન જમાવી લીધું છે. ડોસીઓ અને હજામોના ઉંટવૈદાની ટીકા કરવા જતાં, તેના કરતાં પણ ભયાનક-બીનઅનુભવી-ડીગ્રી-ધારી ડોક્ટરોના હાથે પારાવાર નુકશાન સહવું પડે છે.

સાફ જાજરૂઓના બદલામાં ગટરોની ગંદકી અને રોગનું પ્રમાણ વધી ગયું છે. મંદિરોમાં આદર્શ પુરુષોનાં દર્શન બંધ કરવા જતાં નમાલી ચોપડીઓ અને છાપાના પીકચર્સો જોવામાં આંખો ખુવાર થતી જાય છે. ગુરુ દર્શનથી કંટાળીને દૂર ભાગવા જતા ઓફિસરો અને અધિકારીઓના દર્શન તથા નમન માટે પડાપડી કરવી પડે છે.

એ રીતે એક વસ્તુ છોડી, તો તેને લગતી બીજી વસ્તુમાં ગોઠવાયા સિવાય માણસથી રહેવાતું જ નથી. સર્વ ધર્મ-ઐક્યની વાતો કરવા જતાં, દરેક ધર્મમાં નવા નવા ભેદ ઉલટા વધતા જ જાય છે. ખ્રિસ્તીઓમાં થીઓસોફીસ્ટ, વૈદિકોમાં આર્યસમાજ, જૈનોમાં ત્રણ ફિરકાઓને નહિ માનનાર ચોથો વર્ગ-એમ સર્વત્ર ભેદ

વધે છે. ભેદ-પ્રભેદો પ્રત્યે સૂગ ધરાવવા માત્રથી તે મટી શકતા નથી. એને મિટાવવાની વાતો કરવી, એ માનવ-સ્વભાવનું અજ્ઞાન છે. માનવ સમાજના મહાવિકાસ-મોક્ષમાં સહાયક થવા માટે એક જ મહા ધર્મનાં અનેક અંગ-પ્રત્યંગોની દેશ, કાળ અને પુરુષની ભિન્ન ભિન્ન યોગ્યતા મુજબ આવશ્યકતા છે. એ પેટાભેદોની સહાય વડે જ કેટલાક માનવીઓ અનેક જન્માન્તરો કરી ચોક્કસ મહાવિકાસ- મોક્ષની નજીક આવી પહોંચે છે, એ સત્ય સમજવાની જરૂર છે.

પ્રશ્ન૦ ધાર્મિક લડાઈઓ થવામાં મુખ્ય કારણો કયા છે?

ઉત્તર૦ ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદો તથા ઝઘડાઓની આવશ્યકતા નહિ હોવા છતાં, નીચેનાં કારણોએ ઝઘડાઓ ઉપસ્થિત થયા સિવાય રહેતા પણ નથી:—

૧—અમુક જ પરિસ્થિતિના માનવોને ઉપયોગી થઈ શકે તેવા સાધન-સંયોગવાળો હોવા છતાં તે ધર્મ સર્વ માનવો માટે લાગુ કરવાની તેના અનુયાયીઓની વધારે પડતી લાલચોથી ઘર્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨—ધર્મનું મૂળ તત્ત્વજ્ઞાન છે. જે ધાર્મિક આચારોની પાછળ માનવીને સંતોષ આપી શકે તેવું તત્ત્વજ્ઞાન નથી, તે આચારો પાળવા માટે માનવી ધૈર્ય ધારણ કરી શકતો નથી. સમસ્ત વિશ્વની ઘટમાળ કયી રીતે ચાલે છે?

એનો રીતસર ખુલાસો કરવામાં ન આવે, તો ધર્મના જિજ્ઞાસુને કદી પણ સંતોષ થાય નહિ.

આ રીતે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને નિકટનો સંબંધ હોવાથી, તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી જે મતભેદો ઊભા થાય છે, તેને અજ્ઞાનથી ઝઘડાઓ તરીકે કલ્પી લેવામાં આવે છે, પરન્તુ એ ઝઘડાઓ તો તત્ત્વબોધ માટે અત્યંત જરૂરી છે. વર્તમાન સાયન્સના શોધક વિદ્વાનોમાં પણ ગંભીર મતભેદ અને વાદવિવાદો હોવા છતાં, તેને સાયન્સની પ્રગતિના રોધક માનવામા નથી આવતા, કિન્તુ જરૂરી માનવામાં આવે છે.

૩–ધર્મપ્રચારનાં સાધનો અને ગોઠવણોમાં તફાવત હોવાથી પણ ઝઘડા ઉત્પન્ન થાય છે. બધી જ પેઢીના વહીવટદારો બાહોશ, વ્યવસ્થિત કે નિયમિત હોતા નથી, તેથી તે પ્રચારકો સમાજમાં અસંતોષ પેદા કરે છે અને એ કારણે પણ ઝગડા હોઈ શકે છે.

જગતમાં એક જ ધર્મ રહે અને બીજા બધા લોપ થઈ જાય એ વાત પ્રથમ દર્શને બહુ સારી લાગે છે, તો પણ માનવસ્વભાવ તેવો કદી બનતો જ નથી. એકનો લોપ કરવા જતાં બીજી લપ ઊભી થાય જ છે. મહાધર્મ –મોક્ષસાધક ધર્મની એકતા કે વ્યાપકતાને ક્ષતિ ન પહોંચે તે રીતે ધર્મોની શાખા પ્રશાખાઓ વધતી રહે, તેથી મુખ્ય પેઢીને કાંઈ નુકશાન નથી.

બધા એક બને એ વાત માનવપ્રકૃતિ જોતાં અસંભ-

વિત છે, પરન્તુ બધામાં એક રહે એ વસ્તુસ્થિતિ સર્વથા સુસંભવિત છે. બધા ધર્મને એક કરવાની વાતો, એ એક પણ ધર્મના આચરણમાં જેને નથી રહેવું તેઓને છટકવાના બ્હાના રૂપ છે. જેને કોઈ ને કોઈ ધર્મનું આચરણ કરવું જ છે, તેના મુખમાંથી એવી વાતો કદી બહાર નીકળે જ નહિ. તે તો એમ જ કહેશે કે-બધા ધર્મોમાં મારા આત્માનો વિકાસ શીઘ્ર સાધી શકે, એવો ધર્મ કંયો છે? -તેની પરીક્ષા કરીને મને તે સ્વીકારવા દ્યો. ધાર્મિક લડાઈઓ મટાડવાનો આ એક જ ઉપાય છે.

દરેક ધર્મો પોતપોતાના સ્થાને અપેક્ષાએ સાચા છે, એમ માનવું, પણ તેથી-'દરેક ધર્મો સરખા છે'-એમ સિદ્ધ થતું નથી, દરેક ધર્મોના ચઢતા-ઉતરતા દરજ્જા અવશ્ય છે. સાધકે પોતાને યોગ્ય ઉચ્ચ કોટિનો ધર્મ કયો? તેની સ્વયં શોધ કરવી જોઈએ અને મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી-પક્ષપાત રહિતપણે જે શોધાય તેને સ્વીકારવા તત્પર રહેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન૦ સર્વ ધર્મને સરખા માનીએ તો શું હરકત? ધર્મમાં મારૂં-તારૂં કરવાની શી જરૂર છે?

ઉત્તર૦ એ વાત બોલવામાં બહુ સુંદર છે, પરન્તુ માનવોમાંથી જ્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિનો નાશ થયો નથી, ત્યાં સુધી એવી ઉદારતાની વાતો કરવામાં વાતો કરનારને જ ગુમાવવાનું છે. મનુષ્યોના દરેક વ્યવહારો ભેદથી જ ચાલે છે. વિદ્યાર્થીઓના વર્ગો, પેટા-વર્ગો, અનુક્રમ-

નંબર, ભેદથી જ ચાલે છે. ધંધાઓમાં, અમલદારોમાં ઓફિસોમાં; સંસ્થાઓમાં, તથા દાતારોના ફોટાઓ અને બાવલાંઓને ગોઠવવામાં વર્ગો અને અનુક્રમ રાખવામાં આવે જ છે, ત્યારે માત્ર ધાર્મિક બાબતોમાં જ એ ભેદ ટાળી દેવાની વાતો કેમ કરવામાં આવે છે?

એવી વાતો પાછળ ગાઢ અજ્ઞાન અથવા ગુપ્ત સ્વાર્થ સમાયેલો છે. એ સ્વાર્થ કોઈ પણ પ્રકારના ધર્માચરણમાથી છટકવાની બારી મેળવવા પૂરતો જ છે. પરન્તુ એ રીતે ધર્માચરણમાંથી છટકબારી મેળવનારાઓનું ભવિષ્ય સારૂં નથી.

પ્રશ્ન૦ ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ શું?

ઉત્તર૦ ધર્મના સ્વરૂપમાં અનેક મતમતાંતર છે. કોઈ કહે છે કે વેદમાં જે કરવાનું કહ્યું છે તે કરવું, એ ધર્મ છે. કોઈ કહે છે કે સ્મૃતિમા જે કરવાનું કહ્યું છે, તે કરવું, એ ધર્મ છે. કોઈ કહે છે કે પુરાણમાં જે કરવાનું કહ્યું છે, તે કરવું, એ ધર્મ છે. એ રીતે કોઈ ગીતા, તો કોઈ ભાગવત, કોઈ કુરાન, તો કોઈ બાઈબલ, એમ ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રોની ભલામણ કરે છે અને એમાં બતાવ્યું હોય તે પ્રમાણે વર્તવું, એ ધર્મ છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રી જૈનશાસ્ત્રોએ એ માટે જે નિર્ણય આપ્યો છે, તે નીચે મુજબ છે:—

"वचनाद्यदनुष्ठा,-मविरुद्धाद्यथोदितम् ।
मैत्र्यादिभावसंयुक्त, तद्धर्म इति कीर्त्यते ॥१॥

'પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ એવા વચનોથી પ્રતિપાદન કરાયેલ મૈત્ર્યાદિ ભાવયુક્ત યથોક્ત જે અનુષ્ઠાન, તેને ધર્મ કહેવાય છે.

ધર્મનું આ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. વેદ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, ગીતા, ભાગવત, કુરાન કે બાઇબલ કોઈપણ હો, પરન્તુ જો તેનું કથન પૂર્વાપર વિરોધવાળું હોય, તો તેનું આચરણ ધર્મરૂપ ન જ બની શકે, એમ શ્રી જૈન-શાસ્ત્રો ભારપૂર્વક ફરમાવે છે. એ કારણે સત્યસ્વરૂપવાળા ધર્મના અર્થી આત્માઓએ સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ કથનવાળા શાસ્ત્રની શોધ માટે કરવો જોઈએ, અને એવાં શાસ્ત્ર જે કોઈ હોય, તેના કથન મુજબ ધર્મને આચરવો જોઈએ.

એ શાસ્ત્ર ધર્મના નામે જે કાંઈ અનુષ્ઠાન આચરવાનું કહે, તે મૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી સંયુક્ત જ હોય, શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા ધર્મને ઓળખવાનું એ બીજું લક્ષણ છે. તીર્થંકર- ગણધરો દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ શ્રી જિનોક્ત ધર્મમાં એ ઉભય પ્રકારનાં લક્ષણો ઘટે છે. તેનું આચરણ પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધવચનવાળાં શાસ્ત્રો દ્વારા પ્રકાશિત થયેલું છે અને જગતના તમામ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી આદિ ભાવના-ઓથી ઓતપ્રોત થયેલું છે.

જગતમાં મતમતાંતર ધર્મના ફળની બાબતમાં નથી પણ સ્વરૂપની બાબતમાં જ છે. ધર્મના ફળની બાબતમાં સમસ્ત દુનિયા લગભગ એકમત છે. દુર્ગતિમાં પડતા જંતુને

ધારી રાખે અને શુભ ગતિમાં સ્થાપન કરે તે ધર્મ. જેનાથી અભ્યુદયની સિદ્ધિ થાય અને નિઃશ્રેયસ્‌ની પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ. જેનાથી અહિત–અકલ્યાણનો માર્ગ છૂટી જાય અને હિત–કલ્યાણનો માર્ગ નિર્વિઘ્ન બને એ ધર્મ.

એ વગેરે ધર્મનાં ફળો બતાવનાર વાક્યોમાં સૌની એક વાક્યતા છે. જે મતભેદ છે, તે ધર્મના સ્વરૂપને ઉદ્દેશીને જ છે. વસ્તુનું ફળ સમજે પણ સ્વરૂપ ન સમજે તો ઇષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. હીરા મોતી કે પન્નાની કિંમત સમજે પણ સ્વરૂપ ન સમજે તો ઠગાયા સિવાય રહે નહિ.

દરેક વિષયમાં ફળ સમજવાની સાથે સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ મેળવવું જ પડે છે. અન્યથા સમજેલું ફળ નિરર્થક જાય છે અગર અનર્થકર પણ થાય છે ક્ષુધા અને તૃષા મટાડવી એ ખોરાક અને પાણીનું ફળ છે, એમ જાણ્યા પછી પણ ખોરાક અને પાણી કોને કહેવાય? એનું સ્વરૂપ જે ન જાણે તે ખોરાક અને પાણીને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અથવા તેથી વિપરીત વસ્તુને જ ખોરાક અને પાણી સમજી બેસે છે, તો ક્વચિત્‌ પ્રાણનો પણ તે નાશ કરનારું થાય છે. તેમ ધર્મના ફળ સંબંધી સંદેહ રહિત થયા પછી પણ ધર્મના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ અને એ મેળવે તો જ યથાર્થ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરી, તેનું દુર્ગતિથી બચવા સ્વરૂપ કે સ્વર્ગાપવર્ગને પામવા સ્વરૂપ યથાર્થ ફળ મેળવી શકે. એટલા જ માટે

ધર્મના સત્યસ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરતાં શ્રી વીતરાગનું શાસન ફરમાવે છે કે–

'કેવળજ્ઞાનીઓના અવિરોધી એવાં વચનો અનુસારે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓવાળું જે પ્રવર્ત્તન થાય છે તે ધર્મ છે અને એ વચનોને અનુસારે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓવાળું જીવન જેઓ જીવે છે તેઓ યથાર્થ ધર્મી છે.

પ્રશ્ન૦ ધર્મના સ્વરૂપ સાથે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાને શું સંબંધ છે?

ઉત્તર૦ ધર્મના હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળને સમજી જે સત્ય નિષ્ઠાથી તેનું સેવન કરવાને ઈચ્છે છે, તેનામાં મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા સિવાય રહેતી જ નથી. એક વસ્તુ અમૂલ્ય છે, એમ સમજાયા પછી પોતાના સ્નેહીઓને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય અગર જગતના તમામ જીવો તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે, એવી ઈચ્છા કોને થતી નથી? જેને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે ખરેખરો સુખી છે, એવો ભાવ કોને પ્રગટતો નથી? જેઓને તે વસ્તુ મલી નથી, તેઓ દયાને પાત્ર છે એમ કોણ માનતું નથી? જેઓ તે વસ્તુનો વિરોધ કરે છે, તેઓ ઉપેક્ષણીય છે, એમ કોણ નથી સ્વીકારતું? એ ચાર પ્રકારની વૃત્તિનું નામ જ મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ છે.

પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ વચનવાળાં શાસ્ત્રોએ ફરમાવેલું અનુષ્ઠાન એ કર્મરોગનું ઔષધ છે, ભવરોગનું રસાયણ છે, સ્વર્ગસુખનું સોપાન છે, નિર્વાણનગરનું યાન છે,

મોક્ષસુખને મેળવવાનું વિમાન છે, એ વગેરે નિશ્ચય-જેને થાય છે તેની વૃત્તિ, એ ધર્મ સૌ કોઈ પામો, પામેલા જ પુણ્યવાન છે, નહિ પામેલા પુણ્યહીન છે, અને-ઉપેક્ષા કરનારા અજ્ઞાન છે, એ જાતિની ભાવના થયા સિવાય રહી શકતી જ નથી.

ધર્મની પિછાન જેટલી અધિક, તેટલી એ વૃત્તિઓ ઉત્કટઃ ધર્મની પિછાન જેટલી મંદ, તેટલી એ વૃત્તિઓ પણ મંદ હોય છે. જેનામાં એ વૃત્તિઓનો સર્વથા અભાવ છે, તેનામાં ધર્મનો પણ અભાવ છે, એમ કહેવું ખોટું નથી.

૧–સૌ કોઈ અધર્મથી બચો અને ધર્મને પામો એ મૈત્રી ભાવના છે.

૨–જે કોઈ અધર્મથી બચેલા છે અને ધર્મને પામેલા છે, તેઓ જ ખરેખરા સુખી છે, એમ સમજી તેમના સુખમાં આનંદ માનવો તે પ્રમોદ ભાવના છે.

૩–અધર્મથી બચાવવા અને ધર્મને પમાડવા શક્તિ-મુજબ પ્રયાસ કરવો, તે કરુણા ભાવના છે.

૪–પ્રયાસ કરવા છતાં જેઓ પોતાનું હિત ન સમજી શકે તેવાઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ ધારણ કરવો એ-માધ્યસ્થ્ય ભાવના છે.

પ્રશ્ન૦ ધર્મનું મૂળ શું ?

ઉત્તર૦ ધર્મનું મૂળ દયા છે. જેમ આપણે દુઃખથી-ત્રાસ પામીએ છીએ, તેમ બીજા પ્રાણી પણ દુઃખથી-ત્રાસ પામે છે. આ જાતિના નિશ્ચિત તત્ત્વજ્ઞાન પર દયાનાં-

મંડાણુ છે. બીજાને દુઃખ આપનાર કે ત્રાસ પમાડનાર ધર્મ કરે છે, એમ કોઈથી પણ કહી શકાય નહિ. પોતાના શરીરને પ્રહાર લાગવાથી પ્રત્યક્ષ વેદનાનો અનુભવ થવા છતાં, ધર્મના નામે બીજા પ્રાણીઓની હિંસાનું વિધાન કરનારા જેવા ઘાતકી બીજા કોઈ પણ ન હોઈ શકે. હિંસાથી પણ જો ધર્મ થઈ શકતો હોય, તો પછી દયાથી ધર્મ કેમ થાય ?

દયા અને હિંસાને પ્રકાશ અને અંધકારની જેમ વિરોધ છે. ધર્મ નિમિત્તે પશુઓની હિંસા કરનાર હિંસક અને તેનો ઉપદેશ કરનાર ઉપદેશક દુષ્ટ મનોવૃત્તિવાળા હોવાનાં કારણે પોતે દુર્ગતિમાં જાય છે, એટલું જ નહિ પણ હિંસ્ય પશુને પણ દુર્ધ્યાન કરાવી દુર્ગતિમાં મોકલે છે. વધ સમયે તત્કાળ જેની જીભ અને આંખના ડોળા બહાર નીકળી આવ્યા છે, એવા પશુનું મૂક, દીન અને દયામણું મુખ જ એના દુર્ધ્યાનની અને અસમાધિની પ્રતીતિ કરાવે છે. તે જોવા છતાં પણ જેઓના મનોમંદિરમાં દયાનો અંકુરો નથી પ્રગટતો, તેવા જીવોના હૃદયની કઠોરતાની અવધિ જ નથી.

પ્રશ્ન૦ જૈન ધર્મનું ટૂંકમાં લક્ષણ શું ?

ઉત્તર૦ જૈન ધર્મનું લક્ષણ સંક્ષેપમાં જાણવા માટે નીચેનો એક જ શ્લોક બસ છે.

स्याद्वादो वर्तते यस्मिन्, पक्षपातो न विद्यते ।
नाऽस्त्यन्यपीडनं किञ्चित्, जैनो धर्मः स कथ्यते

જેમાં સ્યાદ્વાદ રહેલો છે: કોઈનો પણ પક્ષપાત નથી: તથા કિંચિત્ પણ અન્યને પીડા નથી, તે ધર્મને શ્રી જૈન ધર્મ કહેવાય છે.

સર્વજ્ઞતાનાં પ્રમાણો

वीतरागोऽस्ति सर्वज्ञः, प्रमाणाबाधितत्वतः ।
सर्वदा विदितः, सद्भिः, सुखादिकमिव ध्रुवम् ॥१॥

વીતરાગ અને સર્વજ્ઞની હયાતી અબાધિત પ્રમાણો-વડે સિદ્ધ છે. સર્વદા સત્પુરુષોને તે સુખાદિકની જેમ-નિશ્ચિતપણે વિદિત છે.

क्षीयते सर्वथा रागः क्वापि कारणहानितः ।
ज्वलनो हीयते किं न, काष्ठादीनां वियोगतः ॥२॥

કારણના નાશથી ક્વચિત્ રાગ સર્વથા પણ ક્ષયને-પામે છે. કાષ્ઠાદિના વિયોગથી શું અગ્નિ ક્ષય પામતો નથી ?

प्रकर्षस्य प्रतिष्ठान, ज्ञानं क्वापि प्रपठ्यते ।
परिमाणमिवाकाशे, तारतम्योपलब्धितः ॥३॥

તારતમ્યની ઉપલબ્ધિથી આકાશના પરિમાણની જેમ જ્ઞાનના પ્રકર્ષની પ્રતિષ્ઠા કોઈપણ જગ્યાએ હોવી જોઈએ. જ્ઞાનના પ્રકર્ષની જ્યાં પ્રતિષ્ઠા છે, તેનું જ નામ સર્વજ્ઞ છે.

सामायिकविशुद्धात्मा, सर्वथा घातिकर्मणः ।
क्षयात्केवलमाप्नोति लोकालोकप्रकाशकम् ॥४॥

સામાયિક વડે વિશુદ્ધ થયેલો આત્મા ઘાતિકર્મનો સર્વથા ક્ષય કરી લોકાલોક પ્રકાશક કેવળજ્ઞાનને પામે છે.

आत्मनस्तत्स्वभावत्वा,-ल्लोकालोकप्रकाशकम् ।
अत एव तदुत्पत्ति,-समयेऽपि यथोदितम् ॥५॥

આત્માનો કેવળજ્ઞાનમય સ્વભાવ હોવાથી ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે પણ તે યથોદિત લોકાલોક પ્રકાશક હોય છે.

[શ્રી હરિભદ્રસૂરીજી.]

સર્વજ્ઞ

'આ વિશ્વમાં કોઈ સર્વજ્ઞ થયું હશે કે નહિ?' -એ જાતિની શંકા આજે કેટલાકોના હૈયાને ધર્મના નિશ્ચિત પથ પરથી ચળવિચળ કરી રહી છે. સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વ સંબંધી નિશ્ચિત શ્રદ્ધા અને તેઓ દ્વારા પ્રકાશિત તત્ત્વ ઉપર અચળ વિશ્વાસ, વિશ્વના સમગ્ર માનવીઓની ઉન્નતિનું બીજ છે. વિશ્વ અનંત છે, માનવીઓની શક્તિ અલ્પ છે. અલ્પ શક્તિ અને અલ્પ બુદ્ધિને વરેલા માનવીઓથી વિશ્વના ત્રિકાલવર્તિ સમગ્ર પદાર્થોની શોધખોળ થવી કે તેનું સાચું જ્ઞાન મેળવવું અસંભવિત છે. ત્રિકાલવર્તિ વિશ્વના સમગ્ર ભાવોનું સંગીન જ્ઞાન મેળવવા માટે તો શ્રી સર્વજ્ઞનાં વચનોનો જ એક આધાર છે. પરંતુ તે પહેલાં સર્વજ્ઞો થયા છે કે નહિ, તે બાબતનો અવિચળ વિશ્વાસ હૈયામાં સ્થિર થવો જોઇએ. નિશ્ચિત સર્વજ્ઞની હયાતી સિદ્ધ કરનારાં પ્રમાણો અને યુક્તિઓ અહીં નીચે આપવામાં આવે છે. વિષય ગહન હોવા છતાં તેને બની શકે તેટલી સરળ ભાષામાં ઉતારવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

મૂળ પ્રકાશક સર્વજ્ઞ—

ઈશ્વરને વિશ્વનો કર્તા માનવામાં જેમ અનેક પ્રમાણ સંબંધી બાધાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વિશ્વની સમગ્ર વસ્તુઓને જાણનાર અને જોનાર ઈશ્વરને નહિ માનવાથી પણ, અનેકવિધ પ્રમાણ સંબંધી બાધાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વિશ્વની સમગ્ર વસ્તુઓને જાણનાર કોઈ ઈશ્વર ન જ હોય, તો જગતમાં જે વિવાદ વિનાની અનેક માહિતીઓ આજે મળી આવે છે, તે મળત નહિ, કોઈ પણ વક્તા સર્વ વસ્તુનો જ્ઞાતા થયા સિવાય પૂર્ણ સત્ય બોલી શકે જ નહિ.

સૂર્યચન્દ્રાદિ જ્યોતિષચક્ર અને ગ્રહોના ચારનું, વૈદ્યકશાસ્ત્રનું અને નિમિત્તશાસ્ત્રનું તથા બીજા પણ સૂક્ષ્મ, દૂર અને અન્તરિત પદાર્થોનું જ્ઞાન જે આજે ઉપલબ્ધ થાય છે, તે સર્વજ્ઞને માન્યા સિવાય સંભવે નહિ. ગણિતશાસ્ત્રનો કે વૈદ્યકશાસ્ત્રનો સારો કે અનુભવી અભ્યાસી પણ, મૂળ જ્યોતિષશાસ્ત્ર કે વૈદ્યકશાસ્ત્રની સહાય વિના ગ્રહચાર કે રોગનિદાનાદિનું જ્ઞાન કરી શકે નહિ. એ મૂળ જ્ઞાન જેના વડે પ્રકાશિત થયું હોય, તે જ સર્વજ્ઞ છે. છદ્મસ્થો વડે તે મૂળ જ્ઞાન પ્રકાશિત થઈ શકતું હોય, તો આજે પણ થવું જોઈએ.

ધર્મશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલ આત્મા, પરલોક, કર્મ, પુણ્ય, પાપ, સ્વર્ગ, નરક આદિ પદાર્થોની સૂક્ષ્મ હકીકતો પણ છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનથી જાણી શકાય એવી નથી. આજે

તે બધી વસ્તુઓની બારીકમાં બારીક માહિતીઓ શાસ્ત્રમાં ઉપલબ્ધ છે, તો તેને જણાવનાર અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારવું જ પડે.

સર્વજ્ઞનો નિષેધ ન થાય—

આ દેશ અને આ કાળમાં કોઈ તેવો અતીન્દ્રિય જ્ઞાની નથી, એ કથન જ અન્ય દેશ અને અન્ય કાળમાં તેની હયાતીને પૂરવાર કરે છે. સર્વદેશ અને સર્વકાળમાં કોઈ પણ સર્વજ્ઞ-અતીન્દ્રિય જ્ઞાની થયેલ નથી, એમ અસર્વજ્ઞ શી રીતે કહી શકે ? અને કહે તો પણ તેનું તે વચન પ્રામાણિક પરિષદમાં માન્ય પણ કેવી રીતે થઇ શકે ?

સર્વદેશ અને સર્વકાળનું જેને જ્ઞાન નથી, તે સર્વ દેશ અને સર્વકાળમાં એક વસ્તુ નથી-એમ કેવી રીતે કહી શકે ? વિસંવાદી વચનોના અનુમાનથી અમુક પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી, એમ કહી શકાયઃ પણ કોઈ પણ વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ નથી એમ અસર્વજ્ઞથી શી રીતે કહી શકાય ? તેમાં પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અવિરૂદ્ધ એવાં અવિસંવાદી વચનોથી ભરેલાં સેંકડો શાસ્ત્રો સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનાર વિદ્યમાન હોય, તેવા વખતે તો સર્વજ્ઞનો નિષેધ કોઈ પણ પ્રામાણિક પુરુષથી ન જ થઈ શકે.

દેશક્ષય થાય તો સર્વક્ષય થાય

જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે અનાદિકાળથી મલિન આત્મા પણ ક્રમશઃ જ્ઞાન, તપ અને દયાદિના અભ્યાસથી નિર્મળતાને

પામી સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. તેથી અનાદિ કાલીન એવા રાગાદિ દોષોનો ક્ષય શી રીતે થાય, એમ ન કહેવું. રાગાદિ દોષો અનાદિ કાલીન હોવા છતાં પ્રતિપક્ષ ભાવનાથી તેનો હ્રાસ થતો પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. એ જ પ્રતિપક્ષ ભાવનાના પ્રકર્ષથી રાગાદિ દોષોનો સર્વક્ષય પણ સંભવે છે. કાંચનનો મલ અને શરીરનો રોગ ક્રમશઃ નાશ પામે છે, તેમ જેનો દેશક્ષય જે હેતુથી થાય, તે હેતુના પ્રકર્ષથી તેનો સર્વ ક્ષય પણ થાય, એમાં લેશ માત્ર આશ્ચર્ય નથી.

દોષનાશક ભાવનાઓ—

રાગાદિ દોષોનો નાશ કરનારી પ્રતિપક્ષ ભાવનાઓ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત આદિ ગુણસ્થાનકોમાં તે ભાવનાઓ પલટાતી જાય છે. કહ્યું છે કે—

"नाणी तवम्मि निरओ, चारित्ती भावणाजोग्गो।
सा पुण विचित्तरूवाऽवत्थाभेदेण निद्दिट्ठा ॥१॥"

હેયોપાદેય વસ્તુના યથાર્થપણાને જાણનારો, યથાશક્તિ બાહ્ય–અભ્યન્તર ભેદ–ભિન્ન–દ્વાદશવિધ તપમાં રત રહેનાર, સત્ અસત્ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ અને વૃત્તિથી જેનાં વિશિષ્ટ શુભપરિણામ જાણી શકાય છે એવો ચારિત્રવાન્ આત્મા રાગાદિ દોષોનો નાશ કરનાર પ્રતિપક્ષ ભાવનાઓ ભાવવા માટે યોગ્ય છે. તે ભાવનાઓ અવસ્થાભેદે વિચિત્ર પ્રકારની બતાવેલી છે. જેમકે :—

રાગાદિ દોષોનું નિદાન શું ?

પ્રકૃતિ–વિશુદ્ધ જીવને કુત્સિત કર્માંશનો સંબંધ.

રાગાદિ દોષોનું સ્વરૂપ શું ?

પરમાનન્દ રૂપ પ્રશમ સુખનાં પ્રત્યનીક અભિષ્વંગ અપ્રીતિ અને અજ્ઞાનાદિ.

રાગાદિ દોષોનો વિષય શું ?

ગુણરહિત, ક્ષણવિપરિણામી, નિષ્ફળ અને અનર્થના કારણભૂત સ્ત્રી, શરીર, ધન, યૌવન, રૂપ, રસાદિ પદાર્થો છે. ગુણરહિત એટલે જે ગુણનો આરોપ તે પદાર્થોને વિષે કરવામાં આવે છે, તે પદાર્થ તે ગુણથી શૂન્ય હોય છે, અર્થાત્ તેમાં આરોપેલો સુખ રૂપ ગુણ તે પદાર્થોમાં હોતો નથી, અન્ય ગુણ તો હોય જ છે.

રાગાદિ દોષોનું ફળ શું ?

પંડિત પુરુષોને નિર્વેદનું કારણ : જન્મ-જરા-મરણાદિ વિચિત્ર પ્રકારનો ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર.

આ પ્રકારની પ્રતિપક્ષ ભાવનાઓથી રાગાદિ દોષો પાતળા થાય છે અને ભાવનાના પ્રબળ પ્રકર્ષથી તેનો નિર્મૂળ ક્ષય પણ થાય છે. (૧)

— અથવા —

"नाणं पयासग सोहओ, तवो संजमो अ मुत्तिकरो।
तिण्हपि समाओगे, मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥१॥

પ્રકાશક જ્ઞાન, શોધક તપ અને આશ્રવનિરોધક સંયમ એ ત્રણેના સમ્યગ્ યોગથી શ્રી જિનશાસનમાં મોક્ષ પ્રતિપાદન કરેલો છે. (૧)

ગૃહમાં ભરાયેલા કચરાને દૂર કરવા માટે જેમ દિપક આદિની જરૂર પડે છે, તેમ આત્મગૃહમાં ભરાયેલ કર્મરૂપી કચરાને દૂર કરવા માટે દિપકની જગ્યાએ કર્મકચરાને બતાવનાર જ્ઞાન છે. ઘર સાફ કરનાર કર્મકર પુરુષની જગ્યાએ બાહ્યાભ્યન્તર તપ છે અને ઘરમાં આવતા નવા કચરાને રોકનાર બંધ બારી–બારણાંની જગ્યાએ આશ્રવોનાં છિદ્રોનો નિરોધ કરનાર સંયમ છે.

એ રીતે જ્ઞાન, તપ અને સંયમના પ્રકર્ષ યોગે આત્મારૂપી ઘર, કર્મરૂપી કચરાથી સર્વથા શુદ્ધ બને છે. રાગાદિ દોષોનો ક્ષય કરવા માટેની આ પણ એક પ્રતિપક્ષ ભાવના છે. એ વગેરે પ્રતિપક્ષ ભાવનાઓના દીર્ઘકાળ પર્યંત, સતત અને સત્કારપૂર્વકના આસેવનથી રાગાદિ દોષોનો ક્ષય થાય છે અને આત્મા શુદ્ધ સ્વભાવે પ્રકાશે છે.

દોષો નિર્મૂળ થાય એટલે ફરીથી ઉત્પન્ન ન થાય.

આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ સ્ફટિક જેવો નિર્મળ, અસંદિગ્ધ અને સ્વપર પ્રકાશવાન છે. સૂર્ય કે ચંદ્રના તેજને આવરનાર વાદળોનો પ્રચંડ પવન વડે સર્વથા વિલય થયા બાદ, જેમ સૂર્ય અને ચંદ્રનું તેજ પ્રકાશી ઊઠે છે, તેમ આત્માના અસંદિગ્ધ જ્ઞાનાદિ ગુણોને આવરનાર જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનાં ગાઢ વાદળો શુક્લધ્યાન રૂપી તપના પ્રચંડ પવન વડે વિલય થતાંની સાથે જ, અનન્તજ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રકાશિત થાય છે.

એક વાર નિર્મૂળ ક્ષયને પામેલા તે રાગાદિ દોષો

સહકારી કારણોના અભાવે ફરી વાર ઉત્પન્ન થતા નથી. રાગાદિ વેદનીય કર્મના વિપાકોદયો, એ રાગાદિ દોષનું સહકારી કારણ છે. એ કર્મના ઉદયથી જીવને અશુભ અધ્યવસાય રૂપ સંક્લેશાદિ થાય છે. સંક્લેશાદિનું કારણ રાગાદિ છે. રાગાદિ વિના જ સંક્લેશ થતો હોય, તો સર્વદા સર્વત્ર થવો જોઈએ અથવા સર્વત્ર ન થવો જોઈએ. અકારણિક વસ્તુઓને દેશકાલનો નિયમ હોતો નથી.

કહ્યું છે કે–'आकस्मिकस्य देशकालनियमाऽयोगात् ।' રાગાદિના અભાવે સંક્લેશ થતો નથી અને સંક્લેશના અભાવે કર્મબન્ધ થતો નથી. રાગાદિ વેદનીય કર્મના અભાવથી રાગનો અભાવ, રાગના અભાવથી સંક્લેશનો અભાવ અને સંક્લેશના અભાવથી કર્મનો અભાવ: એ રીતે રાગાદિ દોષોનો એક વાર નિર્મૂળ અપગમ થવા બાદ ફરી કોઈ વાર પણ તે દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી.

પ્રાતિભજ્ઞાન

સર્વ દોષોનો નિર્મૂળ અપગમ ક્ષય થવાથી, આત્મામાં સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે. જે વસ્તુ તારતમ્યવાળી હોય છે, તેનો આકાશના તારતમ્યની જેમ સર્વોત્તમ પ્રકર્ષ પણ હોય છે. જ્ઞાન તારમ્યવાળું છે, માટે તેનો પણ સર્વોત્તમ પ્રકર્ષ હોવો જોઈએ. સર્વોત્તમ પ્રકર્ષનું નામ જ અતીન્દ્રિય કેવળજ્ઞાન છે.

આત્મદ્રવ્યના જ્ઞાનનો તરતમભાવ અધ્યયનાદિમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. કેટલાક એક વાર સાંભળીને જાણી

શકે છેઃ કેટલાક બે, ત્રણ, ચાર કે બહુ વાર સાંભળીને જાણી શકે છે. કેટલાક અલ્પ-અલ્પતર જાણી શકે છે : કેટલાક બહુ-બહુતર જાણી શકે છે. આ રીતે જ્ઞાનનું તારતમ્ય હોવાથી તેનો અતિશય પ્રકર્ષ પણ સંભવે છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો જેમ પ્રકર્ષાપકર્ષ છે, તેમ પ્રાતિભજ્ઞાનનો પણ પ્રકર્ષાપકર્ષ દેખાય છે, પ્રાતિભજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના થાય છે, તેથી અતીન્દ્રિય છે. મારું હૃદય કહે છે કે-'આજે આમ થવું જ જોઈએ.' અથવા 'આવતી કાલે આમ થશે'-અથવા 'દશ દિવસ બાદ મારું મૃત્યુ છે.' વગેરે પ્રતિભાવંત આત્માઓને થતા પ્રાતિભજ્ઞાનનાં ઉદાહરણો છે.

સામાન્ય અને વિશેષ જ્ઞાન—

જીવ અસંદિગ્ધ-જ્ઞાન-સ્વભાવવાળો સિદ્ધ થયા પછી એના ઉપરનાં આવરણો સર્વથા ચાલ્યાં જાય, તો પછી તે જીવ સર્વ વસ્તુને અસંદિગ્ધપણે કેમ ન જાણી શકે ? અવશ્ય જાણી શકેઃ કારણ કે-એને જાણવામાં અંતરાય કરનાર પછી કોઈ છે જ નહિ.

આવરણ ગયા પછી પણ દેશકાલનો વિપ્રકર્ષ જાણવામાં પ્રતિબન્ધક કેમ ન થાય ?-એવી શંકા નહિ કરવી. વસ્તુનું જ્ઞાન બે પ્રકારે થાય છેઃ સામાન્યથી અને વિશેષથી. સમયજ્ઞો પ્રાયઃ સર્વ વસ્તુઓને સામાન્યથી જાણતા હોય છે, માત્ર તેના સર્વ વિશેષોને જાણતા હોતા નથી,

પણ સામાન્યથી વસ્તુને જાણ્યા પછી એના વિશેષો અનુમાનથી સમજી શકાય છે.

આથી ઉડ્ડયન કે ભોજન ક્રિયામાં તારતમ્ય હોય છે, તોપણ તે ક્રિયાઓ સર્વ વિષયક પ્રકર્ષવાળી કદી હોતી નથી, એમ કહીને જેઓ સર્વ વિષયક જ્ઞાનક્રિયાનો નિષેધ કરે છે, તેઓ ખોટા છે એમ સિદ્ધ થાય છેઃ કારણ કે-ઉડ્ડયનક્રિયા કે ભોજનક્રિયાને જ્ઞાનક્રિયા સાથે દૃષ્ટાંતમાં સર્વ વિષયનું સામ્ય નથી. જ્ઞાનક્રિયા સામાન્યથી સર્વ વસ્તુ વિષયક થઈ શકે છે, જ્યારે ઉડ્ડયન કે ભોજનક્રિયા સામાન્યથી પણ સર્વ પ્રકર્ષવાળી સંભવતી નથી.

જ્યાં સામાન્યથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, ત્યાં સામગ્રી યોગે વિશેષથી પણ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન અવશ્ય સિદ્ધ થાય છેઃ કારણ કે સામાન્ય વિનાનું વિશેષ કે વિશેષ વિનાનું સામાન્ય આ જગત્‌માં છે જ નહિ.

એક સાથે પણ ભાસે—

કેટલાકો કહે છે કે-સંસાર અનંત છે, તેમાં રહેલી ચીજો પણ અનંત છે, તો એકેક ચીજનું જ્ઞાન કરતાં સર્વજ્ઞને સર્વ ચીજનું જ્ઞાન અનંતકાળે પણ કેમ થઈ શકે? તેઓનું આ કહેવું અજ્ઞાનતાભર્યું છે. ભણેલા માણસને જેમ બધું જ્ઞાન હૃદયમાં એક સાથે ભાસે છે, તેમ સર્વજ્ઞ ભગવાનને ત્રિકાલ અને ત્રિલોક વિષયક સર્વ વસ્તુ અને તેના પર્યાયોનું જ્ઞાન એક સાથે ભાસે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે?

વાચા અને સર્વજ્ઞતા વિરોધી નથી—

કેટલાકો કહે છે કે–'વક્તૃત્વની સાથે સર્વજ્ઞતાનો વિરોધ છે. જેટલા વક્તા છે, તેટલા બધા અસર્વજ્ઞ દેખાય છે. વળી બોલનાર જે કાંઈ બોલે છે, તે વિવક્ષાપૂર્વક જ બોલે છે. વિવક્ષા એ ઇચ્છાસ્વરૂપ છે. ઈચ્છા એ રાગ છે અને રાગ છે ત્યાં સુધી સર્વજ્ઞતાનો સંભવ નથી.' તેઓનું આ કહેવું પણ વસ્તુતત્ત્વનું અજ્ઞાન સૂચવે છે.

વચન વિવક્ષાપૂર્વક જ હોય, તો સ્વપ્ન, મદ, મૂર્છા, અન્યમનસ્કાદિ અવસ્થાઓમાં જે બોલાય છે, તે કેમ ઘટે? વચનમાં વિવક્ષાની જરૂર પડે જ છે, એવો નિયમ નથી. વચન બોલવામાં માત્ર આત્મપ્રયત્ન અને ભાષાદ્રવ્યની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, વિવક્ષાની નહિ.

કેવળજ્ઞાની ભગવાનને ભાવ–મન નથી, માત્ર દ્રવ્ય મન જ છે: તેથી ભાવ–મનપૂર્વકની વિવક્ષા તેમને છે નહિ. આત્મપરિસ્પન્દ રૂપ તેમના આત્મપ્રયત્નને વિવક્ષા કહેવી હોય તો હરકત નથી; પરન્તુ તે ઇચ્છા રૂપ નહિ હોવાથી રાગસ્વરૂપ નથી, તેથી સર્વજ્ઞપણામાં બાધક નથી. સમ્યગ્વચન, એ તો સર્વજ્ઞપણાનું અસાધારણ ચિહ્ન છે. પ્રકૃષ્ટતર જ્ઞાનયુક્તનું વચન પણ પ્રકૃષ્ટતર હોય છે.

એ રીતે વચન–શક્તિ જ્ઞાનની વિરોધિની નથી, પણ જ્ઞાનની પ્રકૃષ્ટતાને સૂચવનારી છે. અપ્રત્યક્ષ એવો આત્મા જેમ ઈહા, અપાય, ધારણાદિ લિંગોથી જાણી શકાય છે, તેમ છદ્મસ્થોને અગોચર એવી વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા

પણ સત્યભાષાદિ લિંગવડે સ્ફુટ રીતિએ જાણી શકાય છે. જ્ઞાની જ સત્ય અને સર્વ સંશયોને છેદનારું વચન બોલી શકે છે, માટે બોલવાની ક્રિયાનો સર્વજ્ઞપણા સાથે લેશ માત્ર વિરોધ નથી.

અતીત-અનાગત જાણી શકાય-

કેટલાકો કહે છે કે-કેવળજ્ઞાની ભગવાન ત્રણે કાળના ભાવોને જાણે છે, એ વાત શી રીતે ઘટે? અતીતકાળના ભાવો નાશ પામી ગયા છે, અનાગતકાળના ભાવો હજુ ઉત્પન્ન જ થયા નથી, તો તેને સર્વજ્ઞ ભગવાન કેવી રીતે જાણી શકે? તેઓનું આ કથન પણ અણસમજ-વાળું છે.

વસ્તુ માત્ર દ્રવ્ય પર્યાયાત્મક છે. વર્તમાન વસ્તુ પરમ્પરાએ સકલ અતીત અવસ્થાઓ વડે જન્ય છે અને પરમ્પરાએ અનાગત સઘળી અવસ્થાઓની જનક છે. એ દૃષ્ટિએ અતીત-અનાગત અવસ્થાઓ પણ વર્તમાનમાં કથંચિત્ વિદ્યમાન છે. વસ્તુને પર્યાય માત્ર માનીએ, તો વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે મૂળ દ્રવ્ય વિના પર્યાય કોનો? માટે પૂર્વભાવનો નિરન્વય વિનાશ થાય છે, એમ માનવામાં વસ્તુનો લાભ સર્વથા ઘટે નહિ.

વસ્તુને દ્રવ્ય માત્ર માનીએ તો વસ્તુમાં કાલભેદ પણ નહિ ઘટે. પૂર્વ સમયની વસ્તુ જૂદી, વર્તમાન સમયની જૂદી, અનાગત સમયની જૂદી, એમ દ્રવ્યવાદિથી નહિ કહી શકાય. તેમ કહેવા જાય તો પર્યાય સિદ્ધ થઈ જાય છે. આથી સર્વજ્ઞભગવાન સકલ અતીત અવસ્થા વડે

જન્ય અને સકલ અનાગત અવસ્થાની જનક સર્વ વર્તમાન વસ્તુને જાણે છે અથવા સકલ અતીત ભાવોને અતીતપણે, સકલ અનાગત ભાવોને અનાગતપણે તથા સકલ વર્તમાન ભાવોને વર્તમાનપણે જાણે છે, એમ માનવામાં કોઈ બાધક નથી.

અતિ અતીત ભાવો કે અતિ અનાગત ભાવોને સ્પષ્ટતયા શી રીતિએ જાણી શકે ?–એમ પણ ન કહેવું. પ્રતિભાશાળી પુરુષ વર્તમાનમાં પણ પરોક્ષ વસ્તુઓને યથાસ્થિત સ્ફુટ રીતિએ જાણી શકે છે, તો પછી કેવળ-જ્ઞાની અતિ અતીત કે અતિ અનાગત ભાવોને સ્ફુટ રીતિએ જાણી શકે, એમાં શી નવાઈ?

શાસ્ત્રીય પ્રમાણો—

પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યભગવાન્ શ્રીમદ્ હેમ-ચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ શ્રી **પ્રમાણ મીમાંસા** નામના શાસ્ત્રરત્નમાં સર્વજ્ઞ ભગવાનના કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિમાં અનેક પ્રમાણો આપતાં ફરમાવે છે કે–

(૧) પ્રજ્ઞાનું અતિશય–સર્વોત્કર્ષ તારતમ્ય કોઈ પણ સ્થાને વિશ્રાન્ત થયેલું છે. તે વિશ્રાન્તિના સ્થાનનું નામ જ કેવળજ્ઞાન છે.

(૨) સૂક્ષ્મ, અન્તરિત અને દૂરસ્થ પદાર્થો પ્રમેય હોવાથી કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ હોવા જ જોઈએ. એ જેને જેને પ્રત્યક્ષ છે, તે જ સર્વજ્ઞ છે.

(૩) સર્વજ્ઞ ભગવાનની સિદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી

સિદ્ધ સંવાદવાળું શાસ્ત્ર એ જ પ્રમાણ છે. શાસ્ત્રનો વિષય સ્યાદ્વાદ છે અને એ જ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો પણ વિષય છે.

(૪) બાહ્ય પદાર્થની જેમ જ્ઞાન પણ પોતાને જણાવનારું છે. તેથી અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને ધારણ કરનારા યોગીપુરુષોને કેવળજ્ઞાનસ્વરૂપ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન પણ સ્વપ્રત્યક્ષ છે.

(૫) દીર્ઘકાલ પર્યંત નિરંતર સત્કારપૂર્વક આસેવન કરેલ રત્નત્રયીના પ્રકર્ષયોગે એકત્વવિતર્કઅવિચાર રૂપી દ્વિતીય શુકલધ્યાનના બળે સમસ્ત પ્રકારે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થવાથી આત્માના સ્વપરપ્રકાશક ચૈતન્ય સ્વભાવનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ થવો, તેનું જ નામ કેવળજ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞાનોમાં મુખ્ય છે. તે ઇન્દ્રિયાદિની સહાયથી નિરપેક્ષ, સકલ વસ્તુઓને વિષય કરનારું તથા અસાધારણ છેઃ તેથી તેને આગમમાં 'કેવળ' (એક અથવા અસાધારણ) કહેવામાં આવેલ છે.

પ્રકાશ સ્વભાવવાળો આત્મા—

'આત્મા પ્રકાશ-સ્વભાવવાળો છે. એમ કેવી રીતિએ માનવું ?'-તેનો ઉત્તર આપતાં પણ પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ-આચાર્ય ભગવાન શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ ફરમાવે છે કે—

આત્મા અસંદિગ્ધ સ્વભાવવાળો હોવાથી, પ્રકાશ-સ્વભાવી છે. જો ઘટ પ્રકાશ-સ્વભાવી નથી, તો અસંદિગ્ધ સ્વભાવવાળો પણ નથી. આત્માના અસંદિગ્ધ સ્વભાવમાં પ્રમાણ તે છે કે-કોઈ પણ આત્માને 'હું છું કે નહિ?'—

એવો સંદેહ કદી પણ હોતો નથી. 'હું છું'–એવું પ્રત્યેક આત્માને થતું સ્વ–સંવેદ્ય જ્ઞાન અસંદિગ્ધ હોય છે અને તે જ આત્માના અસંદિગ્ધ સ્વભાવને સિદ્ધ કરે છે.

આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવવાળો હોવાથી, પ્રકાશસ્વભાવવાળો છે. ઘટ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો નથી, તેથી પ્રકાશ–સ્વભાવવાળો પણ નથી. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવવાળો નથી, એમ કોઈ રીતિએ કહી શકાય તેમ નથીઃ કારણકે આત્મા જ્ઞાન-સ્વભાવવાળો છે, એ વાત પ્રત્યેકને સ્વાનુભવસિદ્ધ છે.

જે, જે ક્રિયાનો કર્તા હોય છે તે, તે ક્રિયાનો વિષય હોઈ શકતો નથી. ગતિક્રિયાનો કર્તા ચૈત્ર ગતિક્રિયાનો વિષય નથી. એ રીતે જ્ઞપ્તિક્રિયાનો કર્તા આત્મા પણ જ્ઞપ્તિ-ક્રિયાનો વિષય બની શકે નહિ. જ્ઞપ્તિક્રિયા પ્રકાશ-સ્વભાવવાળી છે, તેથી આત્મા પણ પ્રકાશસ્વભાવવાળો છે.

આત્મા અને કર્મ—

'પ્રકાશ–સ્વભાવવાળો હોવા છતાં આત્મા કેમ સર્વ વસ્તુને જાણી શકતો નથી ?'–એવી શંકા નહિ કરવી : કારણ કે–જ્યાં સુધી આત્મા ઉપરથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનું આવરણ સંપૂર્ણપણે ખસ્યું નથી, ત્યાં સુધી આવરણવાળા સૂર્ય–ચન્દ્રની જેમ આત્મા પણ સંપૂર્ણ પ્રકાશ કરનાર બની-શકતો નથી.

પ્રબળ પવનના પ્રહારથી વાદળ દૂર થઇ ગયા બાદ-જેમ સૂર્ય–ચન્દ્ર સંપૂર્ણ પ્રકાશે છે, તેમ પવનતુલ્ય ધ્યાન અને ભાવનાના બળથી આત્મા ઉપરનાં આવરણો પણ

જ્યારે વિલય પામે છે, ત્યારે તે પણ સંપૂર્ણ પ્રકાશી ઊઠે છે. જેમ સુવર્ણનો અનાદિ મલ, ક્ષાર અને માટીના પુટપાકાદિ વડે નાશ પામે છે, તેમ અનાદિ પણ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મની સન્તતિ, પ્રતિપક્ષભૂત રત્નત્રયીના સતત અભ્યાસથી નાશ પામે છે.

'અમૂર્ત ચેતનાશક્તિને મૂર્ત કર્મો કેવી રીતે આવરણ કરી શકે ?'–એવી શંકા પણ નહિ કરવી : કારણ કે અમૂર્ત ચેતનાશક્તિને મૂર્ત મદિરા, કોદ્રવ આદિથી થતું આવરણ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતી વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે અન્ય પ્રમાણોની આવશ્યકતા નથી. સર્વ જ્યેષ્ઠ આગમપ્રમાણ તો એનું સમર્થન કરે છે જ.

સ્યાદ્વાદની મહત્તા

सर्वज्ञाप्रतिपत्तिर्यन्मोहः सामान्यतोऽपि हि ।
नास्त्येवाभिनिवेशस्तु महामोहः सतां मतः ॥१॥

સર્વજ્ઞનો અસ્વીકાર એ સામાન્યથી પણ મોહ જ છે. પરંતુ 'સર્વજ્ઞ છે જ નહિ' એ જાતિનો અભિનિવેશ તો 'મહામોહ' છે એમ સત્પુરુષોએ માનેલું છે. (૧)

अस्माच्च दूरे कल्याणं, सुलभा दुःखसंपदः ।
नाऽज्ञानतो रिपुः कश्चिदत एवोदितं बुधैः ॥२॥

'સર્વજ્ઞ છે જ નહિ' એ જાતિના અભિનિવેશવાળાને કલ્યાણ દૂર છે અને દુઃખની સમ્પદાઓ સુલભ છે, કારણ કે અજ્ઞાન કરતાં કોઈ બીજો દુશ્મન નથી, એમ બુધપુરુષોએ ફરમાવ્યું છે, (૨)

महामोहाभिभूतानामित्यनर्थो महान् यतः ।
अतस्तत्त्वविदां तेषु, कृपाऽवश्य प्रवर्त्तते ॥३॥

મહામોહથી અભિભૂત થયેલા પ્રાણીઓને મહાન-અનર્થ થાય છે. એ માટે તત્ત્વવેત્તાઓને તેવા આત્માઓ ઉપર અવશ્ય કરુણા પ્રવર્તે છે. (૩)

वाक्यलिङ्गा हि वक्तारो, गुणदोषविनिश्चये ।
क्रियालिङ्गा हि कर्त्तारः, शिल्पमार्गे यथैव हि ॥४॥

જેમ શિલ્પ માર્ગમાં ક્રિયા એ જ કર્તાનું લિંગ છે તેમ ગુણદોષના નિશ્ચય માટે તત્ત્વ માર્ગમાં વાકય એ જ વક્તાનું લિંગ છે (૪)

दृष्टशास्त्राविरुद्धार्थं. सर्वसत्त्वसुखावहम ।
मितं गम्भीरमाल्हादि, वाक्यं यस्य स सर्ववित् ॥५॥

પ્રત્યક્ષ અને આગમથી અવિરુદ્ધ અર્થને કહેનારું સર્વ પ્રાણીઓને સુખ કરનારુ મિત, ગંભીર અને આહ્લાદિ એવું વાકય જેનું હોય તે સર્વવિત્-સર્વજ્ઞ છે. (૫)

एवंभूतं तु यद्वाक्यं, जैनमेव ततः स वै ।
सर्वज्ञो नान्य एतच्च, स्याद्वादोक्त्यैव गम्यते ॥६॥

એ પ્રકારનું વાકય કેવળ શ્રી જિનેશ્વર દેવનું જ છે. એટલા માટે તેઓ જ સર્વજ્ઞ છે પણ બીજા નહિ અને એ વાત સ્યાદ્વાદ ઉક્તિ વડે જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. (૬)

સ્યાદ્વાદ.

પ્રશ્ન૦ સ્યાદ્વાદ એટલે શું ?

ઉત્તર૦ એક વસ્તુનું જૂદા જૂદા દષ્ટિબિન્દુથી અવલોકન અથવા કથન કરવું, તેને 'સ્યાદ્વાદ' કહેવામાં આવે છે. એક જ વસ્તુમાં અમુક અમુક અપેક્ષાએ જૂદા જૂદા ધર્મોનો સ્વીકાર કરવો, એ સ્યાદ્વાદનો રહસ્યાર્થ છે. સ્યાદ્વાદને અનેકાન્તવાદ પણ કહેવામાં આવે છે. એક જ વસ્તુમાં નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, સત્ત્વ, અસત્ત્વ વગેરે વિરુદ્ધ ભાસતા ધર્મો અપેક્ષાદષ્ટિએ સ્વીકારવા, એ સ્યાદ્વાદ દર્શન યાને અનેકાન્તવાદ દર્શનનું ફળ છે. એ સ્યાદ્વાદને સમજવાની રીત નીચે મુજબ છે.

દરેક વસ્તુ સત્ કહેવાય છે, તે પોતાના ગુણોને લઇને. બીજાના ગુણોથી કોઈ પણ વસ્તુ સત્ હોઈ શકતી નથી. કેરીના રૂપ, રસ, આકાર આદિથી કેરી સત્ છે, પણ લીંબોડીના રૂપ, રસ, આકાર આદિથી નહિ. પોતાના રૂપ, રસ, આકારાદિથી કેરી જેમ સત્ છે, તેમ પરના રૂપ, રસ, આકારાદિથી કેરી અસત્ પણ છે. જે માણસ બાપ કહેવાય છે તે પોતાના પુત્રથી જ, અન્યના પુત્રથી

બાપ બની શકાતું નથી. પોતાના પુત્રથી જે માણસ બાપ કહેવાય છે, તે જ માણસ પારકા છોકરાથી બાપ કહેવાતો નથી. સ્વપુત્રથી જે પિતા છે તે જ અન્યના પુત્રથી અપિતા પણ છે. એ જ રીતે જે પદાર્થ પોતાના ધર્મો અને પોતાના ગુણોથી સત્ છે તે જ પદાર્થ બીજાના ધર્મો અને બીજાના ગુણોથી અસત્ છે. એમ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે.

એ જ વસ્તુને વિગતથી સમજવા માટે ઘટનું દૃષ્ટાન્ત લ્યો. ઘટ, એ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી સત્ છે. પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી અસત્ છે. સ્વદ્રવ્ય જે માટી તે રૂપે ઘટ 'સત્' છે અને પરદ્રવ્ય જે જળ તે રૂપે ઘટ 'અસત્' છે. સ્વક્ષેત્ર જે પાટલિપુત્ર તે રૂપે ઘટ 'સત્' છે, પરક્ષેત્ર જે અયોધ્યા તે રૂપે ઘટ 'અત્' છે. સ્વકાળ જે શિશિરઋતુ તે રૂપે ઘટ 'સત્' છે, પરકાળ જે વર્ષાઋતુ તે રૂપે ઘટ 'અસત્' છે. સ્વ-ભાવ જે રક્ત-વર્ણ તે રૂપે ઘટ 'સત્' છે અને પર-ભાવ જે શ્વેતાદિ વર્ણ તે રૂપે તે જ ઘટ 'અસત્' છે. આનું નામ જ સ્યાદ્વાદ છે.

એ રીતે નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ ધર્મ પણ ઘટમાં ઘટાવી શકાય છે. એક જ માટીમાંથી ઘટ, કુંડું વગેરે બને છે. ઘટ ફોડીને તે જ માટીથી કુંડું બનાવવામાં આવે ત્યારે તેને કોઈ ઘટ કહેતું નથી. માટી તેની તે જ હોવા છતાં આકાર બદલાયો તેથી તેને કોઈ ઘડો કહેતું નથી. ઘડો એ માટીનો અમુક આકારવિશેષ છે. તો પણ તે આકારવિશેષ માટીથી તદ્દન જૂદો નથી.

ઘડાનો આકાર અને માટી એ બન્ને ઘડાનાં સ્વરૂપો છે. એમાં ઘડાનો આકાર એ વિનાશી છે અને બીજું સ્વરૂપ જે માટી તે વિનાશી નથી પણ ધ્રુવ છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે-ઘડાનું વિનાશી રૂપ જે આકારવિશેષ તેનાથી ઘટ અનિત્ય છે અને ઘડાનું ધ્રુવ રૂપ જે મૃત્પિંડ તેનાથી ઘટ નિત્ય છે. આવી રીતે એક જ વસ્તુમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ રૂપ વિરુદ્ધ ભાસતા ધર્મો રહી શકે છે.

બીજા પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો એક જ વસ્તુમાં કેવી રીતે રહેલા છે તે સમજવા માટે એ જ ઘટના ઉદાહરણને બીજી રીતે જોઈએ. દરેક વસ્તુમાં સમાન અને વિશેષ ધર્મો રહેલા છે. હજારો ઘડાઓમાં 'આ ઘડો' 'આ ઘડો'-એવી સમાનાકાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ એમ બતાવે છે કે-તમામ ઘટમાં એક સામાન્ય ધર્મ (ઘટત્વ) રહેલ છે, વળી એ હજારો ઘડાઓમાં દરેક મનુષ્ય પોતપોતાનો ઘડો ઓળખી શકે છે; તેથી તે પ્રત્યેક ઘડાઓમાં વિશેષ ધર્મો પણ રહેલા છે કે જેનાથી પ્રત્યેકની પૃથક્ પૃથક્ ઓળખાણ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે વસ્તુ માત્રમાં સમાનતા અને અસમાનતા રૂપ ઉભય પ્રકારના ધર્મો રહેલા છે. એ બન્ને ધર્મો એક જ વસ્તુમાં માલુમ પડે છે, તેથી તે ધર્મો વસ્તુથી અલગ નથી. આથી સ્યાદ્વાદ-દર્શન પ્રત્યેક વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક માને છે.

સ્યાદ્વાદને કેટલાક સંશયવાદ કહે છે તે અયુક્ત છે. 'આ સર્પ છે કે રજ્જુ?'–એ સંશયાત્મક જ્ઞાન છે, કારણ કે–તેમાં સર્પ કે રજ્જુ, એમાંથી એકનો પણ નિશ્ચય નથી. સ્યાદ્વાદમાં તેવું ડોલાયમાન જ્ઞાન નથી, પરન્તુ એક જ પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ રહેલા ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનું સ્થિર અને નિશ્ચિત જ્ઞાન છે. જેમ કે–એક જ પુરુષમાં પિતાની અપેક્ષાએ પુત્રત્વ છે અને પુત્રની અપેક્ષાએ પિતૃત્વ છે, એવું નિશ્ચિત જ્ઞાન છેઃ પણ પુત્રત્વ કે પિતૃત્વનું સંશયુક્ત જ્ઞાન નથી.

સ્યાદ્વાદને વધારે સ્પષ્ટતયા સમજવા માટે દરેક પદાર્થો ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય. એ ત્રણે ધર્મવાળા છે, એ સમજવું જોઈએ. સુવર્ણનું કુંડલ ભાંગીને કટક બનાવ્યું ત્યારે કુંડલનો નાશ થયો, કટકની ઉત્પત્તિ થઈ અને સુવર્ણ તો કાયમ જ રહ્યું. કટક સર્વથા નવીન જ ઉત્પન્ન થયું છે, એમ કહી શકાય નહિ. કુંડલની કોઈ-પણ વસ્તુ કટકમાં ન આવી હોત તો કટકને તદ્દન નવીન ઉત્પન્ન થયેલું માની શકાતઃ પણ તેમ તો છે નહિ. કુંડલનું તમામ સુવર્ણ કટકમાં આપી ગયું છે. માત્ર કુંડલનો આકાર બદલાયો છે. કુંડલનો નાશ કુંડલની આકૃતિ પુરતો છે. કટકની ઉત્પત્તિ કટકના આકાર પુરતી છે. કુંડલ અને કટકનું સુવર્ણ તો એક જ છે. કુંડલાકારે નાશ, કટક રૂપે ઉત્પત્તિ અને સુવર્ણ રૂપે સ્થિતિ, એ રીતે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ, એ ત્રણે ધર્મો એક જ પદાર્થમાં એક જ સમયે રહેલા સિદ્ધ થાય છે.

દૂધનું દહીં થાય છે, પણ ગોરસ રૂપે કાયમ રહે છે, દૂધ રૂપે નાશ, દહીં રૂપે ઉત્પત્તિ અને ગોરસ રૂપે અવસ્થિતિ. એ રીતે દરેક પદાર્થો મૂળ કાયમ રહે છે, પરન્તુ તેમાં અનેકાનેક પરિવર્તનો થયા કરે છે. પૂર્વ-પરિણામનો નાશ અને નવીન પરિણામની ઉત્પત્તિ વારંવાર થવા છતાં મૂળ વસ્તુ નાશ પામતી નથી. એ મૂળ વસ્તુને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે અને તેના પરિવર્તનોને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. વસ્તુ માત્ર દ્રવ્યપર્યાય ઉભયાત્મક છે, એમ માનવું તે સ્યાદ્વાદ-દર્શનનું બીજ છે.

દરેક દર્શનકારો શબ્દથી સ્યાદ્વાદને નહિ માનવા છતાં અર્થથી સ્યાદ્વાદની અપ્રતિહત આજ્ઞાને સ્વીકારે જ છે. જેમકે :-

સાંખ્યમતવાળા સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્-એ ત્રણ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોને પણ એક જ પ્રકૃતિમાં રહેલા માને છે.

નૈયાયિક અને **વૈશેષિકો** એક જ પૃથ્વીને પરમાણું રૂપે નિત્ય અને ઘટપટાદિ સ્કંધ રૂપે અનિત્ય માને છે. દ્રવ્યત્વ-પૃથ્વીત્વ વગેરે ધર્મોને સામાન્ય રૂપે સ્વીકારે છે, તેમ ગુણક્રિયાદિથી તથા જલ-અગ્નિ-વાયુ વગેરેથી ભિન્ન હોવાથી વિશેષ રૂપે પણ સ્વીકારે છે.

બૌદ્ધો અનેક વર્ણવાળા ચિત્રજ્ઞાનને એક જ જ્ઞાન તરીકે સ્વીકારે છે.

મીમાંસકો પ્રમાતા, પ્રમિતિ અને પ્રમેય-એમ ત્રણ આકારવાળા જ્ઞાનને એક જ જ્ઞાન તરીકે મંજૂર રાખે છે.

ભટ્ટ અને મુરારિ વસ્તુ માત્રને જાતિ રૂપે પણ ઓળખાવે છે અને વ્યક્તિ રૂપે પણ ઓળખાવે છે.

બ્રહ્મવાદીઓ એક જ આત્માને વ્યવહારથી બદ્ધ અને પરમાર્થથી અબદ્ધ માને છે. એમ કરીને સૌ કોઈને સ્યાદ્વાદ-ચક્રવર્તીની આજ્ઞાનો સીધી કે આડકતરી રીતે સ્વીકાર કર્યા સિવાય ચાલતું નથી,

પ્રશ્ન૦ સપ્તભંગી એટલે શું ?

ઉત્તર૦ વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મને લગતી સ્યાદ્‌વાદની વિવેચનાને 'સપ્તભંગી' કહેવામા આવે છે. સાત વચન-પ્રકારોનો સમૂહ, તેનું નામ સપ્તભંગી છે. શબ્દ યા વાકયનું કામ અર્થનો બોધ કરાવવાનું હોય છે. વસ્તુનું સંપૂર્ણ પ્રકારે જ્ઞાન તે 'પ્રમાણ' અને તેને જણાવનારું વાકય તે 'પ્રમાણવાકય.' વસ્તુના અમુક અંશનું જ્ઞાન તે 'નય' અને તેને જણાવનારું વાકય તે 'નયવાકય'. આ પ્રમાણવાકયો અને નયવાકયોને સાત વિભાગોમાં વહેંચવા, એ સપ્તભંગી છે.

વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મની વિવેચના સાત પ્રકારે જ થઇ શકે છે; તેથી ઓછા કે અધિક પ્રકારે નહિ. ઘટરૂપ પદાર્થમાં એક નિત્ય-અનિત્ય ધર્મની વિચારણા કરીએ. ત્યારે તે સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વ્યવહાર થઈ શકે છે..

(૧) घटः स्यादनित्य एव ।
(२) ,, स्यान्नित्य एव ।
(३) ,, स्यादनित्यः स्यान्नित्य एव ।
(४) ,, स्यादवक्तव्य एव ।
(५) ,, स्यादनित्य एव स्यादवक्तव्य एव ।
(६) ,, स्यान्नित्य एव स्यादवक्तव्य एव ।
(७) ,, स्यादनित्य एव, स्यान्नित्य एव, स्यादवक्तव्य एव।

દરેક વસ્તુમાં અસ્તિત્વાદિ અનંત ધર્મો રહેલા છે. આ ધર્મોનો કાલાદિથી ભેદ માનવામાં આવે ત્યારે એક શબ્દથી અનેક ધર્મોનો બોધ થઈ શકે નહિ. તેથી પ્રત્યેક ધર્મ ક્રમશઃ અનેક શબ્દો દ્વારા કહેવા પડે, તેનું નામ ક્રમ કથન છે. પરન્તુ જ્યારે કાલાદિથી તમામ ધર્મોનો અભેદ માનવામાં આવે, ત્યારે એક શબ્દ દ્વારા એક ધર્મના પ્રતિપાદન પુરઃસર સમસ્ત ધર્મોનું પ્રતિપાદન થઈ જતું હોવાથી તેને 'યુગપત્' કથન કહેવામાં આવે છે. આ ક્રમ અને યૌગપદ્ય કથનનો જે ભેદ પડે છે, તેનું કારણ ધર્મોની ભેદાભેદ વિવક્ષા છે.

વિવક્ષાભેદથી એક કથનને ક્રમ કહેવામાં આવે છે અને બીજાને યૌગપદ્ય કહેવામાં આવે છે. કાલ, આત્મરૂપ, અર્થ, સંબંધ, ઉપકાર, ગુણિદેશ, સંસર્ગ અને શબ્દ, એ કાલાદિ આઠ પદાર્થો છે. એ આઠની સાથે ધર્મોની ભેદાભેદ વૃત્તિ સ્યાદ્વાદ નીતિથી ઘટાવી શકાય છે.

પ્રશ્ન૦ પ્રમાણ એટલે શું ?

ઉત્તર૦ 'प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम्।' અર્થાત્—જે વડે વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ નિર્ણય થાય તે પ્રમાણ છે. યથાર્થ જ્ઞાન, એ સંદેહ, ભ્રમ અને અજ્ઞાનને દૂર કરે છે તથા વસ્તુનું ખરું વસ્તુસ્વરુપ સમજાવે છે: માટે તે યથાર્થ જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે. એ પ્રમાણ સન્નિકર્ષાદિ જડ વસ્તુ હોઈ શકે નહિ, પણ સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાન જ હોઈ શકે.

જૈનોએ માનેલા બે પ્રમાણોનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે: સ્પષ્ટ પ્રતિભાસી જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. તેના બે ભેદો છે: સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ. સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષના પણ બે ભેદો છે: ઈન્દ્રિય-નિબન્ધન અને અનિન્દ્રય-નિબન્ધ. ઈન્દ્રિયદ્વારા જે બોધ થાય, તે ઇન્દ્રિય-નિબન્ધન અને મનદ્વારા જે બોધ થાય, તે અનિન્દ્રિય-નિબન્ધન. એ બન્નેના ચાર ચાર ભેદો છે: અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા. અર્થનું સામાન્ય ગ્રહણ તે અવગ્રહ. ત્યારબાદ વસ્તુનો પરામર્શ તે ઈહા. ત્યાર બાદ વસ્તુનું અવધારણ તે અવાય અને અવધારણની અવિચ્યુતિ વાસના અને સ્મરણ રૂપ અવસ્થા. તે ધારણા છે.

ખરી રીતે જોતાં ઈન્દ્રિય અને મનદ્વારાએ થતું જ્ઞાન એ અનુમાનાદિકની જેમ (આત્મા સિવાય ઈન્દ્રિયાદિ) અન્ય નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ કહી શકાય નહિ. તોપણ વ્યવહારમાં તે જ્ઞાન (રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ,

શબ્દ, સુખ, દુઃખ આદિનો સાક્ષાત્કાર) યથાર્થ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિમાં મુખ્ય કારણ હોવાથી પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

જેમાં ઈન્દ્રિયાદિ અન્ય સહાયકોની અપેક્ષા નથી અને જે કેવળ આત્મશક્તિ દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. તેના બે ભેદો છે: સકલ અને વિકલ. સકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તે કેવળજ્ઞાન છે. વિકલ પારમાર્થિક-પ્રત્યક્ષના બે ભેદો છે: અવધિ અને મનઃપર્યાય. અવધિજ્ઞાન, જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ઉપર આધાર રાખનારું છે અને તે રૂપી દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરનારું છે. તેના બે ભેદો છે: ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય. ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન દેવો અને નારકોને હોય છે. ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય અને તિર્યંચોને હોય છે. મનઃપર્યાય જ્ઞાનનો આધાર પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ ઉપર રહેલો છે. તે જ્ઞાન મનુષ્યક્ષેત્રમા રહેલા સંજ્ઞીજીવોએ ગ્રહણ કરેલા મનો-દ્રવ્યના પર્યાયોને પ્રકાશિત કરનારૂં છે.

જૈન શાસને માનેલ પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદો છે: સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ. અમુક વસ્તુનો અનુભવ કરવાથી તેના સંસ્કારો હૃદયમાં સ્થાપિત થાય છે. એ સંસ્કારો જ્યારે જાગ્રત થાય ત્યારે તે વસ્તુનું સ્મરણ થઈ આવે છે. એ સ્મરણ અનુભૂત વસ્તુ ઉપર યથાર્થ પ્રકાશ નાખતું હોવાથી પ્રમાણ મનાય છે.

ખોવાઇ ગયેલ વસ્તુ જ્યારે હાથ આવે છે, ત્યારે

'તે જ આ' એવું જે જ્ઞાન સ્ફુરે છે, તે પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. સ્મરણ થવામાં પૂર્વ અનુભવ જ કારણ છે, જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાન થવામાં અનુભવ અને સ્મરણ બન્નેની જરૂર પડે છે.

સ્મરણમાં 'તે ઘડો' એવું જ્ઞાન થાય છે, જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં 'તે ઘડો' એવો પ્રતિભાસ થાય છે. તેમાં 'તે' સ્મરણસ્વરૂપ છે અને 'આ' અનુભવસ્વરૂપ છે. સાદૃશ્યજ્ઞાન, એકત્વજ્ઞાન, તુલનાત્મકજ્ઞાન આદિ પ્રત્યભિજ્ઞાન-પ્રમાણના જ પેટા પ્રકારો છે.

કોઈ પણ બે વસ્તુના સાથે રહેવાના સંબંધની પરીક્ષા કરવાનો અધ્યવસાય તે તર્ક છે. તેને 'ઊહ' પણ કહે છે. અવિનાભાવ સંબંધ કે જેને વ્યાપ્તિ કહેવાય છે, તેના જ્ઞાનને તર્ક કહેવાય છે, વ્યાપ્તિ એટલે અન્વયવ્યતિરેક અથવા સાહચર્યનો નિયમ. સાધન હોય ત્યાં સાધ્યનું હોવું, તે અન્વય છે અને સાધ્ય ન હોય ત્યાં સાધનનું ન હોવું, તે વ્યતિરેક છે.

દૃષ્ટાન્ત તરીકે જ્યાં ધૂમ છે, ત્યાં અગ્નિ અવશ્ય છે અને જ્યાં અગ્નિ હોતો નથી, ત્યાં ધૂમ હોતો નથી, એ ધૂમઅગ્નિનો અવિનાભાવ સંબંધ છે. બે વસ્તુઓ અનેક જગ્યાએ સાથે રહેલી દેખવા માત્રથી એનો અવિનાભાવ સંબંધ-વ્યાપ્તિનિયમ સિદ્ધ થતો નથી: કિન્તુ એ બેઉને જૂદી પાડવામાં શો વાંધો છે, એ તપાસતાં જો વાંધો સિદ્ધ થતો હોય તો જ એ બન્નેનો વ્યાપ્તિનિયમ સિદ્ધ થાય છે. એ બે વસ્તુના સાહચર્યનિયમની પરીક્ષાનો

અધ્યવસાય, તેનું જ નામ તર્ક છે. જેમ કે–જો અગ્નિ વિના ધૂમ રહી શકતો હોય, તો તે અગ્નિનું કાર્ય બનશે નહિ., અને એમ થાય તો ધૂમની અપેક્ષાવાળા જે અગ્નિની શોધ કરે છે, તે કરશે નહિ અને એમ થવાથી અગ્નિ–ધૂમની લોકપ્રસિદ્ધ કાર્યકારણતા પણ ટકશે નહિ. અને એમ થાય તો ધૂમની અપેક્ષાવાળા જે આ જાતિના તર્કથી અગ્નિ–ધૂમનો વ્યાપ્તિનિયમ સિદ્ધ થાય છે અને એ વ્યાપ્તિ–નિયમના બળથી અનુમાન કરી શકાય છે.

હેતુદર્શન અને વ્યાપ્તિ સ્મરણથી અનુમાન થાય છે. તેના બે પ્રકારો છેઃ સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન. બીજાના સમજાવ્યા વિના પોતાની બુદ્ધિથી જ હેતુ આદિ દ્વારા જે અનુમાન કરાય છે, તે સ્વાર્થાનુમાન અને બીજાને સમજાવવા જે અનુમાનપ્રયોગ રજુ કરવામાં આવે છે, તે પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ, સ્મરણ અથવા અનુમાનાદિ કોઈ પણ જ્ઞાન, જે શબ્દ દ્વારા રજુ કરવામાં આવે છે, તે પરાર્થ સમજવું.

અનુમાનમાં સાધન યા હેતુના ત્રણ યા પાંચ લક્ષણો માનવામાં આવ્યાં છ, તે વ્યાજબી નથી. એક અવિનાભાવ લક્ષણ જ સાધનનું લક્ષણ માનવું પુરતું છે. જે હેતુમાં અવિનાભાવ લક્ષણ ન હોય, તે હેતુ સાચો હોય એમ કદી બનતું નથી અને કોઈ પણ ખોટા હેતુમાં અવિનાભાવ સંબંધ હોય એમ પણ બનતું નથી.

બૌદ્ધો હેતુનાં ત્રણ લક્ષણો–પક્ષસત્ત્વ, સપક્ષસત્ત્વ

અને વિપક્ષાસત્ત્વ માને છે તથા નૈયાયિકો એ ત્રણ ઉપરાન્ત અબાધિતત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ, એ બે વધારે માને છેઃ પરન્તુ એમ માનવાથી અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દોષો આવે છે. જેમકે–પક્ષધર્મત્વને હેતુનું લક્ષણ માનવાથી અવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. પક્ષનો ધર્મ જ હેતુ બની શકે અર્થાત્ સાધ્ય જે સ્થળે હોય તે સ્થળે જ હેતુ હોવો જોઈએ, એમ માનવાથી જલચન્દ્રના જ્ઞાનથી આકાશ-ચન્દ્રનું જે અનુમાન થાય છે, તે ઘટી શકશે નહિઃ કારણ કે–જલચન્દ્રનું અધિકરણ આકાશ નથી અર્થાત્ હેતુ અને સાધ્યનું અધિકરણ એક નથી. તેથી હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોવો જ જોઈએ, એવો મત ટકતો નથી.

એજ રીતે 'स श्यामः, तस्याः पुत्रत्वात् ।' એ અસત્ય અનુમાનમાં હેતુના ત્રણ યા પાંચ લક્ષણો ઘટી જાય છે, છતા અવિનાભાવ સંબંધ નહિ હોવાના કારણે તે અનુ-માન સાચું ઠરતું નથી. 'तत्पुत्रत्व' હેતુ પક્ષધર્મ છેઃ તેણીના અન્ય પુત્રો રૂપ સપક્ષમાં પણ છેઃ અશ્યામમાં નહિ હોવાથી વિપક્ષ વ્યાવૃત્ત પણ છે. અબાધિત્વ અને અસત્પ્રતિતક્ષત્વ તો સ્પષ્ટ છે.

અહીં એમ શંકા થઈ શકે કે–હેતુમાં વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ નિશ્ચિત નથી, કેમકે–શ્યામત્વ વગરનો તેણીનો પુત્ર ન જ હોઈ શકે, એવો ચોક્કસ નિયમ કરી શકાતો નથી, પરન્તુ એનું નામ જ 'અવિનાભાવ' છે. એ 'અવિનાભાવ' નહિ હોવાથી જ પ્રકૃત હેતુ અસત્ય ઠરે છે. વિપક્ષવ્યા-

વૃત્તિનો નિશ્ચય, એને અનુમાનનું અંગ માનવું, એનું બીજું નામ જ 'અવિનાભાવ' છે.

એ જ રીતે અવિનાભાવશાળી હેતુમાં 'અબાધિતત્વ' લક્ષણ હોય જ છે અવિનાભાવશાળી હેતુ કદી બાધિત હોતો નથી. 'अग्निरनुष्णः द्रव्यत्वात् ।' એ હેતુ અવિનાભાવના અભાવથી દૂષિત છે. અસત્પ્રતિપક્ષત્વ લક્ષણ પણ વ્યર્થ છે.

હેતુ અવિનાભાવથી નિશ્ચિત હોય તો તેની સામે પ્રતિપક્ષની સંભાવના હોઈ શકતી જ નથીઃ અગર હેતુમાં અવિનાભાવનો જ અનિશ્ચય હોય તો તેથી તે હેતુ સદ્હેતુ બની શકતો જ નથી. આ ઉપરથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે–' અવિનાભાવ ' બીજા શબ્દોમાં ' અન્યથાનુપપત્તિ ' એ જ એક હેતુનું અસાધારણ લક્ષણ છે.

શબ્દપ્રમાણને અનુમાનપ્રમાણમાં અંતર્ગત કરવું તે યુક્તિસર નથીઃ કારણ કે–અભ્યસ્ત દશામાં શબ્દથી વસ્તુની પ્રતીતિ જલ્દી થતી હોવાથી તે 'શાબ્દજ્ઞાન' અનુમાન કહી શકાય નહિ. અનભ્યાસ દશામાં તે જ 'શબ્દજ્ઞાન' વ્યાપ્તિ-ગ્રહણના બળ વડે અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી અનુમાન પણ છે, સુવર્ણજ્ઞાનની જેમ અભ્યાસી માણસને સુવર્ણ જોતાં કે સુવર્ણ શબ્દ સાંભળતાં સુવર્ણનો બોધ થાય છે, તેને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને શાબ્દબોધપ્રમાણ કહેવાય, પરન્તુ અનભ્યાસીને સુવર્ણ જોતાં ' આ સુવર્ણ હોવું જોઈએ, સુવર્ણને લગતી આટલી વિશેષતાઓ જણાય છે,

માટે'-એમ વ્યાપ્તિની અપેક્ષા પડે છે, તેથી તેનું તે જ્ઞાન અનુમાન રૂપ બની જાય છે. એ જ રીતે જે અનભ્યાસીને શબ્દ સાંભળતાં તુરત 'શાબ્દબોધ' નથી થતો પણ વ્યાપ્તિ ગ્રહણરૂપ વિચાર કર્યા બાદ 'શાબ્દબોધ' થાય છે, તે 'શાબ્દબોધ' પણ અનુમાન જ્ઞાન કહી શકાય.

અભાવ એ પ્રમાણ તરીકે હોઈ શકે જ નહિ. અર્થાપત્તિપ્રમાણ અનુમાનમાં અંતર્ભૂત થઈ જાય છે. ઐતિહ્યપ્રમાણ, સત્ય હોય તો આગમપ્રમાણ છે અને અસત્ય હોય તો અપ્રમાણ છે. સંભવપ્રમાણ અનુમાનપ્રમાણમાં સમાવેશ પામે છે અને પ્રાતિભજ્ઞાનાદિ પ્રમાણો અનિન્દ્રિયનિબન્ધન હોવાથી માનસપ્રત્યક્ષાદિમાં અંતર્ભૂત થાય છે.

આત્મા

आत्माद्यतीन्द्रियं वस्तु, योगिप्रत्यक्षभावतः ।
परोक्षमपि चाऽन्येषां, नहि युक्त्या न युज्यते ॥१॥

આત્માદિ પદાર્થો અતીન્દ્રિય છે. તેથી તે કેવળ યોગીઓને પ્રત્યક્ષ છે અને બીજાઓને પરોક્ષ છે. તોપણ તે યુક્તિથી નથી ઘટતા, એમ નહિ.

अचेतनानि भूतानि, न तद्धर्मो न तत्फलम् ।
चेतनाऽस्ति च यस्येय, स एवात्मेति बुध्यताम् ॥२॥

ભૂતો અચેતન છે. ચેતના તેનો ધર્મ નથી અને ફળ–કાર્ય પણ નથી. આ સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષથી દેખાતી ચેતના–ચૈતન્ય જેનો ધર્મ અને ફળ છે, તે જ આત્મા છે. (૨)

यदीयं भूतधर्मः स्यात् प्रत्येकं तेषु सर्वदा ।
उपलभ्येत सत्त्वादिकठिनत्त्वादयो यथा ॥३॥

આ ચેતના, જો ભૂતનો ધર્મ હોય તો સત્ત્વ, કાઠિન્ય આદિ ધર્મોની જેમ, પ્રત્યેક ભૂતમાં પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. (૩)

काठिन्यादिस्वभावानि, भूतान्यध्यक्षसिद्धितः ।
चेतना तु न तद्रूपा, सा कथं तत्फलं भवेत् ॥४॥

ભૂતો એ કાઠિન્યાદિ સ્વભાવવાળા છે, એ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. ચેતના તે સ્વરૂપવાળી નથી–તે ભૂતોનું ફળ–કાર્ય કેવી રીતે બની શકે?

यः कर्त्ता कर्मभेदानां, भोक्ता कर्मफलस्य च ।
संसर्त्ता परिनिर्वाता, सह्यात्मा नाऽन्यलक्षणः ॥५॥

મિથ્યાત્વાદિ કલુષિત પરિણામથી સાતા વેદનીયાદિ કર્મોનો જે કર્તા છે, તેના ફળ રૂપે વિશિષ્ટ શાતાદિનો જે ઉપભોક્તા છે, કર્મ ઉદયના અનુસારે નરકાદિ ભવોને વિષે જે ભટકનારો છે તથા રત્નત્રયના પ્રકર્ષ પામેલા અભ્યાસ વડે નિ:શેષ કર્માંશથી જે મુક્તિ મેળવનાર છે, તે જ આત્મા છે. લક્ષણો જેને નથી, એ આત્મા નથી. (૫)

આત્મા

પ્રશ્ન૦ આત્મા છે તેની સાબિતિ શું ?

ઉત્તર૦ આત્મા સૌ કોઈને સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ છે. 'હું છું" એ જ્ઞાન સૌ કોઈને સ્વાનુભવ સિદ્ધ છે, કિન્તુ 'હું નથી' એવું જ્ઞાન કોઈને પણ થતું નથી. 'હું છું" એ જ્ઞાનનો વિષય જે કોઈ છે, તે જ આત્મા છે. વળી 'હું છું' એવી પ્રતીતિ ઇન્દ્રિયોની સહાય વિના જ થાય છે, તેથી તે આંતરિક ક્રિયા છે, કિન્તુ શારીરિક ક્રિયા નથી. એ પ્રતીતિ શરીરને થતી નથી પણ અંતરને થાય થાય છે.

આત્માના ગુણો અવગ્રહાદિ પણ સૌ કોઈને પ્રત્યક્ષ છે. જ્યાં સ્મરણ થાય છે, ત્યાં તેની પૂર્વે અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા હોય જ છે. રૂપ રસાદિ ધર્મો વડે જેમ ઘટપટાદિનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ અવગ્રહાદિ ધર્મો વડે આત્મા રૂપી ધર્મીનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. દર્શન, સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન અને આલોચન આદિ કરનાર ચૈતન્ય ધર્મયુક્ત 'अहं।' પ્રતીતિનો વિષય આત્મા, જડ દેહથી જૂદો છે. 'હું સ્થૂલ છું,' 'હું કૃશ છું,' ઈત્યાદિ પ્રતીતિ

'अहं।' પ્રતીતિનો આભાસ છે, કારણ કે ઉત્તર કાળમાં 'स्थूलं मे शरीरम्।' 'મારું શરીર સ્થૂલ છે,' 'कृशं मे शरीरम्।' 'મારું શરીર કૃશ છે. ઈત્યાદિ વિપરીત પ્રતીતિ થાય છે.

એ રીતે હું-જાડો-પાતળો છું, એવો ખ્યાલ થવાનું કારણ શરીર ઉપરનું આત્માનું મમત્વ છે. આત્માના સઘળાં કાર્ય શરીર દ્વારા થાય છે, તેથી આત્માને શરીર પર અત્યંત પ્રેમ હોય છે. પરિણામે આત્મા પોતાપણાનો આરોપ શરીરમાં કરી દે છે અને શરીરના કેટલાક ધર્મોને પોતામાં ઘટાવી લે છે. વસ્તુતઃ એ સઘળા ખ્યાલો શરીરમાં થતા નથી, કિન્તુ આત્મામાં થાય છે; કારણકે ચૈતન્ય એ શરીરનો ધર્મ નથી પણ આત્માનો ધર્મ છે. જે પદાર્થ પોતે ચૈતન્યવાળો નથી તેને ચૈતન્યનો ગમે તેટલો સંબંધ થાય તોપણ તે ચેતન બની શકતો નથી. જેમકે ઘટનો પ્રકાશ આપવાનો સ્વભાવ નથી, તો હજાર દિપકના સંબંધથી પણ ઘટ પ્રકાશ આપી શકતો નથી.

ચૈતન્ય એ સ્વપર પ્રકાશક છે. શરીર એ જડ છે, તેથી સ્વપર પ્રકાશક નથી. કાઠિન્ય એ પૃથ્વીનો ધર્મ છે, પણ જલનો નથી, તેમ ચૈતન્ય એ અમૂર્ત છે : તેથી તે મૂર્ત શરીરનો ધર્મ નથી પણ અમૂર્ત જીવનો ધર્મ છે. શરીરમાંથી ચૈતન્ય બનતું હોય તો નબળા શરીરમાં ચૈતન્યનો પ્રકર્ષ અને પુષ્ટ શરીરમાં ચૈતન્યનો અપકર્ષ દેખાય છે, તે બને નહિ.

પ્રાણવાયુના આધારે ચૈતન્ય હોય તો મરણ પથારીએ પડેલો વધારે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે, તેથી તેનામાં ચૈતન્યની અધિકતા હોવી જોઈએ અને સમાધિસ્થ યોગી બીલકુલ શ્વાસોચ્છવાસ લેતા નથી, તેથી તેમનામાં ચૈતન્ય ન રહેવું જોઈએ. પરન્તુ તેમ બનતું નથી. તેજ અને વાયુ, ઉભયના અભાવે મૃત શરીરમાં ચૈતન્ય નથી એમ કહેવામા આવે, તો તે જ મૃતકમાં ઉત્પન્ન થયેલા કીટકમાં ચૈતન્ય કેમ દેખાય છે ?

ચૈતન્ય એક ભૂતનો ધર્મ નથી, તેમ ભૂત સમુદાયનો પણ ધર્મ નથી, કારણ કે પ્રત્યેકમાં જે હોતું નથી તે સમુદાયમાં પણ આવતું નથી. શરીરાકારે મળેલા ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય થાય છે, એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં કારણ એકલા ભૂતો જ છે કે બીજું કાંઈ છે ? એકલા ભૂતોથી બનતું હોય તો સર્વત્ર બનવું જોઈએ. બીજા સહકારી કારણના મળવાથી બને છે, તો તે સહકારી કારણ, ભૂત સ્વરૂપ છે કે ભૂતથી અતિરિકત છે ? ભૂત સ્વરૂપ હોય તો પ્રથમની આપત્તિ કાયમ રહે છે. ભૂત સિવાય બીજું કાંઈ હોય, તો તે જ આત્મા છે.

મદિરાના અંગમાંથી મદ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ભૂતોના સંયોગથી ચૈતન્ય શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવું પણ ખોટું છે. મદિરાના પૃથગ્ અંગોમાં અવ્યક્ત મદશક્તિ રહેલી છે, તેમ પૃથગ્ ભૂતોમાં ચૈતન્ય શક્તિનો અંશ પણ નથી. વળી મદિરાના અંગમાંથી જે

મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે વસ્તુતઃ મદિરા કે તેના આધારમાં નથી કિન્તુ તેના પાનમાં છે અને મદિરાના પાનમાં જે શક્તિ આવે છે, તે જીવના યોગે આવે છે. દધિના સંયોગથી જેમ નિદ્રાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મદિરાના સંયોગથી જીવમાં મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે કિન્તુ અજીવમાં તે ઉત્પન્ન થતી નથી. એ રીતિએ મદશક્તિની ઉત્પત્તિ પણ જીવની જ સિદ્ધિ કરે છે.

શરીર એ રૂપી, આકારવાળું અને ઇંદ્રિયોથી જાણી શકાય એવું છે. જ્ઞાન વગેરે ગુણો અરૂપી, આકાર વિનાના અને ઈન્દ્રિયો વડે ન જાણી શકાય તેવા છે. તેથી શરીર અને આત્મા વચ્ચે ગુણગુણી ભાવ પણ ઘટી શકતો નથી. ગુણનો આધાર ગુણી ગુણોના જેવો જ અરૂપી આદિ હોવો જોઈએ.

સ્વ-શરીર-ગત ચૈતન્ય સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે. પર શરીર ગત ચૈતન્ય 'ચેષ્ટાવત્ત્વ' હેતુથી સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે પ્રત્યેક સચેતન પ્રાણીમાં હિતાહિતપ્રાપ્તિ-પરિહારાનુકૂળ ચેષ્ટા નજરે પડે છે, અર્થાત્ હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો પરિહાર કરવા માટે પ્રાણી માત્ર પ્રવૃત્તિ-શીલ દેખાય છે.

માતાનું ચૈતન્ય સુત ચૈતન્યનું ઉપાદાન હોય તો સમ્મૂર્છિમ યૂકાદિ જંતુઓને વિષે ચૈતન્ય ન હોવું જોઇએ, કારણકે તેઓને માતાદિક નથી. પરંન્તુ માતાદિક

નહિ હોવા છતાં યૂકાદિમાં ચૈતન્ય પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેથી માતાનું ચૈતન્ય સુતચૈતન્યનું ઉપાદાન નથી.

ચૈતન્યનો પ્રતિષેધ કરનાર પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન એક પણ પ્રમાણ નથી. જ્યારે ચૈતન્યને સિદ્ધ કરનાર સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઉપરાંત સર્વજ્ઞ વચનસ્વરૂપ શ્રીજિનેશ્વર-દેવોનું આગમ વિદ્યમાન છે. આગમ પ્રમાણ કહે છે કે-'**ઉપયોગ લક્ષણવાળો જીવ સંસારમાં અનાદિકાળથી ભટકે છે.**'

વળી જીવનો જે પ્રતિષેધ કરે છે, તે જ જીવ છેઃ કારણ કે અચેતનમાં પ્રતિષેધ કરવાનું સામર્થ્ય નથી.

વળી આત્માનો નિષેધ અસંભવ છે. 'माता मे वन्ध्या ।' 'अह नाऽस्मि ।' 'सुप्तोऽहम् ।' 'मृतोऽहम् ।' 'अप्रकाश्यः सूर्यः ।' ઇત્યાદિ વાક્યો જેમ અસંભવિત છે, તેમ આત્માના નિષેધવાચક સર્વ વાક્યો અસંભવ દોષથી ગ્રસ્ત છે.

વ્યુત્પત્તિમત્ શુદ્ધપદનો નિષેધ પોતાથી વિરુદ્ધ અર્થને સાબિત કરે છે. 'અઘટ' કહેવાથી ઘટની પણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે, તેમ અજીવ કહેવાથી પણ જીવની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. 'અડિત્થ' 'એ પદ વ્યુત્પત્તિમત્ નથી અને 'અખરવિષાણ' એ શુદ્ધ-અસામાસિક પદ નથી, તેથી જ તે નિષેધ હયાતિને સિદ્ધ કરતા નથી.

વિદ્યમાન વસ્તુનો જ નિષેધ થઈ શકે છે. છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય કે છઠ્ઠા ભૂતનો કોઈ નિષેધ કરતું નથી. ષષ્ઠ

ભૂતનો કોઈ નિષેધ કરતું હોય તો તે ભૂતની સાથે ષટ્ સંખ્યાના સમવાયનો નિષેધ કરે છે, પણ સંખ્યા અને ભૂતનો નહિ જ. એ રીતે 'ખરવિષાણ' નથીઃ દેવદત્ત ગૃહમાં નથીઃ આકાશમાં બે ચંદ્રમા નથીઃ ઘડા જેવડું મોતી નથીઃ એ વગેરે નિષેધો પણ અનુક્રમે વસ્તુના સમવાય, સંયોગ, સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોના છે કિન્તુ કોઈપણ ધર્મીના નથી. 'આત્મા નથી' એ વાક્ય પણ આત્માનો નિષેધ કરતું નથી કિન્તુ મૃત દેહની સાથે આત્માના સંબંધનો નિષેધ કરે છે. જેમકે–મૃત શરીરમાં આત્મા નથી.

વળી આત્માની સાબિતી માટે વધુ ઊંડા ન ઉતરીએ અને માત્ર એટલું જ સમજીએ કે રૂપ રસ વગેરે ગુણો જેમ કોઈ આધારભૂત દ્રવ્ય વિના રહી શકતા નથી, તેમ રૂપ જ્ઞાન, રસ જ્ઞાન વગેરે ગુણોનો પણ આધાર જોઈએ જ અને તે આધાર આત્મા સિવાય બીજું કોઈ નથી. એટલું સમજવામાં આવે તોપણ સૌ કોઈને 'આત્મા છે,' એમ કબૂલ કરવું જ પડે તેમ છે.

આત્મા, એ રીતે એક સત્ દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે. કોઈ પણ સદ્ વસ્તુનો એકાંતે નાશ થતો નથી. જે ક્ષણે ઘટનો નાશ થાય છે તે ક્ષણે તે ઘટ ઘટરૂપે રહેતો નથી કિન્તુ ઘટ પોતે જ ઠીકરારૂપ પરિણામ પામી જાય છે, દીપક તમ રૂપ બની જાય છે અને તળાવનું પાણી શીતળ પવનરૂપ બની જાય છે, તેમ આત્મા પણ એક ભવને છોડીને તુરત જ અન્ય ભવને પ્રાપ્ત કરી લે છે, કિન્તુ એક ક્ષણવાર માટે પણ પોતાની હયાતિ ગુમાવતો નથી;

જેમ સત્‌નો એકાન્તે નાશ નથી તેમ અસત્‌નો ઉત્પાદ પણ નથી : અન્યથા કૂર્મ રોમાદિથી રજ્જુ આદિની ઉત્પત્તિ થઈ જવી જોઈએ પણ તેમ બનતું નથી. આત્મા સત્‌ છે, માટે પરલોક ગામી પણ છે.

પ્રશ્ન૦ શરીરથી આત્મા અલગ છે, એની પ્રતીતિ શી રીતે કરવી ?

ઉત્તર૦ (૧) પ્રથમ તો સુખદુઃખની લાગણી જે શરીરસ્પર્શી નહિ પણ અંતઃસ્પર્શી છે, તે પરથી શરીરથી અલગ કોઈ શક્તિવિશેષ શરીરમાં હયાતિ ધરાવે છે, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે.

(૨) ઇન્દ્રિયો વિષયગ્રહણનાં સાધન છે, પરન્તુ ઇન્દ્રિયોની મદદથી વિષયને ગ્રહણ કરનાર કોઈ તત્ત્વ અલગ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. સાધકને સાધનની અપેક્ષા રહે છે, તેથી સાધક અને સાધન એક ન હોઈ શકે.

(૩) પુદ્‌ગલના રૂપ-રસાદિ ગુણો જાણીતા છે. એમાં કોઈ પણ ગુણ એવો નથી કે-જે ચૈતન્ય તરીકે સાબિત થાય. ચૈતન્ય ગુણ એ સર્વ કોઈને સ્વાનુભવ સિદ્ધ છે, એ ગુણના ધર્મી તરીકે જે તત્ત્વ સાબિત થાય છે, તે જ આત્મા છે. ચૈતન્યનું ઉપાદાન મસ્તક સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે મસ્તક એ ભૌતિક છે અને ચૈતન્યના સંવેદનમાં નિમિત્ત માત્ર છે.

(૪) એક જ માતાપિતાના સંતાનોમાં અગર એક જ સાથે જન્મેલ યુગલમાં ડહાપણ, અનુભવ, વર્તન

વગેરેમાં જે ફરક જોવાય છે, તેમાં કારણ તેના પૂર્વજન્મના સંસ્કારો સિવાય બીજું શું કલ્પી શકાય તેમ છે? ઐહિક કારણો અસર કરે છે, પરન્તુ એની પણ એકસરખી અસર થતી નથી, તેનું કારણ શું?

(૫) સંસારમાં નીતિ અને ધર્મના માર્ગે ચાલનાર પણ દુઃખી અને દરિદ્ર દેખાય છે, જ્યારે અનીતિ અને અધર્મના માર્ગ પર પ્રવર્તનાર પણ સુખી અને સંપત્તિમાન દેખાય છે. એમાં પૂર્વજન્મોપાર્જિત વિચિત્ર કર્મોનાં વિચિત્ર પરિણામો સિવાય બીજું કારણ શું હોઈ શકે?

પ્રશ્ન૦ પૂર્વજન્મ હોય તો તે યાદ કેમ ન આવે?

ઉત્તર૦ વર્તમાન જિંદગીમાં જ એક અવસ્થાની ઘટના અન્ય અવસ્થામાં યાદ નથી આવતી, તો પૂર્વજન્મની વાત ક્યાં કરવી? જન્મ પલટો, શરીર પલટો, ઈન્દ્રિયોનો પલટો, સ્થાનનો પલટો, વાતાવરણનો પલટો, એકસાથે સઘળો જ પલટો થઈ જાય, ત્યાં જન્માંતરની વાત ક્યાંથી યાદ આવે? છતાં કોઈ કોઈ મહાનુભાવને આજે પણ પૂર્વજન્મના અમુક કૃત્યો યાદ આવે છે. છેવટમાં છેવટ પૂર્વે અનુભવેલ આહાર અને કામક્રીડા, એ તો પ્રત્યેક પ્રાણીને કોઈના પણ શીખવ્યા વિના યાદ આવે છે જ અને એ જ જીવના પુનર્જન્મનો અચૂક પુરાવો છે. વર્તમાન જન્મમાં જન્મના પ્રથમ દિવસે જ થતી 'આહારાભિલાષા' અને બાલ્યવયમાં જ ઢીંગલા–ઢીંગલીની રમત રૂપે દેખા દેતી 'વિષયાભિલાષા,' એ કોઈના પણ

શીખવ્યા વિના જ થતી હોવાથી પૂર્વજન્મના અત્યંત અભ્યાસનું જ ફળ છે, એમ માન્યા સિવાય કોઈને પણ ચાલે તેમ નથી.

આ સંસારમાં અનેક ઘટનાઓ અકસ્માત્ બને છે, એ પણ પુનર્જન્મની સાબિતી છે. અકસ્માત્ થવામાં દૃષ્ટકારણનો યોગ નથી, એ સાચું હોવા છતાં તે ઘટના અદૃષ્ટ પણ કારણ વિના કદી બની શકે જ નહિ. કારણ વિના જે કોઈ ચીજો બનનારી હોય છે, તે સર્વદા બનવી જોઈએ અથવા કદી પણ ન બનવી જોઈએ. કવચિત્ અને કદાચિત્ બનનારી ઘટનાઓ કારણ વિના કદી બનનારી હોતી નથી એ ન્યાયનો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે. જે કારણોએ અકસ્માતો બને છે, તે કારણો અદૃષ્ટકર્મના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે.

કર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતાંની સાથે જ આત્મા અને તેના પૂર્વજન્મનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. પૂર્વજન્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતાંની સાથે જ પુનર્જન્મનું પણ અસ્તિત્વ સાબિત થઈ જાય છે. આત્મા, કર્મ, પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ સિદ્ધ થતાં મોક્ષ અને ઈશ્વરત્વ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આત્માની કર્મમલથી પૂર્ણ શુદ્ધિ, એનું નામ મોક્ષ છે અને એ મોક્ષ એ જ પરમાત્મપણું છે.

પ્રશ્ન૦ પરમાત્મા છે, એની સાબિતી શું ?

ઉત્તર૦ પરમાત્મસિદ્ધિ માટે લાંબી યુક્તિઓમાં ઉતર્યા વિના જ સમજી શકાય છે કે-અશુદ્ધ આત્માની

હયાતિ એ જ શુદ્ધ આત્મા–પરમાત્માની હયાતિમાં પ્રમાણ છે. જે વસ્તુઓની અંશતઃ શુદ્ધિ જોવાય છે, તે વસ્તુઓની પૂર્ણ શુદ્ધિ પણ સંભવિત છે. આત્મા પણ એક વસ્તુ છે. એની પૂર્ણ શુદ્ધિનું નામ પરમાત્મપણું છે. આત્મા મૂઢ દશામાં હોય છે, ત્યાં સુધી બહિરાત્મા કહેવાય છે. શુદ્ધિના પ્રકર્ષથી તે જ આત્મા અનુક્રમે ભદ્રાત્મા, અન્તરાત્મા, સદાત્મા, મહાત્મા, યોગાત્મા અને પરમાત્મા બને છે. પરમાત્મપણાનો ઈજારો કોઈ એક વ્યક્તિને નથી, પરન્તુ જે કોઈ આત્મા આત્મશુદ્ધિના પુનિત પંથે આગળ વધે અને શુદ્ધિના શિખરે પહોંચે, તે આત્મા પોતે જ પરમાત્મસ્વરૂપ-ઈશ્વરસ્વરૂપ બની જાય છે.

કર્મના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ

तुल्यप्रतापोद्यमसाहसानां
केचिल्लभन्ते निजकार्यसिद्धिम् ।
परे न तामत्र निगद्यतां मे
कर्माऽस्ति हित्वा यदि कोऽपि हेतुः ॥१॥

તુલ્ય પ્રતાપ, તુલ્ય ઉદ્યમ અને તુલ્ય સાહસવાળા-માંથી પણ કેટલાક પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે અને બીજા પ્રાપ્ત કરતા નથી. એમાં કર્મને છોડીને જો બીજો કોઈ હેતુ હોય, તો મને કહો.

विचित्रदेहाकृतिवर्णगन्ध-
प्रभावजातिप्रभवस्वभावाः ।
केन क्रियन्ते भुवनेऽङ्गिवर्गा-
श्चिरन्तनं कर्म निरस्य चित्राः ॥२॥

લોકને વિષે વિચિત્ર પ્રકારના શરીરવાળા, આકૃતિ-વાળા, વર્ણવાળા, ગંધવાળા, પ્રભાવવાળા, જાતિવાળા, જન્મવાળા અને સ્વભાવવાળા પ્રાણીઓ દેખાય છે. આ પ્રકારની વિચિત્રતાઓ પુરાતન કર્મને છોડીને બીજા કોના વડે કરાય છે?

विवर्ध्य मासान्नव गर्भमध्ये
बहुप्रकारैः कललादिभावैः ।
उद्वर्त्य निष्कासयते सवित्र्याः
को गर्भतः कर्म विहाय पूर्वम् ॥३॥

ગર્ભને વિષે નવ માસ સુધી બહુ પ્રકારના કલલાદિ ભાવોવડે વધારીને, ઉદ્વર્તન કરીને માતાના ગર્ભમાંથી બહાર કઢાય છે, તેમાં પૂર્વ કર્મને છોડીને બીજો કયો હેતુ છે?

કર્મ

પ્રશ્ન૦ જીવ પહેલાં કે કર્મ ?

ઉત્તર૦ જીવ પહેલાં અને કર્મ પછી, એ વાત ઘટી શકે નહિ. કર્મ વિનાના જીવને કર્મ કરવાનું પ્રયોજન શું ? કર્મરહિત જીવ પણ કર્મ કરે, તો સિદ્ધના જીવોએ પણ કર્મ કરવાં જોઈએ. કર્મ પહેલાં અને જીવ પછી, એ વાત પણ ઘટી શકે નહિ. જીવ રૂપી કર્તા વિના કર્મ થાય શી રીતે ? જીવ અને કર્મ એક સાથે ઉત્પન્ન થયા, એ વાત પણ માનવા યોગ્ય નથી. કર્તા અને કર્મ સમકાળે ઉત્પન્ન થઇ શકે નહિ, કારણ કે કર્મ કરનાર જીવની હયાતિ પૂર્વે જોઈએ.

જગતમાં કર્મ નથી પણ એકલો જીવ જ છે, એ વાત પણ ઘટતી નથી. જગતની પ્રત્યક્ષ વિચિત્રતા એકલા જીવથી ઘટી શકતી નથી. જીવ અને કર્મના સંયોગથી જ જગતની ચિત્રવિચિત્રતા ઘટી શકે છે. જીવ અને કર્મ કાંઈ છે જ નહિ, એ વાત પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે. કાંઈ છે જ નહિ, એવું જ્ઞાન કોને થયું ? એ જ્ઞાન જેને

થયું તે તો છે જ. માટે જીવ અને કર્મનો બીજાંકુરવત્ અનાદિ સંબંધ છે, એમ માનીએ તો જ જગતની વ્યવસ્થા ઘટી શકે છે.

પ્રશ્ન૦ જીવ દુઃખનો દ્વેષી છતાં અશુભ કર્મો કેમ કરે છે ?

ઉત્તર૦ સુખ મેળવવાની અતિશય ઉત્સુકતા અને સુખના ઉપાયનું અજ્ઞાન, એ જીવને અશુભ કર્મ કરવાનું મુખ્ય નિમિત્ત છે, વળી સુખના ઉપાયનું જ્ઞાન હોવા છતાં ઘણી વખત કર્મનો પ્રેરાયો જીવ દુઃખનાં કારણોનું સેવન કરતો પણ જગતમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ચોર, ચોરીના કષ્ટને જાણવા છતાં ચોરી કરે છે. વ્યભિચારી, વ્યભિચારની પીડાઓને સમજવા છતાં વ્યભિચાર કરે છે. રોગી, કુપથ્યનું દુઃખ જાણવા છતાં કુપથ્યનું સેવન કરે છે. જુગારી, જૂગટાનાં પરિણામ જાણવા છતાં જૂગટું રમે છે. એ વગેરે જાણવા છતાં દુઃખ-ફળવાળું અશુભ કર્મ જીવો કરે છે તેનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો છે. એ જ દૃષ્ટાંતે જીવ દુઃખનો દ્વેષી છતાં આગામી કાળે જેનાથી દુઃખ થવાનું છે એવાં જ કર્મો, પૂર્વકર્મ અને ભવિતવ્યતાદિના કારણે કરે છે, એમ સમજવાનું છે.

પ્રશ્ન૦ જીવ અરૂપી છતાં ઇન્દ્રિયો અને હસ્તાદિની મદદ વિના કર્મોને કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે ?

ઉત્તર૦ સંસારી જીવ અનાદિ કર્મ-સંબંધવાળો હોવાથી એકાંતે અરૂપી નથી, તોપણ ચર્મચક્ષુને અગોચર

હોવાથી તેને આપણે અરૂપી કહીએ છીએ. તે કેવી રીતે કર્મ ગ્રહણ કરે છે, એ સમજવા માટે અનેક દૃષ્ટાંતો છે. વનસ્પતિઓ, ઇન્દ્રિયો અને હસ્તપાદાદિની મદદ વિના જ આહાર ગ્રહણ કરે છે: સિદ્ધ કરેલા પારાની ગુટિકા, સ્વયમેવ દુગ્ધાદિનું પાન કરે છે: નાળિયેરનું ફળ, નાળિયેરીના મૂળમાં રહેલું પાણી, હાથ-પગ વિના જ ગ્રહણ કરે છે: ધ્યાની પુરુષો, ઇન્દ્રિયો અને મનની મદદ વિના જ ધ્યાન ધરે છે, જિહ્વાની મદદ વિના જાપ જપે છે, કર્ણની મદદ વિના શબ્દશ્રવણ કરે છે અને પૂજાની સામગ્રી વિના જ પૂજાદિ કરે છે: તેમ જીવ પણ જેવું ભવિષ્યકાળમાં બનવાનું હોય તેવી પ્રેરણાને વશ થઈ અથવા કાલ સમવાયાદિ પાંચ સમવાયોથી પ્રેરાઈ, ઇન્દ્રિયો અને હસ્તાદિની મદદ વિના જ કર્મોને ગ્રહણ કરે છે.

પ્રશ્ન૦ જીવ ઉપર લાગેલાં કર્મો દેખાતાં કેમ નથી?

ઉત્તર૦ જેમ ગંધના કે શબ્દના પુદ્ગલો ઘણા એકત્ર થાય તોપણ દેખાતા નથી અથવા સિદ્ધ કરેલા પારાએ પાન કરેલું ઘણું પણ સુવર્ણાદિ દેખાતું નથી, તેમ અનંત કર્મો પણ પિંડીભૂત થઈને રહેલા હોવા છતાં દેખાતાં નથી.

પ્રશ્ન૦ અમૂર્ત આત્મા મૂર્ત કર્મોને કેવી રીતે ધારણ કરી શકે?

ઉત્તર૦ એ માટે દશ્યમાન શરીર જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. આત્મા અમૂર્ત હોવા છતાં સ્થૂલ શરીરને ધારણ કરી-

શકે, તો સૂક્ષ્મ એવા કર્મોને ધારણ કરી શકવામાં હરકત જ શું ? એ જ રીતે આત્મા અરૂપી છતાં વિષય, કષાય, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ કર્મજનિત વિકારોથી વિકારી થતો પણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ અમૂર્ત આત્માને મૂર્તકર્મના સંબંધવાળો માનવો જોઈએ.

પ્રશ્ન૦ જીવને કર્મગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ અનાદિનો છે, તે શી રીતે પલટી શકાય ?

ઉત્તર૦ અનાદિ સ્વભાવ પણ પ્રયત્ન દ્વારા પલટી શકાય છે. પારાનો ચંચળ અને અગ્નિમાં ઉડી જવાનો સ્વભાવ પણ જેમ તથાપ્રકારની ભાવના દેવાથી પલટાઇને સ્થિર થાય છેઃ અગ્નિની દાહકતા પણ મંત્રપ્રયોગ વડે, ઔષધિ વડે, કે સત્ય, શીલ અને તપની આચરણા વડે પલટાતી અનુભવાય છેઃ લોહચુમ્બક પાષાણ પણ અગ્નિથી મૃત થયા બાદ અથવા બીજી ઔષધિઓથી સંયુક્ત થયા બાદ લોહ ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છોડી દે છેઃ વાયુ ચંચલ સ્વભાવવાળો હોવા છતાં પણ પખાલમાં પુરાવાથી સ્થિર રહે છેઃ બીજ અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળું હોવા છતાં બળી ગયા પછી અંકુરોત્પત્તિ થતી નથી, તેમ જીવનો કર્મગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ પણ સિદ્ધત્વ પામ્યા બાદ નાશ પામે છે.

પ્રશ્ન૦ જગતના જીવો કર્મ પ્રમાણે સુખદુઃખને ભોગવે છે, તો તે કર્મગણને પ્રેરનાર કોણ છે ?

ઉત્તર૦ પ્રેરનાર કોઈ નથી. ભગવાન, દેવ દૈવત,

વિધાતા, વિધિ, કાલ, યમ, કૃતાન્ત કે લેખ, એ સઘળાં કર્મનાં જ નામો છે.

કોઈની પણ પ્રેરણા વિના કર્મ પોતાના સ્વભાવે જ આત્માને તે તે કર્મને યોગ્ય ફળ પમાડે છે. જે જીવો અજીવ શરીરની સાથે સંબંધ રાખી હાલ જીવે છે, પૂર્વે જીવતા હતા અને ભવિષ્યમાં જીવશે, તે સર્વને કર્મોની સાથે ત્રૈકાલિક સંબંધ છે. આખું જગત ષડ્દ્રવ્ય અને પંચસમવાયમય છે. પંચસમવાયના સામર્થ્યથી જીવ કર્મોનું ગ્રહણ, ધારણ અને વેદન આદિ કરે છે.

પ્રશ્ન૦ કર્મો જડ છે, નિજભોગકાળને જાણતા નથી અને આત્મા દુઃખ ભોગવવાનો કામી નથી, તથાપિ જીવ દુઃખને આધિન કેમ થાય છે?

ઉત્તર૦ કર્મો જડ છતાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવ આદિની સામગ્રીની તથાપ્રકારની અનિવાર્ય શક્તિથી પ્રેરાઈને સ્વકર્તા-આત્માને બળાત્કારે દુઃખ દે છે.

જેમ કે—અન્ન જડ હોવા છતાં શરીરમાં કફ, પિત્ત-અને વાયુ આદિના વિકારો કરે છે: ઔષધ, વિષ, ભસ્મ, પારો વગેરે, પોતપોતાના પરિણામકાળે સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે: ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના રોગ, શીતળા, ઓરી, અછબડા, ક્ષય, પક્ષાઘાત, અર્ધાંગ, શીતાંગ, મોતીઓ વગેરે પોતપોતાના કાળે પરિપાક પામે છે: પિત્તજવર, કફજવર, વાતજવર, ત્રિદોષજવર, વગેરે અમુક સમય પછી જ શમે છે અને પછી ચાલ્યા જાય છે:- તેમ કર્મ પણ જડ હોવા છતાં તેના કાળે ફળ ચખાડે છે.

પ્રશ્ન૦ આ જન્મમાં કરેલાં બધાં કર્મ આ જન્મમાં જ કેમ ફળ આપતાં નથી?

ઉત્તર૦ કર્મ ચાર પ્રકારે ફળ આપે છે.

૧. આ જન્મમાં કરેલું આ જન્મમાં જ ઉદય આવે છેઃ જેમકે-સિદ્ધ, સાધુ અગર રાજા પ્રમુખને કરેલું દાન યા ચોરી વગેરે આ ભવમાં જ ફળે છે.

૨. આ જન્મમાં કરેલું આવતા જન્મમાં ફળ આપે છેઃ જેમ કે-સતીનું સતીત્વ, શૂરાનું શૌર્ય, મુનિઓનો તપ-સંયમ અથવા અભક્ષ્યનું ભક્ષણ, અપેયનું પાન ઇત્યાદિ.

૩. પર જન્મમાં કરેલું આ જન્મમાં ફળ આપે છે. જેમ કે એકના ઘેર પુત્ર જન્મે છે, જે સ્વયં દુઃખી થાય છે અને કુટુંબને પણ દુઃખી કરે છે. એકનાં ઘેર પુત્ર જન્મે છે, જે સ્વયં સુખી બને છે અને કુટુંબને પણ સુખી કરે છે વગેરે.

૪. પર-જન્મમાં કરેલું પર-જન્મમાં જ ફળે છે. જેમકે એવા ઘણાં કર્મો છે કે જે દેવગતિ કે નરકગતિ પ્રાયોગ્ય હોય, તેથી મનુષ્યગતિમાં ફળતાં નથી. ભૂત ભવમાં ઉપાર્જન કરેલાં તેવાં કર્મ વર્તમાન ભવને છોડી અનાગત ભવોમાં જ ફળે છે. વળી શાસ્ત્રોમાં કર્મ બીજી રીતે ત્રણ પ્રકારનાં પણ કહ્યાં છે. ભુકત, ભોગ્ય અને ભુજ્યમાન. ગ્રહણ કરેલા કોળિયા સમાન ભુક્તકર્મ છે, ગ્રહણ કરવાના કોળિયા સમાન ભોગ્યકર્મ છે અને ગ્રહણ કરાતા કોળિયા સમાન ભુજ્યમાન કર્મ છે.

卐

પરમપદનું સ્વરૂપ

कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षो, जन्ममृत्य्वादिवर्जितः ।
सर्वबाधाविनिर्मुक्त, एकान्त–सुखसंगतः ॥१॥

સમસ્તકર્મના ક્ષયથી મોક્ષ થાય છે. તે જન્મ મૃત્યુ આદિથી રહિત, સર્વ પીડાઓથી વિનિર્મુક્ત તથા એકાન્ત સુખથી સંગત છે. (૧)

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं, न च भ्रष्टमनन्तरम् ।
अभिलाषापनीतं यत्, तज्ज्ञेयं परमं पदम् ॥२॥

જે દુઃખથી મિશ્રિત નથી, જે આવ્યા પછી ચાલી જતું નથી અને જેના મળવા બાદ સર્વ અભિલાષા નિવૃત્ત થાય છે, તેનું નામ પરમપદ છે. (૨)

अपरायत्तमौत्सुक्यरहितं निष्प्रतिक्रियम् ।
सुखं स्वाभाविकं तत्र, नित्यं भयविवर्जितम् ॥३॥

ત્યાં અપરાયત્ત–સ્વાધીન, ઔત્સુક્યરહિત, નિષ્પ્રતિક્રિય, સ્વાભાવિક અને સદા ભય રહિત સુખ રહેલુ છે. (૩)

परमानन्दरूपं तद्, गीयतेऽन्यैर्विचक्षणैः ।
इत्थं सकलकल्याण,–रूपत्वात्साम्प्रतं ह्यदः ॥४॥

અન્ય વિદ્વાનોવડે તે પરમાનન્દ સ્વરૂપ કહેવાય છે. એ રીતે સકલ કલ્યાણરૂપ હોવાથી તેમ કહેવું, એ યુક્ત જ છે. (૪)

लोके तत्सदृशो ह्यार्थः, कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते ।
उपगीयेत तद्येन, तस्मान्निरुपमं सुखम् ॥५॥

સમસ્ત લોકને વિષે તેના સમાન બીજો કોઈ પદાર્થ વિદ્યમાન નથી, તેથી તેને 'નિરુપમ' સુખ કહેવાય છે. (૫)

प्रत्यक्षं तद्भगवतामर्हतां तैश्च भाषितम् ।
गृह्यतेऽस्तीत्यतः प्राज्ञैर्नच्छद्मस्थपरीक्षया ॥६॥

તે સુખ ભગવાન અરિહંતોને પ્રત્યક્ષ છે અને તેઓએ તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તે કારણે બુદ્ધિમાન પુરુષો વડે તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાય છે, પણ છદ્મસ્થોની પરીક્ષા વડે નહિ. (૬)

મુક્તિ.

પ્રશ્ન૦ જૈનોએ માનેલી મુક્તિ અને તેના ઉપાયોનું સ્વરૂપ શું છે?

ઉત્તર૦ જૈનોની માન્યતા મુજબ સંસારમાં જીવો બે પ્રકારના છે. એક ભવ્ય અને બીજા અભવ્ય. ભવ્ય એટલે મોક્ષગમનને યોગ્ય; અભવ્ય એથી વિપરીત. સર્વ માટી ઘટ બનવાને લાયક હોવા છતાં પણ સર્વ માટી સંયોગના અભાવે જેમ કદી પણ ઘટ રૂપે થતી નથી, તેમ મોક્ષને લાયક પણ સર્વ જીવો કદી પણ મોક્ષ પામતા નથી. બીજ બળી ગયા પછી જેમ અંકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી; તેમ પુનર્જન્મના કારણભૂત કર્મબીજ બળી ગયા પછી મુક્તાત્માઓને જન્મરૂપ અંકુરો કદી ઉત્પન્ન થતો નથી.

જૈન શાસ્ત્રમાં મુક્તાત્માઓને અનન્તજ્ઞાન, અનન્તદર્શન, અનન્ત વીર્ય અને અનન્તસુખ માનવામાં આવ્યું છે. નૈયાયિકાદિ દર્શનકારોએ મુક્ત જીવોને કેવળ

દુઃખાભાવ માનેલો છે, પણ સુખ માનેલું નથી. પરન્તુ તેઓની માન્યતા પ્રમાણે જો દુઃખાભાવનેજ મોક્ષ માની લેવામાં આવે, તો મૂર્ચ્છા, નિદ્રા યા બેભાન અવસ્થાને પણ કેમ મોક્ષ ન માનવો ? એમ કહેવામાં આવે છે કે-મુક્તિમાં સુખ માનવાથી એ સુખના રાગી એવા મુનિને મોક્ષ કેમ સંભવે ? પણ તેની સામે દુઃખરહિત મોક્ષની ઇચ્છાવાળા દુઃખના દ્વેષી મુનિને પણ મોક્ષ ક્યાંથી મળે ! એ પ્રશ્ન ઊભોજ છે. પરન્તુ જેમ દુઃખને વિષે દ્વેષરહિત મુનિને મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે, તેમ સુખને વિષે આસક્તિ રહિત મુનિને પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થવામાં કોઈ પણ અંતરાય માનવો જોઈએ નહિ.

મુક્તિમાં કેવળ સુખ જ છે તેથી ત્યાં સુખદુઃખ ઉભયનો અભાવ છે, એમ કહેવું હોય તો તેમ કહેવામાં કાંઈપણ હરકત નથી. 'एकसत्त्वे द्वयं नास्ति ।' એક જ ઘટ વસ્તુ હોવા છતાં 'ઘટ-પટ ઉભય અત્ર નથી'-એમ કહેવામાં જેમ દોષ નથી, તેમ એકલું સુખ જ મોક્ષમાં હોવાથી ત્યાં સુખદુઃખ ઉભય નથી, એમ જરૂર કહી શકાય. સાંસારિક સુખ મોહજન્ય છે, જ્યારે મોક્ષસુખ સુવિશુદ્ધ આત્મ-રમણસ્વરૂપ હોવાથી મોહજન્ય દુઃખ અને ક્લેશથી રહિત છે.

કેટલાક કહે છે કે-માત્ર જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે છે, પરન્તુ એમ કહેવું એ અસત્ય છે. સ્ત્રી, ભોજન વગેરેના જ્ઞાન માત્રથી તેના ભોગનો આનન્દ અનુભવી શકાતો નથી.

કેવળ ક્રિયાથી જ મોક્ષ મળે છે, એમ બોલવું તે પણ અયુક્ત છે: કારણ કે-મિથ્યાજ્ઞાનવાળા પુરુષને પ્રયત્ન કરવા છતાં ફળ મળતું નથી, એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે: એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનરહિત ક્રિયા તો મૂર્છાદિક અવસ્થામાં પણ હોય છે કિન્તુ તે અર્થજનક બનતી નથી. તેથી મોક્ષ માટે જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયની આવશ્યક્તા છે.

જૂદા જૂદા દર્શનકારો જૂદાં જૂદાં સાધનો મોક્ષને માટે બતાવે છે, પરન્તુ તે સર્વનો સમાવેશ જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયમાં થઈ જાય છે. કોઈ કહે છે કે-'ગુરુ વચનમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી મોક્ષ મળે.' કોઈ કહે છે કે-'પરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે:' એ રીતે કોઇ મૌન ધારણ કરવાથી, કોઈ તીર્થયાત્રા કરવાથી, કોઈ તપ કરવાથી, કોઈ જપ કરવાથી વગેરે જે જે જૂદાંજૂદાં સાધનો બતાવે છે, તે કાંતો ક્રિયારૂપ છે, કાંતો જ્ઞાનરૂપ છે; પરન્તુ એકલી ક્રિયા યા એકલા જ્ઞાનથી કાર્ય સિદ્ધિ માનનારા વ્યાજબી નથી. કાર્યસિદ્ધિ ઉભયના સંયોગથી જ થાય છે. આથી જૈનોએ સ્વીકારેલ જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભય એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે, એમ અબાધિત રીતિએ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન૦ સાધુપણું, એ સિદ્ધિનો માર્ગ છે. એ શાથી?

ઉત્તર૦ સેવકે સ્વામીના શીલને અનુસરવું જોઈએ, એ ન્યાયે મુમુક્ષુ સાધુઓ સિદ્ધના ગુણોને અનુસરે છે, તેથી તેઓ સિદ્ધિના માર્ગે છે; એમ નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે.

સિદ્ધો અશરીરી છે, તેથી સાધુઓ પણ શરીરનું મમત્વ છોડે છેઃ સિદ્ધો અમૂર્ત છે, તેથી સાધુઓ પણ મૂર્ત શરીરનો સંસ્કાર છોડે છેઃ સિદ્ધો નિરાહારી છે, તેથી સાધુઓ પણ પર્વદિવસો તથા અન્ય દિવસોએ આહારનો ત્યાગ કરે છેઃ સિદ્ધો દ્વેષમુક્ત છે, તેથી સાધુઓ પણ દ્વેષ છોડી મૈત્રી ધારણ કરે છેઃ સિદ્ધો વીતરાગ છે; તેથી સાધુઓ પણ બંધુઓના સ્નેહનો પરિત્યાગ કરે છેઃ સિદ્ધો નિરંજન છે, તેથી સાધુઓ પણ રતિ અને પ્રીતિના લેપથી મુક્ત થવા પ્રયાસ કરે છેઃ સિદ્ધો નિષ્ક્રિય છે, તેથી સાધુઓ પણ આરંભ સમારંભના ત્યાગી બને છેઃ સિદ્ધો નિઃસ્પૃહ છે, તેથી સાધુઓ પણ સર્વ પ્રકારની આશા અને તૃષ્ણાઓને છોડે છેઃ સિદ્ધો નિર્બન્ધન છે; તેથી સાધુઓ પણ અપ્રતિબદ્ધપણે વિહાર કરે છેઃ સિદ્ધો કેવળજ્ઞાની તથા કેવલદર્શી છે, તેથી સાધુઓ પણ સર્વ જગતની વિનશ્વરતાને સદા જૂએ છેઃ સિદ્ધો આનન્દ-પરિપૂર્ણ છે, તેથી સાધુઓ પણ સંતોષ અને સમભાવના સુખનો અનુભવ લેવા નિરન્તર પ્રયત્ન કરે છે.

એ રીતે સત્ય, શીલ, ક્ષમા, સંતોષ, પરોપકાર, નિર્દૂષણતા, વીતરાગતા, નિઃસંગતા, અપ્રતિબદ્ધચારિતા, નિર્વિકારિતા, નિશ્ચલતા, અસ્વામિસેવિતા, નિર્ભિકતા, અલ્પાશનતા, સંસારસંબંધજુગુપ્સિતા, વગેરે મુમુક્ષુઓના અલ્પ ગુણો એ સિદ્ધાત્માઓના અનુકરણરૂપ હોવાથી વધતા વધતા સિદ્ધિ ક્ષેત્રમાં અનંત અને પરિપૂર્ણ થાય છે.

પ્રશ્ન૦ સિદ્ધાત્માઓને શરીર અને ઇન્દ્રિયો વિના શું સુખ માનવું ?

ઉત્તર૦ જેમ મનુષ્યને અદ્ભુત નૃત્યદર્શનથી સુખ થાય છે; તેમ સિદ્ધ ભગવંતોને વિશ્વના વર્તાવરૂપ નાટકના પ્રેક્ષણથી નિત્ય સુખ વર્તે છે. નિદ્રાવસ્થામાં ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ કે હાથપગ આદિની ચેષ્ટા નહિ હોવા છતાં તે સુખી છે, એમ કહેવાય છે અથવા જાગ્રત અવસ્થામાં કોઈ સંતોષી માણસને સ્પર્શાદિ વિષયો કે તેના સાધનોનો યોગ નહિ હોવા છતાં તે પરમસુખી છે અને તેનું સુખ તે જ જાણે છે, એમ કહેવાય છે, તેમ સિદ્ધાત્માઓને ઈન્દ્રિયોના વિષયો અને હસ્તપાદાદિની ક્રિયાઓ નહિ હોવા છતાં અનંતસુખ છે અને તેમના તે સુખને તેઓ જ જાણે છે પણ તે સુખના જ્ઞાનથી હીન આત્માઓ જાણતા નથીઃ સિદ્ધો વડે પણ તે સુખ કહેવાતું નથી, માટે તે સુખ અનિર્વચનીય છે, એમ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન૦ સંસારનાં ભોગસુખો રોગ રૂપ શાથી કહેવાય છે?

ઉત્તર૦ જગતમાં જે રોગો થાય છે, તે સર્વ આહારાદિના ઉપભોગથી જ થાય છે. અનાહાર દશા પામેલાને રોગો હોતા નથી. રોગોનું કારણ આ રીતે આહારાદિનો ભોગ છે. તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સંસારના સુખભોગને રોગરૂપ કહેવામાં આવે છે.

રોગોની દવા કરવા માટે રોગી જ આતુર થાય છે પરન્તુ નિરોગી કદી દવા કરાવવા ઉત્કંઠિત થતો

નથી તેમ તૃષ્ણા રૂપી રોગના કારણે જ જીવ ભોગ માટે આતુર થાય થાય છે, તેથી પણ ભોગને રોગની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

રોગના પ્રતિકારમાં જેમ દુઃખના અભાવે સુખ બુદ્ધિ થાય છે, તેમ વિષયભોગોમાં પણ દુઃખનો પ્રતિકાર જ સુખ રૂપ મનાય છે. ખાવાનું સુખ, ભૂખનું દુઃખ શમ્યું નથી, ત્યાં સુધી જ મનાય છે. જો તેમ ન હોય તો અધિક ખાવામાં અધિક સુખ થવું જોઈએ પણ તેમ તો થતું નથી. ઉલટું અજીર્ણ જ્વરાદિ પીડાઓ થાય છે. જલપાનનું સુખ ગળાની શુષ્કતા દૂર કરવા પૂરતું જ છે. પરન્તુ તૃષાથી અધિક જલપાન કરનારને ઉલ્ટી કે આફરો થાય છે. ઠંડક કે તાપ તેટલા જ અનુકૂળ લાગે છે કે જેટલા પ્રમાણમાં બફારો કે શરદીનો વિકાર હોય છે.

એજ રીતે અન્ય ઇન્દ્રિયોના ભોગો પણ વિપુલતાના હિસાબે સુખ કરનારા નથી, કિન્તુ તૃષ્ણારૂપી દુઃખના હિસાબે જ સુખ કરનારા છે. માત્રા કે પ્રમાણથી અધિક આવેલો શબ્દ, કર્ણની બધિરતા કરે છે, તેજ, ચક્ષુની મંદતા કરે છે, ગંધ, નાસિકામાં મસા વગેરે પીડાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. એ રીતે પ્રત્યેક ભોગ પ્રમાણથી અધિક થાય છે, ત્યારે સુખના બદલે દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રમાણોપેત ભોગ પણ સ્વતંત્ર સુખરૂપ નથી, કિન્તુ દુઃખના પ્રતિકાર-રૂપ બનીને સુખનો અનુભવ કરાવે છે. તેથી ભોગસુખને

ત્રણે પ્રકૃતિઓ પરમ સંક્લેશ સ્વરૂપ છે. એ ત્રણની હયાતિમાં જીવને જે સુખ હોય છે, તે અસ્થિર, ચંચળ અને દુઃખ મિશ્રિત હોય છે. સિદ્ધાત્માઓને રાગાદિનો અભાવ હોય છે. તેથી રાગાદિના અભાવે સિદ્ધના જીવોને સંક્લેશ રહિત જે સુખ થાય છે, તે જ સાચું અને સ્થિર સુખ છે. એ સુખને રાગાદિ રહિત આત્માઓ જ જાણી શકે છે. સન્નિપાતના અભાવમાં થનારા સુખને સન્નિપાતથી ગ્રસ્ત આત્મા જેમ જાણી શકતો નથી, તેમ રાગાદિથી ગ્રસ્ત-રાગાદિને પરતંત્ર એવા આત્માઓ પણ રાગાદિના અભાવથી થનારા સુખને જાણી કે અનુભવી શકતા નથી.

સંસારમાં સુખીમાં સુખી ગણાતા આત્માઓના માથે પણ મરણાદિનો ભય હોય છે. સિદ્ધના આત્માઓને એ ભય નથી, તેથી પણ સિદ્ધિનું સુખ અવ્યાબાધ છે. વળી બીજ બળી ગયા પછી જેમ અંકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ કર્મબીજ બળી ગયા પછી જન્મરૂપી અંકુરો પ્રગટતો નથી. અને જન્મ નથી ત્યાં જરા કે મરણાદિનો ભય પણ નથી.

સિદ્ધના જીવોને સદાકાળ ઔત્સુક્ય નિવૃત્તિ હોય છે. સંસારી સુખોના અનુભવનો આધાર પણ ઔત્સુક્ય નિવૃત્તિ ઉપર છે: પરન્તુ ઇન્દ્રિય વિષયોના ભોગ પર્યન્તે થનારી ઔત્સુક્ય નિવૃત્તિ સ્વલ્પકાળ માત્ર રહેવાવાળી છે. તથા એક નિવૃત્તિ અન્ય વિષયની ઉત્સુકતા ઊભી કરીને જ જાય છે. સિદ્ધના જીવોને તે નિવૃત્તિ સાર્વ-

કાલિકી હોય છે, તેથી સિદ્ધિનું સુખ સર્વ સંસારી જીવોનાં સર્વ સુખો કરતાં પણ અનન્ત ગુણું અધિક હોય છે.

સંસારનું કોઈ પણ સુખ દુઃખરહિત, સંપૂર્ણ કે અવિનશ્વર હોતું નથી. સિદ્ધિનું સુખ દુઃખરહિત, સંપૂર્ણ અને અવિનશ્વર હોય છે.

સંસારનું સર્વ સુખ પરાધીન હોય છે. મોક્ષનું અનંતુ સુખ પણ સ્વાધીન છે અર્થાત્ આત્મા સિવાય બીજા કોઈને આધીન નથી.

સંસારનું સુખમાત્ર દુઃખના પ્રતિકાર સ્વરૂપ અને કર્મની ઉપાધિથી પ્રાપ્ત થનારું છે. સિધ્ધિનું સુખ નિષ્પ્રતિકાર અને સ્વાભાવિક છે તથા નિરન્તર ભય અને વ્યાબાધાથી રહિત છે. એટલા માટે શાસ્ત્રોમાં તેને પરમાનન્દ સ્વરૂપ–અને સકલ કલ્યાણ સ્વરૂપ કહેલું છે.

एक एव सुहृद् धर्मो, मृतमप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं, सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥१॥

એક ધર્મ જ એવો મિત્ર છે કે જે મરેલાની પણ પાછળ જાય છે. બીજું સઘળું શરીરની સાથે જ નાશ પામે છે. (૧)

विशिष्टं देवसौख्यं यत, शिवसौख्यं च यत्परम्
धर्मकल्पद्रुमस्येदं, फलमाहुर्मनीषिणः ॥२॥

વિશિષ્ટ જે દેવસુખ અને પરમ જે શિવસુખ, તે ધર્મ-રૂપી કલ્પવૃક્ષનાં ફળ છે, એમ પંડિત પુરૂષો ફરમાવે છે. (૨)

यत्किञ्चन शुभं लोके, स्थान तत्सर्वमेव हि ।
अनुबन्धगुणोपेतधर्मादाप्नोत्ति मानवः ॥३॥

લોકને વિષે જે કાંઈ સુંદર સ્થાન છે, તે સર્વને અનુબન્ધવાળા ગુણથી યુક્ત ધર્મવડે મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. (૩)

धर्मश्चिन्तामणिः श्रेष्ठो, धर्मः कल्याणमुत्तमम् ।
हित एकान्ततो धर्मो, धर्म एवाऽमृत परम् ॥४॥

ધર્મ એ શ્રેષ્ઠ ચિન્તામણિ છે. ધર્મ એ ઉત્તમ-કલ્યાણ છે. ધર્મ એકાન્ત હિત કરનાર છે અને ધર્મ એ જ પરમ અમૃત છે. (૪)

चतुर्दशमहारत्न-सद्भोगान्नृष्वनुत्तमम् ।
चक्रवर्तिपदं प्रोक्तं, धर्महेलाविजृम्भितम् ॥५॥

મનુષ્યોને વિષે ચૌદ મહારત્નથી ઉત્પન્ન થતા સદ્-ભોગોથી અનુત્તમ એવું ચક્રવર્તી પદ, એ ધર્મની હેલાનું વિલસિત છે. (૫)

किंचेह बहुनोक्तेन, तीर्थकृत्त्व जगद्धितम् ।
परिशुद्धादवाप्नोति, धर्माऽभ्यासान्नरोत्तमः ॥६॥

બહુ કહેવાથી શું? જગત્‌ને હિતકારી એવું તીર્થંકરપણું, પરિશુદ્ધ એવા ધર્મના અભ્યાસથી, ઉત્તમ-મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. (૬)

ભક્તિ.

પ્રશ્ન૦ શુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મ કોને કહેવાય?

ઉત્તર૦ દેવ વીતરાગ, ગુરુ બ્રહ્મચારી અને ધર્મ દયામય હોય તે જ શુદ્ધ છે. જેઓ પુણ્યથી પ્રાપ્ત થનાર મનુષ્યભવ પામીને રાગીને પણ દેવ, ઘરબારીને પણ ગુરુ અને હિંસાને પણ ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે, તેઓ દૃષ્ટિરાગ રૂપી દુરાગ્રહને વશ પડી મનુષ્યભવને કોડીના મૂલ્યે ગુમાવી દે છે.

પ્રશ્ન૦ સત્ય દેવનું લક્ષણ અને તેમની પૂજાની રીત શું?

ઉત્તર૦ સર્વ આન્તરિક શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવનાર, સર્વજ્ઞ, ત્રિલોકથી પૂજિત અને સત્ય અર્થના પ્રતિપાદક જે કોઈ હોય, તે સત્ય દેવ યાને ઈશ્વર છે. વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, મહાદેવ, શંકર, જિન, કેવળી, અર્હંત્ કે તીર્થંકર એ સર્વ એમનાં જ નામો છે. એવા પરમાત્મા અને પરમેશ્વરની પૂજા તેમના નામસ્મરણથી; તેમની પ્રતિમાના દર્શનથી, તેમનાં ચરિત્રો અને ગુણોના સ્મરણ-

અને કીર્તનથી થાય છે. એ ચારે પ્રકારે ભગવાનને પૂજવાથી આત્મા સ્વયં ભગવાન સ્વરૂપ બની જાય છે.

પ્રશ્ન૦ ભક્તિનું મહાફળ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેનું શું કારણ?

ઉત્તર૦ શાસ્ત્રોમાં શ્રી અરહિંતની ભક્તિનું ફળ સર્વથી શ્રેષ્ઠ વર્ણવ્યું છે, તેનું કારણ શ્રી અરિહંતનું નિર્મળ ચરિત્ર તથા શ્રી અરિહંતનો નિર્મળ ઉપદેશ છે. નિર્મળ ઉપદેશવાળા શ્રી અરહિંતના શાસનને જાણીને પણ જેઓનું મન શ્રી અરિહંત પ્રત્યે અવિહડ ભક્તિવાળું બનતું નથી, તેઓનું અંતર વજ્રથી પણ કઠિન પરમાણુઓથી ઘડાયેલું છે, એમ કહેવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. વિશેષજ્ઞ પુરુષોને તો શ્રી અરિહંતના શાસનનું જ્ઞાન થયા પછી, મોક્ષ કરતાં પણ શ્રી અરિહંતની સેવાની અધિક અભિલાષા રહે છે. અરિહંતની ભક્તિ એ ઈષ્ટના વિયોગ અને અનિષ્ટના સંયોગને હરનારી છે, વિશ્વવ્યાપી યશને ફેલાવનારી છે તથા ચક્રવર્તીપણું, દેવપણું, ઇન્દ્રપણું, અહમિન્દ્રપણું, યોગીન્દ્રપણું અને યાવત્ પરમાત્મપણું પણ આપનારી છે. શ્રી અરિહંત પ્રત્યે અશ્રદ્ધાળુ આત્માનું મનુષ્યત્વ નિષ્ફળ છે, ઉત્તમકુળ અકિંચિત્કર છે, વિદ્વત્તા અજ્ઞતારૂપ છે, અધિકારાદિની પ્રાપ્તિ એ પાપાસ્પદ છે અને તપ, જપ, જ્ઞાન, ધ્યાન વગેરે ક્રિયાઓ કેવલ ક્લેશકારી છે. જેઓ શ્રી અરિહંતનો ત્યાગ કરી મોક્ષ માટે અન્ય દેવોને ભજે

છે, તેઓ તૃષાની શાન્તિને માટે સરોવરના નીરનો પરિત્યાગ કરી ઝાંઝવાના નીર તરફ દોડે છે. શ્રી અરિહંતના નિર્મળ મતનો જેઓ સ્વીકાર કરતા નથી, તેઓ ન્યાયને જાણનારા છે, એમ કહેવું એ ન્યાયની જ વિડંબના છે. શ્રી અરહિંતનું સ્વરૂપ અધ્યાત્મવેત્તાઓને અગમ્ય, વાચસ્પતિઓની વાચાને અગોચર તથા નિર્મળ ઈન્દ્રિયોવાળાને પણ અપ્રત્યક્ષ છે, તોપણ યોગી પુરુષો તેને જ મેળવવા મથે છે. જગતનું સર્જન અને સંહાર કરવાનું જેઓ અભિમાન ધારણ કરતા નથી, તે સત્ય બ્રહ્મ રૂપ શ્રી અરહિંત પરમાત્માઓ જ સર્વ આત્મહિતૈષિઓને ધ્યાન કરવા લાયક છે. તેઓ ધન્ય છે, કૃતપુણ્ય છે અને તેઓનો જ જન્મ સાર્થક છે કે જેઓનું મન શ્રી અરિહંતોના ગુણોમાં સદા લંપટ બન્યું રહે છે.

પ્રશ્ન૦ ભગવાનનું નામ કે ગુણસ્મરણ કરવાથી ફળ થાય, પણ જડ એવી મૂર્તિને પૂજવાથી શું લાભ થાય?

ઉત્તર૦ ભગવાનનું નામ પણ જડ છે, છતાં જડ એવું નામ ભગવાનના ગુણસ્મરણમાં જેમ આલંબન રૂપ થાય છે, તેમ જડ એવી પણ ભગવાનની મૂર્તિ ભગવાનના પરમાર્થ સ્વરૂપની પિછાન કરવામાં પરમ આલંબનભૂત બને છે. ભગવાનની મૂર્તિને નમસ્કારાદિ કરવાથી સમ્યક્ત્વરૂપી મહાફળની પ્રાપ્તિ થાય છેઃ મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનો બંધ થાય છે અને અનર્થના

કારણભૂત અર્થ-લક્ષ્મીની સાર્થકતા થાય છે. ભગવાનની શાન્ત આકૃતિ ભગવાનના ગુણોનું ભાન કરાવે છેઃ મોક્ષ-રૂપી મહાકાર્યને પરંપરાએ સિદ્ધ કરાવે છે તથા પોતે જડ હોવા છતાં ચિન્તામણિ રત્નની જેમ સર્વ ઇચ્છિતોને શીઘ્ર આપે છે. ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા ઉપર જેઓ ઈર્ષ્યાભાવને ધારણ કરે છે, તેઓ દુર્ભાગી છે, તેઓના હાથમાંથી ચિન્તામણિ રત્ન સરકી ગયું છે, તેઓને પરમ પુણ્યોદયે પ્રાપ્ત થયેલ કામકુમ્ભ ફૂટી ગયો છે અથવા તેઓના ઘરના આંગણે ઉગેલ કલ્પતરુ ઊગીને બળી ગયું છે, એમ સમજવું.

પ્રશ્ન૦ શ્રી જિનપૂજામાં સ્થાવર જીવોની હિંસા થાય છે, તો તેનાથી પુણ્યબંધ કેમ થાય?

ઉત્તર૦ શ્રી જિનપૂજામાં થતો સ્થાવર જીવોનો વધ, ત્રસ-સ્થાવર ઉભય જન્તુઓની હિંસાનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, તેઓને કરવાનો હોતો જ નથી, પરન્તુ જેઓએ ત્રસ જીવોની હિંસાનો પરિત્યાગ કર્યો નથી, તેઓ શ્રી જિનપૂજા અને શ્રી જિનભક્તિ નિમિત્તે થતી સ્થાવર જીવોની હિંસાથી ડરી જઈને શ્રી જિનભક્તિ નહિ કરે, તો તેવા જીવો તેટલા કાળ માટે ત્રસ જીવોની કે અન્ય સ્થાવર જીવોની હિંસામાં પરાયણ નહિ રહે, તેની શું ખાત્રી? ત્રસ-સ્થાવર ઉભયને અભય આપનાર મુનિને ભક્તિ નિમિત્તે થતી સ્થાવર હિંસા પણ દોષ રૂપ છે, કિન્તુ જેઓએ ત્રસની હિંસાના પણ પચ્ચખ્ખાણ નથી કર્યાં,

તેઓને ભક્તિ નિમિત્તે સ્થાવરની હિંસા નહિ કરવાનો ઉપદેશ આપવો, તે જેઓએ રાત્રિભોજનના પણ પચ્ચખ્ખાણ નથી કર્યાં, તેઓને દિવસે ભોજન નહિ કરવાના પચ્ચખ્ખાણ આપવા બરાબર છે અથવા જેઓએ માંસાહારના પણ પચ્ચખ્ખાણ નથી કર્યાં, તેઓને વનસ્પતિ ભોજનના પચ્ચખ્ખાણ આપવા તુલ્ય છે.

પરિગ્રહ અને આરમ્ભમાં રક્ત એવા ગૃહસ્થોને શ્રી જિનભક્તિ નિમિત્તે થતી સ્થાવર કાયની હિંસા, એ દોષરૂપ નથી કિન્તુ ગુણ રૂપ છે: કારણકે–શ્રી જિનભક્તિ એ પરમ્પરાએ ત્રસ-સ્થાવર ઉભયની રક્ષાના પરિણામને જાગ્રત કરે છે. સંયમની રક્ષા માટે મુનિને જેમ નદી ઉતરવાનું દોષરૂપ નહિ પણ ગુણરૂપ માન્યું છે, તેમ પરિગ્રહ–આરમ્ભથી બચવા માટે ગૃહસ્થોને શ્રી જિનેશ્વર દેવની દ્રવ્યભક્તિ દોષરૂપ નહિ પણ ગુણરૂપ માનેલી છે. શ્રી જિનભક્તિમાં ગૃહસ્થોને જે આરંભ છે, તે શુભ પરિણામ અને શુભ પ્રવૃત્તિનો જનક હોવાથી સદારંભ માનેલો છે અને તેવા સદારંભના આલંબન વિના પોતપોતાના ગુણસ્થાનકની હદે રહેલા આત્માઓને આગળ વધવાનું થતું જ નથી.

મુનિને પણ આવશ્યકાદિ ક્રિયા વખતે આરંભ રહેલો જ છે. છતાં યતનાપૂર્વક તે આરંભ દુર્ગતિનું કારણ નહિ પણ શુભ ગતિનું જ કારણ છે. તેમ ગૃહસ્થોને શ્રી જિનપૂજામાં સ્થાવર કાયનો આરંભ હોવા છતાં યતનાપૂર્વક

પૂજામાં પ્રવૃત્ત થનાર ગૃહસ્થને તે આરંભ દુર્ગતિનું કારણ થતો નથી કિન્તુ સદ્ગતિનો હેતુ જ બને છે.

પ્રશ્ન૦ ગૃહસ્થો દ્રવ્ય પૂજા ન કરે અને કેવળ ભાવ પૂજા કરે, તો ચાલે કે નહિ?

ઉત્તર૦ ન ચાલે. ગૃહસ્થો હંમેશાં આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે, તેથી હંમેશાં ચિન્તાતુર રહે છે. એ ચિન્તાથી બુદ્ધિ કુંઠિત રહે છે. એ કારણે ગૃહસ્થોનું ચિત્ત તત્ત્વત્રયીના બાહ્ય આલંબન વિના સ્થિર થતું નથી. એમના ચિત્તની સ્થિરતા માટે એમને સાકાર દેવપૂજા, નિત્ય સાધુસેવા અને સક્રિય દાનાદિ ધર્મોની પરમ અગત્યતા છે.

વળી ગૃહસ્થો પ્રાયઃ સાવદ્ય કાર્યોમાં રક્ત, સદાકાળ ઐહિક અર્થપ્રાપ્તિમાં આસક્ત, કુટુંબના ભરણ પોષણ માટે આજીવિકાદિનાં સાધનો મેળવવામાં પ્રસક્ત, વ્યવહારનાં કાર્યોમાં સદા આદર યુક્ત અને પરતંત્રતાદિનાં કારણે ખિન્ન હોય છે. તેથી એકલી ભાવપૂજાથી તેમના ચિત્તની સ્થિરતા થવી અશક્ય છે.

વળી તેઓના અન્ય સઘળાં કાર્યો દ્રવ્ય વડે જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી દ્રવ્ય વડે કરાતા ધર્મથી જ તેમના મનની તુષ્ટિ થઈ શકે છે. સાંસારિક ચિન્તા અને ખટપટોથી સંતપ્ત તેમનાં ચિત્ત ઉપર એકલો ભાવધર્મ કાંઈ પણ અસર નિપજાવી શકતો નથી. ગૃહસ્થો દ્રવ્યવંત

હોય છે, તેથી તેમને પોતાનો ધર્મ, દ્રવ્ય સેવન વિના સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

પ્રશ્ન૦ નિર્જીવ પ્રતિમા શું લાભ કરે?

ઉત્તર૦ નિર્જીવ પ્રતિમા પણ અવશ્ય લાભ કરે: જેવા આકારનું દર્શન થાય છે; તેવા આકાર સંબંધી ધર્મનું મનમાં ચિન્તવન થાય છે. સંપૂર્ણ અવયવોવાળી પુતળી જોવાથી તેવા પ્રકારનો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. કોકશાસ્ત્રાદિમાં નિરૂપણ કરેલા કામાસનોની આકૃતિઓથી કામી પુરુષોને કામવિકારાદિનો અનુભવ થાય છે. યોગશાસ્ત્રાદિમાં જણાવેલાં યોગાસનોને જોવાથી યોગાભ્યાસીઓને યોગાભ્યાસમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ખગોળ તથા ભૂગોળાદિના નકશાઓથી સમગ્ર લોક અને શહેરો વગેરેની રચનાઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. શાસ્ત્રના અક્ષરોને જોવાથી વિદ્વાન પુરુષોને નવા નવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે રીતે સ્વ-ઈષ્ટ દેવની પ્રતિમાના દર્શનથી દર્શન કરનારને તેમના પ્રસિદ્ધ ગુણો સ્મૃતિ પથમાં આવીને ખડા થાય છે.

લૌકિક શાસ્ત્રો અને લોકવ્યવહારમાં પણ પ્રતિમા અને આકારનું મહત્ત્વ જબ્બર મનાયેલું છે. પતિના વિયોગમાં સતી સ્ત્રીઓ પતિના નિર્જીવ ચિત્રનું દર્શન કરી સંતોષ અને અનંદનો અનુભવ કરે છે, એ વાત સતી સ્ત્રીઓના દ્રષ્ટાંતોથી સુપ્રસિદ્ધ છે. સતી સીતાજી શ્રી રામચંદ્રજીના વિયોગમાં તેમની મુદ્રિકાનું આલિંગન

કરી શ્રી રામચંદ્રજીની પ્રાપ્તિ જેટલું સુખ અનુભવતા હતા અને શ્રી રામચંદ્રજી પણ સીતાજીનું આભૂષણ પામી સીતાજીને મળ્યા જેટલો સંતોષ અનુભવતા હતા. શ્રી રામચંદ્રજીના વનવાસ વખતે રાજા ભરત શ્રી રામચંદ્રજીની પાદુકાનું શ્રી રામચંદ્રજી પ્રમાણે પૂજન કરતા હતા. એ જ રીતે શ્રી મહાભારતમાં પણ લવ્ય ભીલે દ્રોણાચાર્યની પ્રતિમાથી અર્જુનના જેવી જ ધનુર્વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

રામાયણ અને મહાભારતના તે ઉલ્લેખોને એક વખતે ગૌણ કરીએ તોપણ નિર્જીવ આકૃતિની કેટલી અસર થાય છે, એ જાણવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો પણ ઘણાં છે. ક્ષેત્રમાં ઊભી કરવામાં આવતી પુરુષાકૃતિ નિર્જીવ છતાં ક્ષેત્રાદિની રક્ષા કરવા સમર્થ થાય છે. અશોક વૃક્ષની છાયા શોક દૂર કરે છે. કલિ (બેહાં) વૃક્ષની છાયા કજીયો કરાવે છે. ચાંડાલાદિ અસ્પૃશ્યોની છાયા પુણ્ય હાનિ કરે છે. સગર્ભા સ્ત્રીની છાયા પુરુષત્વને હણે છે. કામણ ટૂમણાદિના જાણકારો મીણાદિનાં નિર્જીવ પૂતળાંઓથી જીવોને મૂર્છિત કરે છે. માલિક પોતાની મૂર્તિને ભક્તિભાવથી જોનાર સેવકાદિ ઉપર તુષ્ટમાન થાય છે.

સાકાર વસ્તુનો આકાર આ રીતે વિવિધ પ્રકારની અસરો ઉત્પન્ન કરે છે; એટલું જ નહિ, પણ અનાકાર વસ્તુઓનો આકાર પણ દુનિયામાં ઘણો જ કાર્યસાધક થાય છે. શૂન્ય (૦), 'અ' થી 'હ' પર્યંતના અક્ષરો,

પૃથ્વી આદિ તત્ત્વો, સંગીતશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા રાગો, આકાશમંડળ, વાયુમંડળ આદિ મંડળો વગેરે નિરાકાર છતાં, તેના આકારોથી જ સઘળા વ્યવહારો ચાલે છે. એ જ રીતે અનાકાર ઈશ્વરનો પણ આકાર તેના પૂજકને શુભાશયથી મહાન ફળને આપે છે. અનાકાર ઈશ્વરની સાકાર મૂર્તિને પૂજવાથી અનાકાર ઈશ્વરને શુભાશુભ કાંઈ ફળ મળતું નથી પરન્તુ પૂજકને અવશ્ય મળે છે.

જેમ વજ્રમય દિવાલમા કોઈ મણિ ફેંકે કે પથ્થર ફેંકે, સૂર્યની સામે કોઈ કપૂર ઉડાડે કે રજ ઉડાડે, સર્વ સત્તાધીશ ચક્રવર્તી વગેરેની કોઈ સ્તવના કરે કે નિન્દા કરે, તેથી ચક્રવર્તી વગેરેને કાંઈ થતું નથી, કિન્તુ સ્તવના અથવા નિન્દાદિ કરનારને અવશ્ય શુભાશુભ ફળ મળે છે, તેમ અનાકાર ઈશ્વરની સાકાર મૂર્તિને પૂજવાથી ઈશ્વરને કાંઈ પણ ફળ નહિ થવા છતાં પૂજનારને તેના શુભાશયથી અને નિન્દનારને તેના અશુભાશયથી સારું ને નઠારું ફળ અવશ્ય મળે છે. વળી શ્રી જૈનશાસનમાં ઈશ્વર નિરાકાર જ છે, એવો એકાંત માનેલો નથી. નિરાકાર ઈશ્વર પણ પ્રથમ સાકાર અવસ્થામાં જ હોય છે અને પછી નિરાકાર અવસ્થાને પામે છે.

પ્રશ્ન૦ પરમાત્માની પૂજા તુરત કેમ ફળતી નથી?

ઉત્તર૦ પ્રત્યેક વસ્તુ તેના ફળવાના કાળે જ ફળે છે. પ્રસૂતિ નવ મહિના બાદ જ થાય છેઃ મંત્રનો જાપ હજારવાર, લાખવાર કે ક્રોડવાર થયા બાદ જ ફળે છેઃ

જૂદી જૂદી વનસ્પતિઓ તેના કાળે જ ફળે છે: રાજસેવા -વાણિજ્યાદિ ક્રિયા પણ કાળે જ ફળે છે: તેમ પૂજાદિ શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાનોનું પરમ ફળ જન્માંતરમાં જ મળે છે. ચિન્તામણિ આદિ પદાર્થો ઐહિક અને તુચ્છ ફળને આપનારા હોવાથી આ ભવમાં જ ફળે, પરન્તુ પૂજાનું પુણ્ય અને તેનું ફળ તેના કરતાં પણ મહાન હોવાથી તેના ફળ માટે તુચ્છ એવા મનુષ્યભવ ઉપરાન્ત દેવભવ વગેરે સામગ્રીની પણ અપેક્ષા છે.

જગતમાં પુણ્ય ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં હોય છે. કેટલાક ઉગ્ર પુણ્ય કે પાપનું ફળ અહીં પણ મળે છે. રાજપુત્રાદિને એકાદ વાર કોઈ પ્રસંગે અલ્પ પણ દાન કર્યું હોય, તેનું મહાન ફળ મળે છે–પ્રાણાન્ત કષ્ટમાંથી પણ ઉગારનારૂં થાય છે. રાજા વગેરેની સેવા કરનાર પરિવાર સહિત સુખી થાય છે: અપરાધ કરનાર પરિવાર સહિત માર્યો જાય છે. તે રીતે ઉત્કટભાવે કરાયેલી શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની પૂજાદિનું ફળ આ લોકમાં પણ સંપત્તિઓનું કારણ થાય છે અને પરલોકમાં તો અવશ્ય અનેક પ્રકારનાં સત્ય સુખોની પરંપરા પ્રાપ્ત કરાવવામાં હેતુભૂત થાય જ છે.

પ્રશ્ન૦ પરમાત્માનું નામ સ્મરણ શું લાભ કરે ?

ઉત્તર૦ મંત્રના રહસ્યાર્થને ન જાણનારનું વિષ જેમ મંત્રના જાપથી ઉતરી જાય છે, તેમ તત્ત્વ નહિ જાણનારનું પાપ પણ પરમાત્માના નામસ્મરણથી નાશ પામે છે. પાપ

નાશ પામે એટલે આત્મા શુદ્ધ થાય, આત્મા શુદ્ધ થાય એટલે નિર્મળ જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ થાય અને જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી અનુક્રમે સકલ કર્મનો નાશ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રશ્ન૦ શ્રી જિન મંદિરને શું ઉપમા આપી શકાય?

ઉત્તર૦ શ્રી જિનમંદિરને અનેક પ્રકારની સુંદર ઉપમાઓ આપી શકાય છે. જેમકે:-શ્રી જિનમંદિર, એ આ સંસારમાં મૂંગું ઉપદેશક પુસ્તક છે: ભવ અટવીમાં ભૂલા પડેલાઓને દીવાદાંડી સમાન છે: બળ્યા જળ્યા હૈયોને શાન્તિનું વિશ્રામસ્થાન છે: ઘવાયેલાઓના ઘાને રૂઝાવવા માટેની સંરોહિણી ઔષધિ છે: પથ્થર અને ઝાંખરાની ભૂમિમાં અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ છે: સળગતા વડવાનલમાં બરફનો પર્વત છે: ખારાસાગરમાં મીઠી વીરડી છે: સંતોનો તો એ જીવન પ્રાણ છે: દુર્જનોને માટે અમોઘ શાસન છે: ભૂતકાળની પવિત્ર યાદ છે: વર્તમાન કાળનું આત્મિક વિલાસ ભુવન છે: ભાવિકાળનું ભાથું છે: સ્વર્ગની નિઃસરણી છે: મોક્ષનો સ્થંભ છે: નરકની અર્ગલા છે: આત્મજ્ઞાન રૂપી અમૃતનો કુંડ છે: તેમજ ચતુર્ગતિની આપત્તિઓથી રક્ષણ કરવા માટે મજબૂત કિલ્લો છે.

પ્રશ્ન૦ શ્રી તીર્થંકરદેવોની પૂજા શા માટે?

ઉત્તર૦ શ્રી તીર્થંકરદેવો આપણા વડવાઓ હતા અગર મોટા રાજ્યોના માલિક ચક્રવર્તીઓ આદિ હતા, માટે આપણે તેમને પૂજવાના છે, એમ નથી. તેમની પૂજા

એક જ કારણે છે કે-તેઓએ આપણને મોક્ષમાર્ગ દર્શાવ્યો છે. તેઓ પોતે તે માર્ગે ચાલ્યા હતા અને આપણને તે માર્ગે ચાલવાનું બતાવ્યું છે. એટલા જ માટે આપણે તેમને પૂજીએ છીએ. જે ગુણને અંગે આપણે તેમને પૂજવાના છે, તે ગુણ આપણી દૃષ્ટિએ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ન લાગતો હોય, તો આપણે કરેલું સન્માન એ તીર્થંકર દેવોનું નથી, પણ માત્ર તેમના બાહ્ય આકારનું છે. શ્રી તીર્થંકરદેવોના સદ્‌ગુણોને લક્ષ્યમાં રાખ્યા વિના જ જો તેમનું સન્માન કરીએ, તો તે સન્માન કિંમત વિનાનું થાય છે. શ્રી તીર્થંકર દેવો સાચા છે, અને તેમણે ગ્રહણ કરેલો તથા ઉપદેશેલો માર્ગ પણ સાચો છે. એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનીને તેમની પૂજા કરનાર એ માર્ગ ગ્રહણ કરવા માટે સદા તત્પર જ હોય.

જેઓ શ્રી તીર્થંકર દેવોના ત્યાગમાર્ગના અર્થી નથી, તેઓ શ્રી તીર્થંકર દેવોની પૂજા કરતા હોય તો પણ તેમની તે પૂજા વાસ્તવિક થઈ ગણાય નહિ. શ્રી તીર્થંકર દેવોની વાસ્તવિક પૂજા તેમના ગુણોનું, અને તેમણે ઉપદેશેલા ત્યાગ માર્ગનું બહુમાન કરવા અને તે ગુણોને જીવનમાં નિકટ લાવવા માટે છે. એ સિવાય શોખ, રૂઢિ કે ઐહિક લાલસા ખાતર થતી શ્રી તીર્થંકર દેવોની પૂજા વાસ્તવિક નથી.

પ્રશ્ન૦ જડને પૂજવાથી જડ જેવા ન થવાય ?

ઉત્તર૦ કેટલાકો શ્રી જિનમૂર્તિ જડ હોવાથી, તેની

પૂજા કરનારા જડ જેવા બની જાય છે, એવો આક્ષેપ કરે છે. પરન્તુ તે ખરેખર! તેઓની–આક્ષેપ કરનારાઓની અતિશય જડદશાને જ સૂચવે છે. જડ વસ્તુઓમાં પણ ચૈતન્ય પ્રગટાવવાની તાકાત હોય છે, તે તેઓના ખ્યાલમાં હોતું જ નથી. સંસારી અવસ્થામાં રહેલા જીવોની જડતાને દૂર કરવાનું સાધન એકલું ચેતન નથી પણ ચેતન સહિત કે રહિત જડ જ છે. સંસારીઓને ચેતનની ઓળખાણ પણ જડ દ્વારા જ થાય છે.

એ વાત સાચી છે કે–જડ જેમ ચૈતન્યનો વિકાસ કરે છે, તેમ ચૈતન્યનો નાશ પણ કરે છે. અને એટલા માટે જ જ્ઞાની પુરુષોએ ચૈતન્યનો વિનાશ કરનાર જડ સાધનોથી જેમ બને તેમ દૂર રહેવા ફરમાવ્યું છે અને ચૈતન્યનો વિકાસ કરનારા જડ સાધનોની નિરંતર ઉપાસના કરવા ફરમાવ્યું છે. જડ એવાં શાસ્ત્રો વડે સમ્યગ્જ્ઞાનગુણનો વિકાસ થાય છે. જડ એવાં સંયમનાં ઉપકરણો–વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, રજોહરણાદિવડે સમ્યક્ચારિત્રગુણનો વિકાસ થાય છે. એ જ રીતે શ્રી જિનચૈત્ય, શ્રી જિનપ્રતિમા અને તેની પૂજાદિનાં ઉપકરણો અને દ્રવ્યોના વિધિપૂર્વક ઉપયોગ વડે સમ્યગ્દર્શન ગુણનો વિકાસ થાય છે. તેથી તે તે ગુણોનો સંપૂર્ણ વિકાસ ન થાય, ત્યાં સુધી તે તે સાધનોનું સેવન કરવું આવશ્યક છે.

પ્રતિપક્ષમાં ચિત્રમાં આલેખેલી જડ સ્ત્રી, કાષ્ટ કે પાષાણાદિમાં ઘડેલી પુતળી, વિકારપોષક દ્રવ્યો, શૃંગાર-

પોષક દરશે, અને બીજાં પણ પરિણામે નુકસાનજનક જડ પદાર્થો પરિત્યાજ્ય છે, કારણ કે તે જડતાને વધારનારા છે. આથી જડની પૂજા જડ જ બનાવે છે, એવો એકાંત નથી. જડતાને દૂર કરવા માટે પણ અમુક જડ પદાર્થો જ સાધનરૂપ બને છે. તેથી તેની વિધિપૂર્વક ઉપાસના કરવી પરમ કર્તવ્યરૂપ છે.

પ્રશ્ન૦ શ્રી જિનભક્તિમાં ચામડાના નગારાં વગેરે અપવિત્ર વસ્તુઓ વાપરી શકાય ?

ઉત્તર૦ શ્રી જિનેશ્વરદેવો એ સર્વોત્કૃષ્ટ પરોપકારી તથા સર્વશ્રેષ્ઠ પવિત્ર પુરુષો છે. તેમની ભક્તિ એ પ્રાણી માત્રનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. તેમનાં સત્કાર અને પૂજન એ પ્રગતિનાં પ્રધાન અંગો છે. આધ્યાત્મિક તેમજ માનસિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેવા પવિત્રતમ અને પરોપકારરત પ્રધાન પુરુષોની સેવા, પૂજા અને ભક્તિમાં જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ રત્નભૂત પદાર્થોનો વપરાશ એ ભાવવૃદ્ધિનો જનક છે. તથા પરમ મંગળભૂત છે. 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं, तद्धि रत्नं प्रचक्षते ।', પોતપોતાની જાતિમાં જે ઉત્કૃષ્ટ હોય, તે રત્ન ગણાય છે. શ્રી જિનેશ્વર દેવો જેમ સર્વ દેવ, દાનવ અને માનવોમાં ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી 'પુરુષરત્ન' ગણાય છે, તેમ તેમની પૂજા અને ભક્તિમાં પોતપોતાની જાતિમાં ઉત્કૃષ્ટ એવી જે જે વસ્તુઓ ગણાતી હોય, તે સર્વનો ઉપયોગ કરવો ધર્મશાસ્ત્ર તથા માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અત્યંત ઉપકારક છે.

એ કારણે શ્રી જિનભક્તિના વિધાનમાં દાંત, કેશ અને મલ જેવા પદાર્થોનો ઉપયોગ પણ વિહિત છે. દાંતની જાતિમાં રત્નભૂત હાથીદાંત, કેશની જાતિમાં રત્નભૂત ચમરી ગાયના કેશ તથા શરીરના મલ જેવા પદાર્થમાં પણ કસ્તુરીયા મૃગની નાભિનો મલઃ જેને કસ્તુરી કહેવામાં આવે છે તેનો પણ ઉચિત ઉપયોગ વિહિત કરવામાં આવ્યો છે.

કાષ્ટમાં ચન્દન, ફૂલમાં કમલ તથા ફૂલના તાંતણાઓમાં કેસરને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ધાતુઓમાં સુવર્ણ, રસમાં દૂધઘી તથા વસ્ત્રના તાણાઓમાં રેશમ, એ વગેરેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સંગીત એ પણ એક સર્વોત્તમ કળા છે તેથી તેનું પણ સ્થાન શ્રી જિનભક્તિમાં હોય જ, એ નિર્વિવાદ છે. વીણા, વેણું, મૃદંગ, ઢોલ, તાંસા, નગારા વગેરે વાજિંત્રો, એ સંગીતકળાનાં જ સાધનો છે. સંગીત માટે તે તે વસ્તુઓ અનિવાર્ય છે. તેથી શ્રી જિનભક્તિમાં તેનો ઉપયોગ એ દોષયુક્ત નથી, કિન્તુ પરમ મંગળમય અને તત્ત્વ દૃષ્ટિએ સર્વથા નિર્દોષ છે.

સમ્યગ્દર્શનની અમોઘ શક્તિ

सति चाऽस्मिन्नसौ धन्यः, सम्यग्दर्शनसंयुतः ।
तत्त्वश्रद्धानपूतात्मा, रमते न भवोदधौ ॥१॥

શુભ ભાવ વડે અતિ દારુણ કર્મગ્રન્થિનો ભેદ કરીને કદાચિત્ કોઈ ધન્ય આત્મા સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે. સમ્યગ્દર્શનથી સંયુક્ત અને તત્ત્વશ્રદ્ધાનથી પવિત્ર તે ધન્ય-આત્મા ભવોદધિમાં રમતો નથી.

जन्ममृत्युजराव्याधिरोगशोकाद्युपद्रुतः ।
क्लेशाय केवलं पुसामहो भीमो भवोदधिः ॥२॥

જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, રોગ અને શોકાદિથી-ઉપદ્રુત થયેલ આ ભયાનક ભવોદધિ, અહો! પુરુષોને કેવલ ક્લેશને માટે થાય છે. (૨)

सुखाय तु परं मोक्षो, जन्मादिक्लेशवर्जितः ।
भयशक्त्या विनिर्मुक्तो, व्याबाधावर्जितः सदा ॥३॥

જન્માદિ ક્લેશથી વર્જિત મોક્ષ એ જ ભયશક્તિથી-રહિત તથા સદા વ્યાબાધાથી વર્જિત હોવાથી પરમ-સુખને માટે છે. (૩)

हेतुर्भवस्य हिंसादिर्दुःखाद्यन्वयदर्शनात् ।
मुक्तेः पुनरहिंसादिर्व्याबाधाविनिवृत्तितः ॥४॥

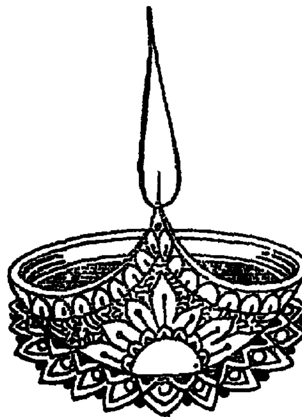
દુઃખાદિનો અન્વય (પરંપરા) સ્પષ્ટ હોવાથી હિંસાદિ-એ ભવનાં હેતુ છે અને દુઃખની વિનિવૃત્તિ હોવાથી અહિંસાદિ એ મુક્તિનાં કારણ છે.

बुद्ध्वैव भवनैर्गुण्यं, मुक्तेश्च गुणरूपताम्
तदर्थं चेष्टते नित्यं, विशुध्धात्मा यथागमम् ॥५॥

એ પ્રકારે ભવની નિર્ગુણતા અને મુક્તિની ગુણરૂપતા-જાણીને સમ્યગ્દર્શનથી પવિત્ર અંતઃકરણવાળો આગમોક્ત-વિધિ મુજબ મુક્તિ માટે નિત્ય પ્રયત્ન કરે છે. (૫)

दुष्करं क्षुद्रसत्त्वानामनुष्ठानं करोत्यसौ।
मुक्तौ दृढानुरागत्वात्, कामीव वनितान्तरे ॥६॥

મુક્તિ ઉપરના દૃઢ અનુરાગથી, અન્ય સ્ત્રી ઉપર અનુરાગી બનેલા કામી પુરુષની જેમ, ક્ષુદ્રપ્રાણીઓને દુષ્કર-એવું અનુષ્ઠાન તે આચરે છે. (૬)

શ્રદ્ધા

પ્રશ્ન૦ જે વસ્તુ નજરે દેખાય નહિ, તે વસ્તુ કેમ મનાય ?

ઉત્તર૦ એવી ઘણી વસ્તુઓ છે કે જે નજરે દેખાતી નથી, છતાં અવશ્ય માનવી પડે છે. જેમકે–કોઈ એક માણસને રાત્રિએ સ્તંભ એ પુરુષ તરીકે જણાય છે અને પુરુષ એ સ્તંભ તરીકે જણાય છે. કોઈને દિવસે પણ શંખ પીળો લાગે છે. ઉન્મત્ત આત્માઓ સ્વબન્ધુઓને પણ ઓળખી શકતા નથી. ઇન્દ્રિયો તેની તે છે, છતાં આ વિશેષતા શાથી ? કહેવું જ પડશે કે પૂર્વે મન અવિકારી હતું, પાછળથી તે વિકારી બન્યું માટે ભેદ પડ્યો. તો એ મન દશ્ય છે કે અદશ્ય ? દશ્ય નથી તોપણ છે એમ સ્વીકારવું જ પડ્યું.

એ રીતે શબ્દો, તેના અર્થો, સુખ, દુઃખ, વિષય, કષાય, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, ચાતુર્ય, ગાંભીર્ય, બુદ્ધિ, આનંદ, શોક, વગેરે અસંખ્ય ચીજો એવી છે, કે જે દેખ્યા વિના પણ માનવી જ પડે છે. ન્યાય, અન્યાય, વિનય, વિવેક, ક્ષુધા, તૃષા, મૈત્રી, પ્રમોદ, કારૂણ્ય, માધ્યસ્થ્ય, રાગ, રતિ, સંશય, વિપર્યય, વગેરે દરરોજના અનુભવની વસ્તુઓ પણ આંખે દેખાતી નથી, કાને સંભળાતી નથી કે બીજી કોઈ

ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ થતી નથી: માત્ર બુદ્ધિ વડે જ જાણી શકાય છે. એ બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર છે.

ઇન્દ્રિયોને ગોચર હોય તેટલી જ વસ્તુઓ માનવી અને અગોચર હોય તે ન માનવી, એવો નિયમ કરવામાં આવે તો આ રીતે વ્યવહારમાં પણ ચાલી શકે તેમ નથી. તો પછી પુણ્ય, પાપ, સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ અને મોક્ષાદિ પદાર્થોમાં ઇન્દ્રિયગોચરતાનો આગ્રહ કરવો, એ દુરાગ્રહ છે.

પરોક્ષ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર ઇન્દ્રિયજ્ઞાન વડે થઈ શકે જ નહિ. એ માટે તો અતીન્દ્રિય જ્ઞાનની જ આવશ્યકતા છે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાન નહિ ધારણ કરનારા આત્માઓએ એ પદાર્થોને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીઓનાં વચનોના આધારે સ્વીકારવા જોઈએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો પરલોકનો માર્ગ સાધી શકાય નહિ: દુરાગ્રહથી ભવિષ્યના અનંતા ભવોમાં થનારું સુખ હારી જવાય અને કેવળ દુઃખ જ બાકી રહે.

પરોક્ષ પદાર્થોને સર્વ લોકો જાણી શકે નહિ, માત્ર તેના જ્ઞાતાઓ જ જાણી શકે. ઇન્દ્રિયોવાળા પણ વિદ્યા, મંત્ર, આમ્નાય, શિક્ષા કે પરદેશની વાર્તાઓ પરોપદેશથી જ જાણી શકે છે. ઇન્દ્રિયોને અગોચર જેટલું આ જગતમાં જ્ઞાન છે, તે બધું પરોપદેશથી જ જાણી શકાય છે. સ્વ-શરીરગત રોગોને પણ ઇન્દ્રિયો વડે જાણી શકાતા નથી: વૈદ્યોના કહેવાથી અગર ઔષધાદિ વડે રોગનું શમન થવાથી જ રોગના અસ્તિત્વ વિષે ખાત્રી થાય છે. તેમ

સ્વર્ગ-મોક્ષાદિ પરોક્ષ પદાર્થો તેના જ્ઞાતા મહાપુરુષોના વચન વડે જ જાણી શકાય. અહીં રહ્યા લંકા દેખાય નહિ, તેમ સ્વર્ગ-મોક્ષ પણ દેખાય નહિ. પરંતુ તેટલા માત્રથી તેના અસ્તિત્વ વિષે શંકા થાય નહિ.

પ્રશ્ન૦ મનુષ્યોને વાણીસ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ કે નહિ ?

ઉત્તર૦ હોવું જાઈએ: પરન્તુ તે પહેલાં વાણી સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદા પણ સમજવી જોઈએ. રસ્તે ચાલતી બૈરીને વહુ કહેવાના વાણીસ્વાતંત્ર્યને કોઈ પણ સભ્ય સમાજ ચલાવી શકે નહિ. વાણીસ્વાતંત્ર્યનો એવો અર્થ ન જ થાય કે-મનમાં આવે તેવો અસંબદ્ધ કે અસભ્ય વાક્યપ્રલાપ કરવો ! જે બીના સત્ય હોય અને જે બોલવાથી પરિણામ સારું આવે તેમ હોય, તે બોલવાની છૂટ પ્રત્યેક માણસને હોવી જોઈએ. અને એનું જ નામ સાચું વાણીસ્વાતંત્ર્ય છે. વાણીસ્વાતંત્ર્ય એટલે સંયમવાળી વાણી અથવા ખૂબ વિચાર મન્થનના અંતે સાચી લાગતી વસ્તુને ભવિષ્યના લાભ માટે નિર્ભયપણે કહેવી તે. એવા વાણીસ્વાતંત્ર્યને સૌ કોઈ ઈચ્છે, કારણકે-તેમાં વિવેક છે.

પ્રશ્ન૦ જ્ઞાન થયા વિના ક્રિયાનું પાલન હિત કરે ?

ઉત્તર૦ અવશ્ય કરે. ક્રિયા બે રીતે થાય છેઃ-જ્ઞાનથી પણ થાય છે અને શ્રદ્ધાથી પણ થાય છે. બાળકમાં સમજશક્તિ ન આવે ત્યાંસુધી એની પાસે ખાવાપીવાની

ક્રિયા કરાવવામાં આવે છે જ અને તો જ એ જીવી શકે છે. જ્ઞાન હો કે ન હો પણ ક્રિયા કરી, એટલે ફળ મળવાનું જ. 'ખૂનની સજા ફાંસી'–એવું જેને જ્ઞાન ન હોય, તે ખૂન કરે તો ફાંસી મળે કે નહિ? અવશ્ય મળે. એ રીતે અગ્નિ બાળે એવું જ્ઞાન હોય કે નહિ, પણ તેના ઉપર પગ મૂકે તો પગ દાઝે કે નહિ? વિષ મારનારું છે એમ ન જાણે, છતાં તે ખાય તો પ્રાણ જાય કે નહિ?

જ્ઞાન થયા વગર ક્રિયા ન જ કરાય અગર કરાય તોપણ ફળ તો ન જ આપે, એ માન્યતા જ ભૂલભરેલી છે. બાળક દૂધ અને ખડીનો ભેદ ન સમજે, ત્યાં સુધી તેણે પીધેલું દૂધ કાંઇ પણ ફળ નહિ જ આપવાનું? અવશ્ય આપવાનું. માંદો માણસ દવાના ગુણ કે દોષને ન સમજે, ત્યાં સુધી દવા તેને ગુણ નહિ જ કરે? અવશ્ય કરશે.

સંસારવ્યવહારમાં ડગલે ને પગલે જ્ઞાન વિનાની ક્રિયાઓ થઈ રહી છે. જ્ઞાન હો કે ન હો પણ કરેલી ક્રિયા ફળ આપ્યા સિવાય રહેતી નથી. તો પછી એ શંકા થશે કે–જ્ઞાનની જરુર જ શી? દૂધનો સ્વભાવ જ ગુણ કરવાનો છે, તો પછી જાણો કે ન જાણો તોપણ તેના ખાનારને ગુણ થવાનો જ છે. એ વાત સાચી હોવા છતાં દૂધની જગ્યાએ ખડી પીવામાં આવે તો ફાયદો થાય? ન જ થાય. ત્યારે 'ખડી ન પીવાય અને દૂધ જ પીવાય' એટલું જ્ઞાન તો હોવું જ જોઈએ, એ જ્ઞાન પછી પોતાને

હો કે બીજાને. જે વસ્તુનું જ્ઞાન પોતાને ન હોય, તે વસ્તુનો ફાયદો ઉઠાવવા માટે બીજાના જ્ઞાનની સહાય લેવી પડે છેઃ પણ જ્ઞાનની જરુરતો પડે જ છે. બીજાના જ્ઞાનની સહાય લેવી, એને શ્રદ્ધા કહેવાય છે.

એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે—એકબીજાની ક્રિયાનો ફાયદો એકબીજાને થતો નથી, પણ એકબીજાના જ્ઞાનનો ફાયદો એકબીજાને જરૂર મળી શકે છે. માબાપના દૂધના જ્ઞાનથી બાળકને ફાયદો થાય છે, પણ માબાપના દૂધ પીવાથી બાળકની ક્ષુધા ભાંગતી નથી. એ જ રીતે તીર્થંકર ભગવાન સર્વજ્ઞ થયા હતા તેથી આપણે અત્યારે સર્વજ્ઞ નથી બની જતા, પરન્તુ ભગવાનના જ્ઞાનથી ફાયદો જરૂર ઉઠાવી શકીએ છીએ.

ક્રિયાત્મક ફાયદો મેળવવા માટે ક્રિયા તો પોતે જ કરવી પડે છે. એ ક્રિયા કરવામાં પોતાનું કે બીજાનું જ્ઞાન માર્ગદર્શક બને છે. આ રીતે જ્ઞાન અને ક્રિયા પરસ્પર એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. એમાંથી એકનું પણ ખંડન થઇ શકે તેમ નથી. એકનું ખંડન કરતાં બીજાનું પણ ખંડન થઈ જાય છે.

બીજી વાત એ છે કે—જેને શ્રધ્ધા નહિ હોય તેને જ્ઞાન થઈ શકવાનું જ નથી. એકડો ભણતી વખતે બાળકને એકડાની જરૂરિયાતનું ભાન હોતું જ નથી. એ એકડો માબાપ કે શિક્ષકના કહેવાથી જ ભણે છે. શિક્ષકના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી જ તે જ્ઞાની બની શકે છે. એ

રીતે બાળક, બા, બાપા, કાકા, મામા, વગેરે શબ્દો બીજાનો બોલાવ્યો જ બોલે છે. સમજ્યા પછી નથી બોલતો, પણ બોલ્યા પછી જ સમજે છે. તે વખતે જો શ્રધ્ધાપૂર્વક બોલવાની ક્રિયા કરી ન હોત, તો જ્ઞાન થવાનું જ શી રીતે હોત? અણસમજણમાંથી સમજણ શ્રધ્ધાના આધારે જ થવાય છે, પરન્તુ સમજણા થયા પછી લોકો, એ શ્રદ્ધાને જ વગોવવાનો ધંધો કરે છે, તે કેટલું અજ્ઞાન અને અણસમજભર્યું કાર્ય છે?

શ્રધ્ધા અને જ્ઞાનની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ ક્રિયાની પણ જરૂર છે. ક્રિયા વિના માત્ર શ્રધ્ધા કે જ્ઞાન કાંઈ પણ ફાયદો નથી કરી શકતા. જ્ઞાન થવું સહેલું છે, તેથી જ્ઞાન તો ઘણાને હોય પણ ક્રિયા થોડા જ કરી શકે. બધા જ જાણે છે કે–સીધી લીટી કોને કહેવાય, છતાં સીધી લીટી દોરી શકે કેટલા? ઘણા સમજે છે કે–વ્યસન ખરાબ છે, વ્યસન રાખવા ખોટા છે, બીડી–તમાકુ–પાન–સોપારી કે બીજી ટેવો નુકશાનકારક છે, છતાં એ કુટેવોથી બચનારા કેટલા?

સંસાર બૂરો છે, મિથ્યાત્વ ભયંકર છે, અવિરતિ પાપનું મૂળ છે, કષાયો સંસારના બીજ છે, આ બધું જાણવાની દૃષ્ટિએ કોણ નથી જાણતું? પરંતુ એ જ્ઞાન પ્રમાણે આચરણ કેટલા કરી શકે છે? કોટયાધિપતિ કોને કહેવાય એ સૌ કોઈ જાણે છે, છતાં કોટિધ્વજ બને છે

કેટલા? કરોડને સમજવા એ એક વાત છે અને કરોડને મેળવવા એ બીજી વાત છે. કરોડના જ્ઞાન માત્રથી જરા માત્ર દારિદ્રય દૂર થતું નથી. એ રીતે મિથ્યાત્વાદિને જાણે, પણ ત્યજવા પ્રયાસ ન કરે તો નકામું છે. ફળનો આધાર પ્રયત્ન ઉપર છે. પ્રયત્ન કહો કે ક્રિયા કહો, એ એક જ વસ્તુ છે.

જીવ માત્ર ટેવોનો ગુલામ છે. અનાદિની ટેવોને આધીન થઇને એક વસ્તુ ખરાબ લાગવા છતાં જીવ છોડી શકતો નથી. માયા અને કપટને કોણ સારા ગણે છે? અઢારે પાપસ્થાનકમાંથી એક પણ પાપ સેવવું સારું છે, એમ કોણ માને છે? છતા એને છોડનારા કેટલા? સંસારની લીલા જ એવી છે કે ખરાબ સમજવા છતાં ત્યાગ ન કરી શકાય. એ કારણે પંચપરમેષ્ઠિમાં એકલા જ્ઞાનીને નહિ, પણ જ્ઞાન મુજબ અમલમાં મૂકનારને જ સ્થાન આપ્યું છે. આચરણ વિનાના મહાજ્ઞાનીઓ-અવધિ આદિ જ્ઞાનને ધારણ કરનારાને પણ સ્થાન નથી.

પ્રશ્ન૦ સર્વજ્ઞવચનમાં શંકા એ શું ગુન્હો છે?

ઉત્તર૦ હા. દુનિયાના પણ કોઈ નીતિમાન માણસના ચોપડા શંકાશીલ કે ખોટા છે, એમ કોઈ કહે તો ગુન્હેગાર ગણાય છે, તો સર્વજ્ઞ ભગવાન જેવા પરમ જ્ઞાનવાન પરમાત્માના વચનમાં શંકા ધારણ કરનારો, તેને ખોટા કહેનારો કે તે ખોટા પણ હોય એવી કલ્પના કરનારો ગુન્હેગાર કેમ ન ગણાય? અવશ્ય ગુન્હેગાર ગણાય, કારણકે-તે

એક પરમ પુરુષ, વીતરાગ અને દોષરહિત એવા સર્વ શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળા મહાપુરુષોના પરમ સત્યવાદીપણારૂપ ગુણનો તિરસ્કાર કરે છે. ગુણીના ગુણની અવગણના એ જ મોટો ગુન્હો છે.

સ્વયં સત્યવાદી ન બનવું એ જેટલો ગુન્હો છે, એના કરતાં પણ જેઓ સત્યવાદી છે એમના પ્રત્યે અસદ્‌ભાવ ધારણ કરવો એ મોટો ગુન્હો છે: અને અસદ્‌ભાવ થાય એવું પ્રવર્ત્તન કરવું, એ એથી પણ મોટો ગુન્હો છે. અસત્યવાદી સત્યવાદી થઈ શકે છે, પણ સત્યવાદી પ્રત્યે અસદ્‌ભાવ ધારણ કરનારો કદી પણ સત્યવાદી બની શકતો નથી. જેઓ પોતાના થોડા પણ ગુણનું અભિમાન ધારણ કરે છે, તેઓ બીજાના ઘણા ગુણો સામે પણ અરુચિ બતાવે, ત્યારે તે આત્માઓ શું ગુણદ્વેષી નથી? અથવા અભિમાનરૂપી પર્વતની ટોચે ચઢેલા નથી? એ ગર્વરૂપી તીવ્ર પરિણામ તેમના અનંત સંસારને વધારનારો છે, માટે સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

પ્રશ્ન૦ એક શરીરમાં અનંતા જીવો કેવી રીતે રહી શકે?

ઉત્તર૦ એ સમજવા માટે સૌથી પહેલાં એ સમજવું જોઈએ કે–આ જગતમાં અનંતા જીવો માનવા શાથી પડે?

દરેકે દરેક આસ્તિક દર્શનકારો માને છે કે–'આ જગત અનાદિ છે.' જેઓ જગતની આદિ માને છે, તેઓ

પણ બ્રહ્મને તો અનાદિ માને છે: અનાદિ બ્રહ્મ અથવા ઈશ્વર આ જગતનો નાશ કરે છે અને વળી પાછો બનાવે છે. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માન્ય રાખવા ખાતર બ્રહ્મવાદીઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને નાશ માને છે, તો પણ એ ઉત્પત્તિ અને નાશની ક્રિયાને તો તેમને પણ અનાદિથી જ માનવી પડે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, નાશ અને જીવાત્માઓનું અસ્તિત્વ એ ત્રણુને કોઈ પણ પ્રકારે અનાદિ આસ્તિક દર્શનકારોને માનવું જ પડે છે. હવે જ્યારે જગતનું અનાદિપણું કબૂલ રાખવું પડે છે, ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉદ્દભવે છે કે—અનાદિ જગતમાં કોઈનો મોક્ષ થાય છે કે નહિ? આસ્તિક માત્ર મોક્ષને પણ માન્ય રાખે જ છે. અને મોક્ષ માન્ય રાખ્યો એટલે અનાદિ જગતમાં મોક્ષે જનારાઓની સંખ્યા અનંતની થવાની. પ્રત્યેક સૃષ્ટિમાં એકેક આત્મા મોક્ષે જાય, તો પણ અનાદિ અનંતકાળમાં અનંતા જીવો મોક્ષે જનારા થાય જ. ભૂતકાળમાં અનંતા જીવો મોક્ષે ગયા અને અનાગતકાળમાં અનંતા જશે.

નવા જીવોની ઉત્પત્તિ તો કોઈએ માની જ નથી. મનુષ્યભવ અને માનવદેહ વિના કોઈનો પણ મોક્ષ થતો નથી, એમ પણ સૌ કોઈએ સ્વીકાર્યું છે. તો પછી એ વાત આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે કે—આ જગત એ અનંત જીવોનું નિવાસસ્થાન છે. મોક્ષમાં ગયેલા પણ અનંતા છે અને સંસારમાં રહેલા પણ અનંતા છે.

માનવદેહ સિવાય મોક્ષ છે નહિ. અને માનવદેહ છે ત્યાં સુધી એને ટકાવવા માટે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ,

વાયુ અને વનસ્પતિ પણ હયાત હોવાં જ જોઈએ. એમાંથી એક પણ વિના મનુષ્ય જીવી શકતો નથી. તેથી મોક્ષે ગયેલા જેમ અનંતા સિદ્ધ થાય છે, તો એ જ આધારે સંસારમાં રહેલા પણ અનંતા જ સિદ્ધ થાય છે.

શાસ્ત્રો કહે છે કે—એ બધાને રહેવા માટે ચૌદ રાજ-લોકથી અધિક કોઈ બીજું સ્થાન નથી. અને જઘન્યમાં જઘન્ય શરીરની અવગાહના પણ આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગથી ઓછી નથી. શાસ્ત્રકથન મુજબ અનંત શરીર જ આ જગતમાં છે નહિ. તો પછી અનંત જીવો રહે છે કયાં? કહેવું જ પડશે કે—અસંખ્યાતા શરીરોમાં. સંસારમાં રહેલા અનંતા જીવોને એ અસંખ્યાતા શરીરમાં જ રહેવાનું છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે—એક શરીરમાં અનંતા જીવ રહે છે. એક શરીરમાં જો અનંતા જીવ માનવામાં ન આવે તો આ સંસારનું અસ્તિત્વ જ ટકી શકે નહિ.

અનંત જીવોને ધારણ કરનાર શરીર ફક્ત વનસ્પતિ-કાયનું જ માનેલું છે અને તે યુક્તિથી પણ સિદ્ધ છે. અનંતકાય વનસ્પતિનું એક વિશેષણ 'छिन्नरुहा।' 'છેદાયા છતાં ફરી ઊગે' એવું છે. અનંતકાય સિવાયની કોઈ પણ વનસ્પતિ એવી નથી કે—જેને છેદી નાખ્યા પછી પૃથ્વી-પાણીનો આશ્રય લીધા વિના ઊગી શકે. 'કુંવારનું પાઠું' જમીનમાંથી ખોદી કાઢી, શીંકે મૂકી, એમ ને એમ રાખ-વામાં આવે, પૃથ્વી—પાણી વગેરે કોઈ પણ ચીજનો

આશ્રય ન મળે તો પણ ઊગે છે. બટાકાના અનેક કકડા કરી નાખવામાં આવે, તો એ પ્રત્યેક કકડો પૃથ્વીમાં વાવવાથી ઊગી નીકળે છે. બીજી વનસ્પતિઓ માટે તેમ બનતું નથી. એ જ બતાવે છે કે– બીજી વનસ્પતિઓ કરતાં બટાકા, કુંવારનું પાઠું કે બીજા કંદમૂળ અને અનંતકાયમાં મોટો તફાવત છે. અને એ તફાવત જીવોની અનંત સંખ્યા સિવાય બીજો કોઈ નથી. જીવોની મોટામાં મોટી સંખ્યાનો જ એ પ્રભાવ છે કે– કંદમૂળાદિ છેદ્યા છતાં વાવવાથી ફરી ઊગે છે અથવા વાવ્યા વિના પણ ફરી ઊગે છે.

પ્રશ્ન૦ હૃદય કબૂલ રાખે તે ધર્મ અને હૃદય કબૂલ ન રાખે તે અધર્મ, એ વ્યાખ્યા બરાબર છે ?

ઉત્તર૦ મૂર્ખ આત્માઓ સિવાય એ વાતને કોઈ પણ નહિ સ્વીકારે. હૃદય કે અંતર પ્રમાણ છે પણ જ્ઞાનીનું, અજ્ઞાનીનું નહિ. અજ્ઞાની કે દુરાચારી આત્માના અંતરમાં જેટલા વિચારો આવે, તે બધા સત્ય છે કે સ્વીકારવા યોગ્ય છે, એમ કોઈ પણ ડાહ્યો પુરુષ માની શકે નહિ. જે પુરુષ પ્રામાણિક નથી, તેનો વિચાર કે તેનું વચન પણ પ્રમાણ નથી અને જે પુરુષ પ્રામાણિક છે, તેનો વિચાર અને તેનું વચન પ્રમાણભૂત છે. એ જ ન્યાય સઘળા જ્ઞાનીપુરુષોએ સ્વીકાર્યો છે અને આપણે પણ માન્ય રાખવા લાયક છે. ક્લિષ્ટ પરિણામ થતો નથી એમ જાણીને વિષ ખાનાર અને અજાણતા વિષ ખાનારમાં જેમ ભેદ પડે છે, તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના પરિણામમાં

ભેદ છે. જ્ઞાનીને સંવેગપ્રધાન અત્યંત શુભ પરિણામ હોય છે. સંવેગ અને સંવેગથી પાપનિવૃત્તિ જે જ્ઞાનીને હોય છે, તે અજ્ઞાનીને સંભવતી નથી, તેથી જ્ઞાન એ જ પરલોકનું સાધક છે. જ્ઞાન–અજ્ઞાનનો વિભાગ પણ જ્ઞાનથી જ થાય છે. તે જ્ઞાન દષ્ટેષ્ટાવિરુદ્ધ આગમથી આજે પણ સંભવિત છે.

પ્રશ્ન૦ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિનો ક્રમ તથા તેનું સ્વરૂપ શું ?

ઉત્તર૦ ઘર્ષણઘુર્ષણ ન્યાયે જુદી જુદી યોનિઓમાં વિચિત્ર સુખદુઃખોનો અનુભવ કરતાં કરતા જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મની એક કોટાકોટીસાગરોપમ [ ]થતિથી અધિક સ્થિતિ ખપાવી, તેમાંથી પણ પલ્યોપમનો અસંખ્યેય ભાગ ક્ષય થયા બાદ, જીવને પૂર્વે નહિ ભેદાયેલ ગ્રન્થિદેશની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગ્રન્થિ, એ જીવનો કર્મજનિત ઘન રાગદ્વેષનો પરિણામ છે. અત્યંત દુર્ભેદ્ય, અતિ નિબીડ, પરિપીંડિત, શુષ્ક અને ગૂઢ એવી તે ગ્રન્થિ હોય છે. અપૂર્વકરણ વડે તેનો ભેદ કરવાથી મોક્ષના કારણભૂત સમ્યક્ત્વની જીવને પ્રાપ્તિ થાય છે. રોગીને જેમ યોગ્ય ઔષધથી રોગ નાશ પામે અને જે આનન્દ થાય તેનાથી અનંતગુણો તાત્ત્વિક આનન્દ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માને થાય છે. પછી તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનાં કર્મો બાંધતો નથી.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જેમ–નિર્ગુણપણે દીર્ઘ કર્મસ્થિતિ ખપાવી, તેમ બાકીની પણ નિર્ગુણપણે કેમ નહિ ખપાવે ?

તેનો ઉત્તર એ છે કે- હંમેશાં પૂર્વસેવા મૃદુ એટલે કોમળ હોય છે. ઉત્તર સેવા જ કઠિન હોય છે. વિદ્યા-સાધકને વિદ્યા સિદ્ધ થવાની અણી વખતે જેટલી તકલીફ હોય છે, તેટલી પૂર્વે હોતી નથી. તેથી હવે બાકીની કર્મસ્થિતિ ખપાવવા માટે સમ્યક્ત્વાદિ તીવ્ર ગુણોની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

સમ્યક્ત્વ થતાંની સાથે જીવના પરિણામ અત્યંત શુભ થઈ જાય છે. તે આત્મા સ્વભાવથી જ કર્મનો વિપાક અશુભ જાણીને અપરાધી ઉપર પણ કોપ કરતો નથી. નર અને દેવના સુખને પણ ભાવથી દુઃખ માને છે અને એક મોક્ષને છોડીને અન્ય કોઈ પણ વસ્તુને પ્રાર્થતો નથી. અત્યંત નિર્વેદથી તે ચારે ગતિમાં દુઃખે વસે છે. મમતાના વિષવેગથી રહિત હોવા છતાં પરલોકનો માર્ગ સાધી શકતો નથી, તેનું પોતે અત્યંત દુઃખ ધારણ કરે છે.

પ્રાણીસમૂહને ભયંકર ભવસાગરમાં દુઃખાર્ત્ત જોઈને શક્તિ મુજબ દ્રવ્ય અને ભાવ અનુકમ્પા કરે છે: અને કાંક્ષાદિ વિશ્રોતસિકારહિતપણે જે શ્રી જિનવરેન્દ્રોએ ફરમાવ્યું છે, તે જ સાચું અને શંકા વિનાનું છે, એમ માને છે.

આ પ્રકારના શુભ પરિણામવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ થોડા જ કાળમાં ભવસમુદ્રને ઓળંગી જાય છે.

પ્રશ્ન૦ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનાં અને તેના રક્ષણનાં સ્થાનો કયા ?

ઉત્તર૦ જેમ ધન મેળવવાનું સ્થાન બજાર છે અને તેને રાખવાનું સ્થાન તિજોરી છે, તેમ શ્રદ્ધા મેળવવાનાં સ્થાન શ્રી જિનમંદિર, ઉપાશ્રય, સાધુ અને સત્સમાગમ વગેરે છે અને રક્ષણનું સ્થાન નિત્ય આવશ્યકાદિ ક્રિયા છે. નિત્ય આવશ્યકાદિ ક્રિયાના આચરણ વિના શ્રદ્ધાધનનું રક્ષણ થઇ શકવું મુશ્કેલ છે.

પ્રશ્ન૦ ગૃહસ્થો ઉપર સાધુનો ઉપકાર ગણાય કે સાધુઓ ઉપર ગૃહસ્થોનો ઉપકાર ગણાય ?

ઉત્તર૦ પગારદાર શિક્ષક પાસેથી પણ વિદ્યા લેનાર વિદ્યાર્થી શિક્ષકને પોતાનો ઉપકારી સમજે છે, નહિ કે પોતાને શિક્ષકનો ઉપકારી માને છે. શિક્ષકને પગાર આપવા છતાં વિદ્યાનો અર્થી વિદ્યાર્થી કે તેના વાલીઓ શિક્ષક ઉપર પોતાને ઉપકાર કરનાર તરીકે ઓળખાવતા નથી, પણ શિક્ષકને જ ઉપકારી તરીકે ઓળખાવે છે. તો પછી અતિશય દુર્લભ એવી મોક્ષવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરાવનાર સાધુ, કે જેઓ મોક્ષવિદ્યાના બદલામાં કંઈ પણ પગાર સ્વીકારતા નથી, તેને ઉપકારી માનવામાં વાંધો લેવા જેવું શું છે ?

આ દુનિયામાં મોક્ષની વિદ્યા સાધુ પાસેથી નથી મળતી, તો કોની પાસેથી મળે છે ? મોક્ષવિદ્યાની પ્રાપ્તિના

બદલામાં સાધુનો કરેલો સત્કાર, સન્માન કે ભક્તિ આદિ કાંઈ વિસાતમાં નથી.

પ્રશ્ન૦ શુદ્ધ સમ્યક્ત્વવાનની નિશાની શું ?

ઉત્તર૦ સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ આદિને મોક્ષના ધ્યેયથી માનવામાં ન આવે, ત્યાં શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ નથી. અનાદિકાળથી જન્મોજન્મ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરી રહેલો જીવ, સુદેવાદિના આલંબનથી એક જ જન્મના પ્રયત્નમાં સર્વકાલ સ્થિર રહે, એવું ફળ મેળવી શકે છે. સુદેવાદિનું આલંબન, એ નિષ્ફળ પ્રયત્નોને ટાળનાર અને સફળ પ્રયત્નનો માર્ગ બતાવનાર છે—એ બુદ્ધિએ સુદેવાદિને માનનાર આત્મા શુદ્ધ સમ્યક્ત્વી છે. એ બુદ્ધિ વિના સુદેવાદિની માન્યતા અને સેવા આદિ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વને જણાવનાર નથી.

'સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ મને આ સંસાર સમુદ્રથી ઉદ્ધારનારા છે'—એ બુદ્ધિએ એમની કરેલી પૂજાદિ સમ્યક્ત્વને જણાવનાર છે. પરન્તુ એ ત્યારે જ બને, કે જ્યારે જન્મ અને કર્મની અનાદિપરંપરા હંમેશાં ખ્યાલમાં રહે. વેપારી જેમ ખાતાં-પીતાં, પહેરતાં-ઓઢતાં કે હરતાં-ફરતાં આબરૂને ભૂલતો નથી, આબરૂ પ્રત્યે પૂર્ણ લક્ષ્યવાળો રહે છે, તેમ સમ્યક્ત્વવાન જીવ આરંભપરિગ્રહનાં કાર્યો કરતી વખતે પણ જન્મ-કર્મની પરંપરાથી છૂટવાના જ એક લક્ષ્યવાળો હોય છે.

એ આત્મા દુનિયાંના વ્યવહારને ખાવા–પીવા જેવો માને છે અને આત્માના વ્યવહારને આબરૂ જાળવવા જેવો માને છે. ગૃહસ્થને 'આબરૂ, આબરૂ'–એમ જપવું પડતું નથી, પણ મનમાં એ જ રમ્યા કરે છે અને કોઈ પણ પ્રવૃત્તિથી આબરૂને હાનિ ન પહોંચી જાય, એની સર્વ કાલને માટે સંભાળ રાખ્યા કરે છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ 'સમ્યક્ત્વ' 'સમ્યક્ત્વ' એવો પોકાર કરતો નથી, તો પણ એનું લક્ષ્ય એના ઉપર જ હોય છે.

પનિયારી પાણીનું બેડું માથે મૂકીને ચાલતી વખતે ગમે તેટલી વાતોચીતો કે લહેકાલટકા કરે, તો પણ તેનું મન બેડા ઉપર જ રહે છે અથવા નવવધૂ ઘરનાં સઘળાં કામ કરે, તોપણ ચિત્તથી પતિને કે પતિના સમાગમને જ યાદ કર્યા કરે છે. એ સ્થિતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની હોય છે. જન્મ અને કર્મની પરંપરા તથા તેનાથી છૂટીને મોક્ષને મેળવવા ઉપર જ તેનું લક્ષ્ય હોય છે.

પ્રશ્ન૦ વગર ઈચ્છાએ કરેલી ક્રિયા ફળે?

ઉત્તર૦ જીવ નિગોદમાંથી નીકળીને ઊંચી સ્થિતિએ આવે છે, તે સકામનિર્જરાથી નહિ પણ અકામનિર્જરાથી જ આવે છે. અકામ એટલે ઈચ્છા વિના. જો ઈચ્છા વિના કરેલી ક્રિયા ન જ ફળતી હોત, તો અકામનિર્જરાથી જીવને ઊંચે આવવાનું પણ ક્યાંથી બનત? માટે વગર ઈચ્છાએ કરેલી ક્રિયા પણ ઓછા–વધતા પ્રમાણમાં અવશ્ય ફળે છે.

પ્રશ્ન૦ મિથ્યાદષ્ટિનો સંસર્ગ ન કરવો, એ કહેવામાં દષ્ટિની સંકુચિતતા નથી ?

ઉત્તર૦ નથી. કારણ કે ખાધેલું ઝેર ઉલ્ટીદ્વારા કઢાવી શકાય છે, પણ કાનદ્વારા પ્રવેશેલું મિથ્યાવિચારોરૂપી વિષ દૂર કરવાનો કોઈ પણ માર્ગ આજ સુધી શોધી શકાયો નથી. મિથ્યામતો તરફથી ખરાબ વિચારરૂપી જે વિષ કાનમાં રેડવામાં આવે છે, તે એવું ભયંકર છે કે તેનું બળ પહોંચે છે ત્યાં સુધી તે મનુષ્યના હાથે ગમે તેવા કુકર્મો કરાવે છે. એટલા માટે મનુષ્ય માત્રની સૌથી પ્રથમ એ ફરજ છે કે વિચારોરૂપી મિથ્યા વિષને કાનદ્વારા કદી પણ ગ્રહણ કરવું નહિ. ઘરની રક્ષા માટે ઘરને તાળું મારવું, એ જેમ સંકુચિત દષ્ટિ નથી, તેમ આત્મરૂપી ઘરની રક્ષા માટે કાનદ્વારા મિથ્યા વિચારો પ્રવેશ ન થવા દેવા, એમાં સંકુચિતતા નહિ પણ દીર્ઘદર્શિતા છે.

પ્રશ્ન૦ બાલક કે યુવાનને નહિ અનુસરતાં વૃદ્ધને જ કેમ અનુસરવું ?

ઉત્તર૦ બાલ્યાવસ્થામાં સંકલ્પવિકલ્પરહિત અવસ્થા છે અને તે પણ ગુણ છે, તો તેને શા માટે ન અનુસરવું ? એમ ઘણાઓ કહે છે. પણ તેઓએ સમજવું જોઈએ કે– બાલ્યાવસ્થામાં રહેલો એ ગુણ અજ્ઞાનમૂલક છે. જ્ઞાનશૂન્ય સંકલ્પ-વિકલ્પરહિતપણું કોઈ પણ પ્રકારનું વિશિષ્ટ ફળ આપી શકતું નથી. ગમે તેવા સંકલ્પ-વિકલ્પરહિતપણાથી જ મોક્ષ મળી શકતો હોત, તો એકેન્દ્રિય જીવો જ સૌથી અધિક મોક્ષે ગયા હોત.

જેમ બાલાનુસારીપણું ઈચ્છવાયોગ્ય નથી, તેમ તરુણાનુસારીપણું પણ ઈચ્છવાયોગ્ય નથી. યુવાની એટલે ક્ષણિક વિચારોનું સ્થાન. યુવાન એ આશા અને ઉત્સાહનું પૂતળું છે. આશા અને ઉત્સાહ એ જ યુવાનોનું જીવન છે, તો પણ યુવાનો યુવાવસ્થામાં વગર દારૂ પીધે સવા શેર દારૂના ઘેનવાળા હોય છે, એ ભૂલવું જોઈએ નહિ.

યુવાવસ્થામાં વૃત્તિ ચંચળ હોય છે. અવિચારી યુવક ભલભલાની સાથે અણબનાવ કરી બેસે છેઃ ઘડી ઘડીમાં ગભરાઈ ઊઠે છે: અકળાઈ ઊઠે છેઃ ન કરવાનું કરી નાંખે છે. દિવાની અને ફોજદારી કેસોમાં જે દાવાઓ ચાલે છે, તેના વાદી–પ્રતિવાદીઓનો મોટો ભાગ યુવાનોનો જ નજરે પડશે. યુવાની એ ગરમીવાળી દશા છે, તેથી જોખમદાર હોદ્દાઓ ઉપર તેમને ચઢાવી દેવામાં આવતા નથી. યુવાનોમાં જોશ-શક્તિ હોય છે, પણ સાથે જ મગજનું ચલચિત્તપણું પણ હોય છે. એવા યુવાનોને અનુસરવાની હઠ કરનારા અંતે ખત્તા જ ખાય છે.

સરકાર કાર્ય પડે ત્યારે પેન્શનરોની સલાહ લે છે, પણ યુવક સંઘોની સલાહ લેતી નથી. યુવાનોના વિચારો ક્ષણિક આવેશથી ભરેલા અને અસ્થિર હોય છે, એ જ કારણે જૈન શાસ્ત્રકારો પણ શ્રાવકોના એકવીશ ગુણોમાં વૃદ્ધાનુસારીપણાને જ ગુણ તરીકે મનાવે છે પણ બાલક કે તરુણાનુસારીપણાને ગુણ તરીકે મનાવતા નથી.

જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે વૃદ્ધોને જે જ્ઞાન મળે છે, તે મફત નહિ પણ પગલે પગલે ઠોકરો ખાઈને મેળવેલું.

હોય છે. જે તરુણ વૃદ્ધને અનુસરે છે, તેને વૃદ્ધોનું એ અપાર અને કિંમતી જ્ઞાન વગર પૈસે જ અને સહજ મળી જાય છે. વૃદ્ધોની સેવા એટલે વગર પૈસાનો અનુભવ, વગર ફીનું જ્ઞાન કે વગર ખર્ચની કેળવણી. વૃદ્ધ પુરુષો, એ એક અપેક્ષાએ ભૂતકાળના બનેલા બનાવોના અનુભવથી ભરેલા ઐતિહાસિક ગ્રન્થો છે. જે તરુણ એવા વૃદ્ધોને અનુસરવાની કે તેની સેવા કરવાની ના પાડે છે, તે તરુણ ભૂતકાળનો ઈતિહાસ વાંચવાની જ ના પાડે છે. ભૂતકાળનો ઈતિહાસ જાણ્યા વિના કોઈ પણ કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડી શકે, એ આશા જ અસ્થાને છે. માટે વૃદ્ધોને અનુસરવું એ ગુણ છે, પણ યુવકો કે બાલકોને અનુસરવું તે ગુણ નથી.

પ્રશ્ન૦ સાધુપણું પાળવા માટે સાધુ વેષની જરૂર ખરી ?

ઉત્તર૦ અવશ્ય.-સાધુપણું પાળવા માટે સાધુ વેષની જરૂર છે. કેટલાક માણસો એવા વિચાર ધરાવે છે કે સાધુવેષ ધારણ કરવા છતાં પણ, જો મહાવ્રતોનું રીતસર પાલન કરવામાં ન આવે, ઉલટું, અનેક પ્રકારની સંસારીઓને પણ ન છાજે તેવી પ્રવૃત્તિઓમાં જીવન વિતાવવામાં આવે, તો એ સાધુવેષ ગ્રહણ કરવાથી વિશષતા શું ?

બીજી તરફ જે માણસને સંસાર ઉપર સાચો જ અણગમો પેદા થયો હોય અને ઘેર બેઠા દીક્ષાનો લેબાશ જે સાધુવેષ, તેને ધારણ કર્યા વિના જ પાંચે મહાવ્રતોનું

પાલન કરે, તો તેનું આત્મકલ્યાણ કેમ ન થાય? મન સાફ હોય તો દીક્ષા વગર પણ શું કલ્યાણ ન થાય? અને મન સાફ ન હોય તો દીક્ષા લેવા છતાં શું કલ્યાણ થાય? આ વિચાર ઉપલક દૃષ્ટિએ સારો અને સાચો લાગે છે, તો પણ તેની પાછળ ભારોભાર અજ્ઞાન ભરેલું છે.

આસપાસના સંયોગ અને સામગ્રીની માણસના મન ઉપર જબરી અસર થાય છે. સંયોગ અને સામગ્રીઓનું બળ આત્મા ઉપર ઓછું નથી. કલ્યાણના અર્થીએ કલ્યાણમાર્ગમાં વિઘ્ન નાખનાર ઘાતક સામગ્રીઓથી જેમ અને તેમ જલ્દી દૂર ખસી જવું એ શ્રેયસ્કર છે. તીર્થંકર–ગણધર જેવા સમર્થ અને શક્તિશાળી પુરુષોને પણ આત્મશ્રેય માટે ગૃહત્યાગનું વિધાન સ્વીકારવું પડ્યું છે.

વેષ અને રૂપમાં પણ ચમત્કારિક અસર છૂપાયેલી છે. અનેક વખત પતન પામતાં આત્માને અટકાવનાર એક વેષ જ છે. હરેક વેષની પાછળ અમૂક પ્રકારનાં ભાવનાઓ રહેલી હોય છે. એક કમજોર અને નબળો માણસ પણ પોલિસનો ડ્રેસ પહેરે, તો એ રાજ્યનો અમલદાર ગણાય છે અને એનું અપમાન એ સમસ્ત રાજ્યનું અપમાન મનાય છે.

સાધુવેષની પાછળ પણ એક મહાન ભાવના રહેલી છે. એ વેશને ધારણ કરનાર આત્મા કર્મસત્તાનો સેવક મટી ધર્મસત્તાનો ઉપાસક બને છે, એનું અપમાન એ સમસ્ત ધર્મસત્તાનું અપમાન ગણાય છે. સાધુવેષ

ધારણ કરનાર કર્મને આધીન હોવા છતાં કર્મની ગુલામી એને સ્વીકાર્ય નથી, એમ જાહેર કરે છે. કર્મની ગુલામીને તોડવા માટે એ સજ્જ થયો છે, એવી ભાવના એ વેષ ધારણ કરનારને થાય છે તથા એને જોનારને પણ થાય છે.

શરીર, ઈન્દ્રિયો, વિષયો, સગાસંબંધીઓ અને સ્નેહીઓ વગેરે કર્મની પરતંત્રતા વધારનારા છે. એ ગુલામી અને પરતંત્રતા હવે મને માન્ય નથી, એવી ભાવના સાધુવેષ પેદા કરે છેઃ કારણ કે-તેમાં મુખ્ય શરત ઘરબાર, પૈસાટકા, સગાસંબંધી અને બીજી પણ શરીર, ઈન્દ્રિય, વિષય, કષાય આદિને પોષનાર સામગ્રીઓ અને તેના સંગના પરિત્યાગની છે.

ધર્મ અને તેનાં સાધનો

दुःख पापात् सुखं धर्मात्, सर्वशास्त्रेषु संस्थितिः ।
न कर्त्तव्यमतः पापं, कर्त्तव्यो धर्मसञ्चयः ॥१॥

પાપથી દુઃખ અને ધર્મથી સુખ, એ સર્વશાસ્ત્રોનું કથન છે. એ કારણે પાપ ન કરવું જોઈએ અને ધર્મનો સંચય કરવો જોઈએ. (૧)

हिंसाऽनृतादयः पञ्च, तत्त्वाश्रद्धानमेव च ।
क्रोधादयश्च चत्वार, इति पापस्य हेतवः ॥२॥

હિંસા જૂઠ વગેરે પાંચ, તત્ત્વ પ્રત્યે અશ્રદ્ધા અને ક્રોધાદિ ચાર, એ દશ પાપના હેતુઓ છે. (૨)

विपरीतास्तु धर्मस्य, एत एवोदिता बुधैः ।
एतेषु सततं यत्नः, सम्यक्कार्यः सुखैषिणा ॥३॥

એથી વિપરીત એ ધર્મના હેતુઓ છે, એમ પંડિત પુરુષો કહે છે. સુખના અર્થી આત્માઓએ સતત તેને વિષે સમ્યક્ પ્રકારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૩)

साधुसेवा सदा भक्त्या, मैत्री सत्त्वेषु भावतः ।
आत्मीयग्रहमोक्षश्च, धर्महेतुप्रसाधनम् ॥४॥

ભક્તિપૂર્વક સદા સાધુની સેવા, ભાવથી પ્રાણીઓને વિષે મૈત્રી અને પોતાપણાની બુદ્ધિનો ત્યાગ, એ ધર્મ-હેતુઓનાં સાધન છે. (૪)

उपदेशः शुभो नित्यं, दर्शनं धर्मचारिणाम् ।
स्थाने विनय इत्येतत्साधुसेवाफलं महत् ॥५॥

નિત્ય કુશલ સાધક, શુભ ઉપદેશ, ધર્મને આચરનારા પવિત્ર પુરુષોનાં દર્શન અને યોગ્ય સ્થાને વિનય, એ સાધુ સેવાનું મોટું ફળ છે. (૫)

मैत्रीं भावयतो नित्यं, शुभो भावः प्रजायते ।
ततो भावोदकाज्जन्तोर्द्वेषाग्निरुपशाम्यति ॥६॥

નિરંતર મૈત્રી ભાવનારને શુભ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને શુભ ભાવરૂપી જલથી આત્માનો દ્વેષાગ્નિ શમી જાય છે. (૬)

अशेषदोषजननी, निःशेषगुणघातिनी ।
आत्मीयग्रहमोक्षेण, तृष्णाऽपि विनिवर्तते ॥७॥

પોતાપણાની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી સમગ્ર દોષોની જનેતા અને સમગ્ર ગુણોની ઘાતક એવી તૃષ્ણા પણ ચાલી જાય છે—નાશ પામે છે. (૭)

અહિંસા

પ્રશ્ન૦ જીવ અમર છે, તો પછી તેનો વધ શી રીતિએ થાય ?

ઉત્તર૦ જીવને એકાન્તે અમર (નિત્ય) માનનારના મતે જીવની હિંસા ઘટતી નથી અને એકાન્તે અનિત્ય માનનારના મતે પણ ઘટતી નથી, કારણ કે અનિત્યવાદિના મતે જીવ ક્ષણે ક્ષણે મરી રહ્યો છે અને નિત્યવાદિના મતે જીવ મરતો જ નથી. એ રીતે શરીરથી સર્વથા ભિન્ન કે સર્વથા અભિન્ન માનનારના મતે પણ જીવની હિંસા ઘટી શકતી નથી. સર્વથા ભિન્ન માનવાથી શરીર મરવા છતાં જીવ મરતો નથી. સર્વથા અભિન્ન માનવાથી શરીરની સાથે જ આત્મા મરણ પામે છે. પછી તેને દુઃખ ભોગવવાનું જ ક્યાં રહે છે ? પરમાર્થદર્શી મહાપુરુષોએ જીવનો વધ ત્રણ પ્રકારે માનેલો છે.

૧. મનુષ્યાદિ પર્યાયનો નાશ કરવાથી,

૨. મરનારને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી, તથા

૩. આત્માને સંક્લેશ (બીજાને મારવાની બુદ્ધિ) થવાથી.

એ ત્રણે પ્રકારની હિંસા આત્માને નિત્યાનિત્ય તથા શરીરથી ભિન્નાભિન્ન માનવાથી પરમાર્થ રીતિએ શ્રી જિનમતમાં ઘટી જાય છે. દ્રવ્યપણે આત્મા નિત્ય છે અને પર્યાયપણે અનિત્ય છે. શરીરથી તદ્રૂપ નહિ હોવાથી ભિન્ન છે અને પ્રતિપ્રદેશ વહ્નિઅયઃપિંડની જેમ શરીરને વ્યાપીને રહેલો હોવાથી અભિન્ન પણ છે.

પ્રશ્ન૦ કોઈ જીવ અકાળે મરતો જ નથી, તેથી વર્ષાવિરતિ વંધ્યા પુત્રના માંસની વિરતિ બરાબર નથી ?

ઉત્તર૦ બાંધેલું આયુષ્ય ઉપક્રમથી ઘટે છે. જેમ બહુ કાળ ચાલે તેટલો આહાર ભસ્મક યા અગ્નિક રોગથી પીડાતો જીવ થોડા કાળમાં જ ખાઈ જાય, તેથી કાંઈ આહાર નાશ પામતો નથી પણ માત્ર થોડા કાળમાં ખવાઈ જાય છે.

અથવા જેમ લાંબી દોરીને બળતાં વખત લાગે છે. પણ એકઠી કરીને સળગાવી હોય તો તે થોડા જ વખતમાં બળી જાય છે.

અથવા જેમ પહોળું કરેલું કપડું જલ્દી સુકાઈ જાય છે અને એકઠાં કરેલાં કપડાંને સુકાતાં વાર લાગે છે, તેમ કર્મ સરખું હોય તો પણ તેના વિપાક-કાળમાં તરતમતા પડી જાય છે.

અથવા જેમ રસ્તો સરખો લાંબો હોય, પણ શીઘ્ર મંદ ગતિવાળાને ઓછો—વધતો સમય લાગે અથવા

બુદ્ધિની તારતમ્યતાથી એક જ શાસ્ત્ર ઓછા-વધતા કાળે ગ્રહણ થાય અથવા જેમ ફળ ઋતુકાળે પણ પાકે અને અકાળે પણ પાકે, તેમ પ્રદેશથી કર્મ બધું ભોગવાય, વિપાકથી ભોગવાય, કે ન પણ ભોગવાય.

જો વિપાકથી જ બધું કર્મ ભોગવાતું હોય, તો અસંખ્યાત ભવોમાં ઉપાર્જન કરેલું અનેક ગતિઓના કારણભૂત કર્મ, અસંખ્યાતા ભવો અને અનેક ગતિઓમાં ક્રમસર ભોગવાય અને તે ભવોમાં પણ બીજા નવા કર્મોનો બંધ થવાથી તે બધાં કર્મો પણ વિપાકોદયથી ભોગવાવાં જોઈએ એવો નિયમ નથી, પરન્તુ આયુષ કર્મ વિપાકોદયથી ભોગવાય છે. સોપક્રમ આયુષવાળા જીવને પણ ઘણા કાળે વેદવા લાયક આયુષકર્મના દળો ઉદીરણાદિ કરણથી થોડા કાળમાં ભોગવાઈ જાય છે. માટે વધવિરતિ, એ વન્ધ્યાપુત્રના માંસની વિરતિતુલ્ય નિષ્ફળ નથી પણ સફળ છે.

પ્રશ્ન૦ મરનારના કર્મ પ્રમાણે મારનાર મારે છે, તેમાં મારનારનો શો દોષ ?

ઉત્તર૦ મરનાર પોતાના કરેલાં કર્મોને ભોગવે છે, તો પણ મારનારને તો નક્કી સંક્લેશ થવાનો: સંક્લેશથી કર્મબંધ થાય છે, તેથી મારવાનાં પચ્ચખ્ખાણ—અર્થાત્ નહિ મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી જ જોઈએ.

પ્રશ્ન૦ મરનારે એવું કર્મ બાંધ્યું હોય કે મારનારના હાથે જ મરાવું, પછી પચ્ચખ્ખાણથી શું ફળ ?

ઉત્તર૦ પહેલી વાત. વધવિરતિના પચ્ચખ્ખાણુથી શુદ્ધ જીવવીર્ય ઉલ્લસાયમાન થાય છે. તેથી વધ કર્યા પહેલાં પણ કર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી મારનારને તેના વધમાં નિમિત્ત થવાનું બનતું નથી. માર્યા વિના પણ વિરતિધર આત્મા કર્મ ખપાવીને મોક્ષે જઈ શકે છે. કરેલું કર્મ અધ્યવસાય તથા આયુષ્યના અપવર્તનાદિ કારણોએ અન્ય અન્ય રીતિઓએ પણ ભોગવાઈ જાય છે.

બીજી વાત. મારનારને અમુક જીવને મારવાનું કર્મ હોય, ત્યાં સુધી મરનારને પણ ચારિત્ર કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. મારનારે કરેલાં કર્મથી મરનારને સંસારમાં રોકાવું પડશે અને એ રીતે પોતાના શુભ પરિણામ હોય તો પણ બીજાનું કર્મ ચારિત્ર લેતાં કે મોક્ષે જતાં રોકે, તો કૃતનાશ, અકૃતાગમ આદિ દોષો આવેઃ કારણ કે-પોતાના શુભ પરિણામનું ફળ મળ્યું નહિ અને અન્યનાં કરેલાં કર્મનું ફળ પોતાને ભોગવવું પડયું: માટે વધવિરતિનું ફળ અવશ્ય માનવું જ જોઈએ.

પ્રશ્ન૦ બાલકનો વધ કરવાથી વધારે પાપ કે વૃદ્ધનો વધ કરવાથી વધારે પાપ?

ઉત્તર૦ પાપનો આધાર પરિણામ ઉપર છેઃ ઉપયોગ યુક્ત સાધુને બેઇન્દ્રિયાદિ જીવોની હિંસા થવા છતાં પાપ નથી. દોરડાને સર્પ માનીને ખડ્ગથી હણનારને જીવ વધ વિના પણ પાપ બંધ છે. મૃગને મારવાની ઈચ્છાએ બાણ ખેંચીને મારે, તેને ઉભય રીતિએ પાપ છે. એ રીતે બાળને

મારતાં તીવ્ર પરિણામ ન પણ હોય અને વૃદ્ધને મારતાં હોય પણ ખરા, તેથી ફળ પણ તે પ્રમાણે મળે છે. વળી વૃદ્ધો ઓછા આયુષ્યવાળા જ હોય અને બાળકો દીર્ઘ આયુષ્યવાળા જ હોય એવો નિયમ નથી, કે જેથી બાળકને મારવામાં અધિક પાપ અને વૃદ્ધને મારવામાં ઓછું, એવો નિયમ કરી શકાય.

પ્રશ્ન૦ મારવાના પરિણામ વિના મારે, એને કર્મબંધ ન થાય?

ઉત્તર૦ મારે અને પરિણામ ન હોય, એમ કેમ બને? કદાચિત્ અજ્ઞાનથી કે કુશાસ્ત્રની ભાવનાથી વધના પરિણામ ન હોય અને વધ કરે, તો તેવે સ્થળે અજ્ઞાન અને કુશાસ્ત્રની ભાવનારૂપ પરિણામ વધ કરતાં પણ વધારે અશુભ છે. વધના પરિણામનો જ્ઞાન વગેરેથી નાશ થાય છે, તેથી કર્મબંધથી ડરવાવાળા આત્માઓએ સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિના અભ્યાસ માટે વિશેષ પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ. વધવિરતિ માટે જરૂરી સમ્યગ્જ્ઞાનાદિના અભ્યાસ માટે પ્રયત્ન નહિ કરનારનાં પરિણામ શુભ હોતા નથી. પાપનું તીવ્ર મન્દપણું પરિણામની ધારાના આધારે થાય છે, તેથી ગુણીના વધમાં નિર્ગુણીના વધ કરતાં ઘણું જ પાપ માનેલું છે, કારણ કે તેમાં પરિણામની ક્લિષ્ટતા અધિક હોય છે.

પ્રશ્ન૦ જે જીવોના વધનો સંભવ છે તેની વિરતિ એ તો ઠીક છે, પણ નારકી–દેવાદિના વધની વિરતિનું ફળ માનવું, એ શું ઘટિત છે?

ઉત્તર૦ ઘટિત છેઃ કારણકે-તેઓના વધની વિરતિથી તેઓ (નારકી-દેવો)ના સંબંધી અશુભ વિચારોનું વર્જન થાય છે અને શુભાશયની પુષ્ટિ થાય છે. નિશ્ચયથી જીવ-વધની નિવૃત્તિ ન કરવી, તે જ વધ છે. નિવૃત્તિ ન કરે ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિના પરિણામ રહે છે જ. પ્રવૃત્તિ નહિ કરવા છતાં નિવૃત્તિ નહિ કરનારને અવિરતિનો દોષ જૈન શાસ્ત્ર-કારોએ માનેલો છે. આ સંસાર કાંઈ નવો ઉત્પન્ન થયો નથી કે કોઈ પણ કાળે નાશ પામવાનો નથી. તેની અંદર કયા કાળે કયા જીવે કયા જીવને મારવાનો વિચાર નહિ કર્યો હોય? અથવા કયા જીવે કયા જીવનો વધ કે વિરાધના નહિ કરી હોય? સર્વની સાથે વૈરવિરોધ આદિ કરેલાં જ છે, તેથી નારકી-દેવાદિનો વધ નથી થતો, તોપણ તેમના વધની નિવૃત્તિ નહિ કરવાથી તેમના પ્રત્યેના ભાવની અશુભતા ટળતી નથી.

કર્મ બંધનમાં ભાવની મુખ્યતા છે. જ્યાં સુધી ભાવની અશુભતા ટળે નહિ, ત્યાં સુધી અશુભ કર્મબન્ધ પણ રોકાય નહિ. કર્મબન્ધથી બચવાની અભિલાષાવાળાએ મન, વચન અને કાયાથી સર્વ જીવોના વધ માત્રની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. જીવ મનથી શું અશુભ ચિન્ત-વતો નથી? અને વચનથી શું અશુભ બોલતો નથી? મન વડે ચિન્તવવાથી કે વચન વડે બોલવાથી કર્મબન્ધ નથી, એમ નથી. માટે સર્વથા સર્વ જીવોના વધની મન વચન અને કાયા વડે વિરતિ કરવી, એ પરમ ઉપાદેય છે.

પ્રશ્ન૦ હિંસા કેટલા પ્રકારની છે?

ઉત્તર૦ હિંસાના મુખ્ય બે પ્રકારો છે: દ્રવ્ય અને ભાવ. કાયાથી પ્રાણનો વિયોગ કરવો તે દ્રવ્ય હિંસા છે અને પ્રાણ નાશ કરવાના દુષ્ટ અધ્યવસાયવિશેષ તે ભાવહિંસા છે.

કેટલાક જીવો હિંસા કર્યા વિના તંદુલ મત્સ્યની જેમ હિંસાનું ફળ મેળવે છે. કેટલાક જીવો હિંસા કરવા છતાં અપ્રમત્ત મુનિની જેમ હિંસાનું ફળ નથી મેળવતા. કેટલાક જીવોને જમાલિની જેમ અલ્પહિંસા પણ અનલ્પ ફળને આપે છે. કેટલાક જીવોને દૃઢપ્રહારિની જેમ મહાહિંસા પણ સ્વલ્પ ફળ આપે છે.

જીવ–વધ એ જ એકાંતે દુઃખ અને દુર્ગતિને દેનાર છે એમ નથી, કિન્તુ પ્રમાદ, દુષ્ટ અધ્યવસાય, હૃદયની નિષ્ઠુરતાપૂર્વક આપેલી પીડા ભાવસાપેક્ષપણે કર્મબન્ધ કરાવે છે. કેટલીક હિંસા આ ભવમાં કરેલી કોણિકની જેમ આ ભવમાં જ ફળ આપે છે. કેટલીક કાલાન્તરે કરેલી વંશપરંપરાના વૈરની જેમ કાલાન્તરે ફળે છે. કેટલીક ભગવાન મહાવીરને મારવા જનાર લોહકારની જેમ આરંભેલી પણ નહિ કરાયેલી છતાં ફળ આપે છે. કેટલીક વખત હિંસા એક જણ કરે છે અને ફળ ઘણાને ભોગવવું પડે છે પાપી પાલકે કરેલી હિંસાનું ફળ સમસ્ત દેશના લોકોને ભોગવવું પડ્યું હતું અને દંડક દેશ દંડકારણ્ય બની ગયો હતો. કેટલીક વખત હિંસા ઘણા કરે, પણ ફળ એકને જ ભોગવવું પડે છે.

પ્રજાનું કરેલું પાપ રાજાને અથવા શિષ્યોએ કરેલું પાપ ગુરુને ભોગવવું પડે છે. કહ્યું છે કે–

'राजा राष्ट्रकृतं पापं, राजपापं पुरोहितः ।
भर्ता च स्त्रीकृतं पाप, ઇત્યાદિ.'

કેટલીકવાર ઘણાએ કરેલી હિંસા ઘણાને ભોગવવી પડે છે, **સામ્બપ્રદ્યુમ્નકુમારની** જેમ. કેટલીકવાર એકવાર કરેલી હિંસા એકવાર ફળે છે, શ્રી **વીર**ભગવાને પૂર્વભવમાં શચ્યા પાલકની કરેલી હિંસાની જેમ. કેટલીકવાર એકવાર કરેલી હિંસા ક્રોડવાર ફળે છે. અને અધ્યવસાય વિશેષથી કોડાકોડિ ગુણ કે તેથી પણ અધિક દુષ્ટ વિપાક આપે છે. કેટલીકવાર હિંસા અહિંસાના ફળને પણ આપે છે. **વિષ્ણુકુમારાદિની** જેમ. દુષ્ટ અધ્યવસાય વિના સંઘનાં વિરોધિને અટકાવવા માટે થયેલી હોય, તો તેવી હિંસા સમ્યક્ત્વની નિર્મળતા કરે અને તેથી મહાનિર્જરા પણ સાધે. કેટલીક વખત અહિંસા પણ અભિનિવેશાદિ કારણોએ હિંસાનું ફળ આપે. **જમાલિની** જેમ.

એમ હિંસા–અહિંસાના ફળની અનેક વિચિત્રતા છે, તે ગુરુગમથી સમજવા પ્રયાસ કરવો.

પ્રશ્ન૦ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતનું પચ્ચખ્ખાણ કરાવતાં સૂક્ષ્મ પ્રાણાતિપાત કરવાની અનુમતિ લાગે કે નહિ?

ઉત્તર૦ શેઠના છ છોકરાની જેમ વિશુદ્ધભાવવાળા સાધુ, વિધિસહિત પચ્ચખ્ખાણ આપે, તો ન લાગે:

એક શેઠના છ છોકરા રાજાના ગુન્હામાં આવ્યા. રાજાએ છએને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી. શેઠે અનેક પ્રાર્થનાઓ કરવા છતાં રાજા માનતો નથી. પાંચને બચાવવાની માગણી કરે છે. રાજા માનતો નથી એટલે ચારને, ત્રણને, બેને અને છેવટે એકને બચાવવાની માગણી કરે છે. છેલ્લી માગણીને રાજા સ્વીકારે છે. નિરુપાયે એક જ પુત્રની રક્ષા માટે માગણી કરનાર શેઠને જેમ અન્ય પુત્રોના વધની અનુમતિ નથી, કિન્તુ રક્ષાની જ ભાવના છે, તેમ મુનિ પણ ગૃહસ્થોને છએ જીવનિકાયની રક્ષા કરવા માટે ઉપદેશ આપે છે, કિન્તુ ગૃહસ્થો તેમ કરવા પોતાની અશક્તિ બતાવે છે, તેથી છેવટ એક ત્રસકાયની રક્ષા માટે ગૃહસ્થો પાસે કબુલ કરાવે છે અને તે માટેનાં પચ્ચખ્ખાણ આપે છે. તેમાં મુનિને વધની અનુમતિ નથી, પણ રક્ષાની જ અનુમતિ છે.

પ્રશ્ન૦ ત્રસ જીવોની વિરતિના પચ્ચખ્ખાણ લેનારને ત્રસમાંથી નીકળીને સ્થાવરમાં ગયેલા જીવોનો વધ કરતાં પચ્ચખ્ખાણભંગ થાય ખરો?

ઉત્તર૦ ન થાય. સ્થાવરમાં ગયેલા જીવને ત્રસનામકર્મનો ઉદય નથી, તેથી તેને હણનાર ત્રસને હણતો જ નથી.

પ્રશ્ન૦ દુઃખી જીવોને મારવાથી તેમના પાપનો નાશ થાય છે અને પરિણામે તે સુખી થાય છે, એ બરાબર છે?

ઉત્તર૦ બરાબર નથી. દુઃખી જીવોનો વધ કરવાથી પાપનો ક્ષય થાય છે કે આર્ત્તધ્યાનથી અધિક કર્મબંધ

થાય છે, એમાં પ્રમાણું શું? નારક ન્યાય પ્રમાણુ છે એમ કહેવામાં આવે અર્થાત્ નારકોના જીવોને પરમાધામી હણે છે તેથી રૌદ્રધ્યાન કરે છે, તો પણ તેઓને જેટલા કર્મની નિર્જરા છે તેટલા કર્મનો બંધ નથી. પરમાધામીના અભાવે અન્યોન્ય પીડા કરવાથી પણ નારકીઓ કર્મ ખપાવે છે.

નરકમાં સંક્લેશ એટલે પીડાસહન સિવાય કર્મ ખપાવવાનું બીજું કોઈ સાધન જ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે. નારકીઓનું આયુષ્ય નિરૂપક્રમ હોય છે. તથા શરીર છેદાવા છતાં પણ વૈક્રિય હોવાને લીધે પારાની પેઠે એકત્ર થઈ જાય છેઃ દેહને દહન-પાટનાદિક અત્યંત તીવ્ર વેદનાઓ થવા છતાં પણ, તે દુઃખથી તેઓ મૂર્ચ્છિત થઈ જતા હોવાથી તેમને તીવ્ર સંક્લેશ થતો નથી. આ લોકમાં પણ મૂર્ચ્છાને પામેલા મૂઢચેતનાવાળા અને દુઃખમાં ઘેરાઈ ગયેલા આત્માઓને સ્ત્રી, ધન આદિ સંબંધી રાગાદિ સંક્લેશ થતો નથી, કારણકે-તેમની ચિત્તવૃત્તિ દુઃખાદિ માત્રની અંદર જ રોકાઈ ગયેલી હોય છે.

નારક જીવોને પણ તીવ્ર શારીરિક વેદનાઓનો અનુભવ થવા છતાં ઘણા ક્રૂર અને માઠાં પરિણામ થતા નથી, તેથી તીવ્ર રાગદ્વેષનો તેમને અભાવ છે. નારકીઓનો બંધ જેમ પાતળો છે, તેમ ક્ષય પણ એકાન્તે ઉત્કૃષ્ટ નથી. 'જે કર્મ નારકીઓ ઘણા ક્રોડો વર્ષે ખપાવે

છે, તે કર્મ ત્રિગુપ્તિથી ગુપ્ત એવો જ્ઞાની-ઉચ્છ્વાસ માત્રમાં ખપાવે છે.' એવું આગમનું વચન છે. છતાં નારકીઓ જેટલાં કર્મ ખપાવે છે તેટલાં બાંધતાં નથી.

તો પછી મૂર્ચ્છા સહિત વધ કરવાથી અધિક નિર્જરાને અલ્પ બંધ થશે. માટે તેમ કરવામાં શું હરકત? એવો પ્રશ્ન કરનારે સમજવું જોઇએ કે–નારકીઓનું શરીર અશાતા–વેદનીય આદિ કર્મોને સહન કરવામાં સમર્થ હોય છે તથા આયુષ્ય નિરૂપક્રમ હોવાથી તેવા તીવ્ર દુઃખોનું વેદન કરી શકે છે, પણ બીજા જીવો કે જેમનું શરીર ઔદારિક અને આયુષ્ય સોપક્રમ છે, તેવાઓને તેવા દુઃખની છાયા માત્રથી મરણ થઈ જાય અને કર્મ તો તેમ ને તેમ આત્મામાં કાયમ રહી જાય.

માટે નારકન્યાય પ્રમાણે દુઃખીનો વધ કરવાથી તેમનું પાપ નાશ પામતું નથી, પણ આર્ત્તધ્યાનાદિથી અશુભ કર્મબંધ થઈ તે જીવોને દુર્ગતિમાં જવાનું થાય છે.

પ્રશ્ન૦ બધા દુઃખી જીવોનો વધ નહિ, પણ પાપી જીવોનો વધ કર્મક્ષયનો હેતુ ખરો કે નહિ?

ઉત્તર૦ વધક્રિયાથી જ આત્મા પાપી બને છે, એટલે તેની તે ક્રિયાથી કર્મનો નાશ કેવી રીતે થાય? અગ્નિથી શીત ટળે, પણ તાપ કેવી રીતે ટળે? અવિરૂદ્ધ વસ્તુથી પણ વસ્તુનો વિનાશ થતો હોય, તો જગતમાં સર્વ પદાર્થોનો વિનાશ થઈ જવો જોઈએ. વધથી થનારા કર્મનો નાશ વધથી નહિ પણ વધવિરતિથીજ થાય.

પ્રશ્ન૦ વધવિરતિનાં પચ્ચક્ખાણ કરવાથી તીર્થોચ્છેદની આપત્તિ નહિ આવે ? સિંહ વગેરે ક્રૂર પ્રાણીઓ યુગપ્રધાનાદિ આચાર્યનો વધ કરવા તૈયાર થાય, તે વખતે પચ્ચક્ખાણવાળો શ્રાવક સિંહાદિને મારી શકે નહિ અને આચાર્યાદિના પ્રાણનો વિનાશ થાય તો તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય, માટે પચ્ચક્ખાણ લીધા વિના જ જ્યારે જે ઉચિત હોય, ત્યારે તેમ વર્તવું શું ખોટું ?

ઉત્તર૦ આગામી દોષનો ભય આગળ ધરવામાં આવે, તો કોઈ પણ શુભપ્રવૃત્તિ નહિ થઈ શકે. સિંહવધથી રક્ષણ કરાયેલા આચાર્યને રાત્રે સર્પ નહિ ડસે ? અથવા તે ચોવિદાસેવનાદિ અકાર્ય કરી તીર્થોચ્છેદક નહિ બને ? અથવા અન્નદાન આપવાથી મુનિને અજીર્ણ નહિ થાય ? ખાવાથી પોતાને અજીર્ણ નહિ થાય ? જવા આવવાથી અકસ્માત્ નહિ થાય ? કાંટો નહિ વાગે ? ભીંત નહિ પડે ? એ વગેરે ભયોના કારણે ખાવા-પીવા હરવા-ફરવા આદિની ક્રિયા બધા બંધ કરે છે ? નહિ જ. એ કારણે શુદ્ધ ચિત્તવાળા, શ્રદ્ધાળુ, અપ્રમાદી અને ધીર પુરુષો આગામી કાળના સંભવિત દોષોનો વિચાર કર્યા વિના વધવિરતિના પચ્ચક્ખાણ કરે છે. પાપના ક્ષય માટે પચ્ચક્ખાણ અવશ્ય જરૂરી છે. પચ્ચક્ખાણ નહિ કરવાથી પ્રાણિવધનું ઘોર પાપ આવતું અટકતું નથી. જીવોના વધની વિરતિ નહિ કરવી તે જ વધ છે: નિશ્ચયથી અવિરતિ એ જ વધ છે; કારણ કે નિવૃત્તિ (વિરતિ) ન કરે ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિના પરિણામ રહેવાના જ. એ કારણે કર્મ-

પ્રશ્ન૦ વધવિરતિનાં પચ્ચક્ખાણ કરવાથી તીર્થોચ્છેદની આપત્તિ નહિ આવે? સિંહ વગેરે ક્રૂર પ્રાણીઓ યુગપ્રધાનાદિ આચાર્યનો વધ કરવા તૈયાર થાય, તે વખતે પચ્ચક્ખાણવાળો શ્રાવક સિંહાદિને મારી શકે નહિ અને આચાર્યાદિના પ્રાણનો વિનાશ થાય તો તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય, માટે પચ્ચક્ખાણ લીધા વિના જ જ્યારે જે ઉચિત હોય, ત્યારે તેમ વર્તવું શું ખોટું?

ઉત્તર૦ આગામી દોષનો ભય આગળ ધરવામાં આવે, તો કોઈ પણ શુભપ્રવૃત્તિ નહિ થઈ શકે. સિંહવધથી રક્ષણ કરાયલા આચાર્યને રાત્રે સર્પ નહિ ડસે? અથવા તે યોષિદા-સેવનાદિ અકાર્ય કરી તીર્થોચ્છેદક નહિ બને? અથવા અન્નદાન આપવાથી મુનિને અજીર્ણ નહિ થાય? ખાવાથી પોતાને અજીર્ણ નહિ થાય? જવા આવવાથી અકસ્માત્ નહિ થાય? કાંટો નહિ વાગે? ભીંત નહિ પડે? એ વગેરે ભયોના કારણે ખાવા-પીવા હરવા-ફરવા આદિની ક્રિયા બધા બંધ કરે છે? નહિ જ. એ કારણે શુદ્ધ ચિત્તવાળા, શ્રદ્ધાળુ, અપ્રમાદી અને ધીર પુરુષો આગામી કાળના સંભવિત દોષોનો વિચાર કર્યા વિના વધવિરતિના પચ્ચક્ખાણ કરે છે. પાપના ક્ષય માટે પચ્ચક્ખાણ અવશ્ય જરૂરી છે. પચ્ચક્ખાણ નહિ કરવાથી પ્રાણિવધનું ઘોર પાપ આવતું અટકતું નથી. જીવોના વધની વિરતિ નહિ કરવી તે જ વધ છે. નિશ્ચયથી અવિરતિ એ જ વધ છે; કારણ કે નિવૃત્તિ (વિરતિ) ન કરે ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિના પરિણામ રહેવાના જ. એ કારણે કર્મ-

અન્યને નહિ ઇચ્છતા પુરુષે સાવદ્યયોગની નિવૃત્તિ (વિરતિ) અવશ્ય કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન૦ બાર વ્રતોનું સંક્ષિપ્તમાં સ્વરૂપ શું ?

ઉત્તર૦ પ્રથમ વ્રતમાં શ્રાવક પાણી ગાળેલું શુદ્ધ વાપરે : લાકડા, ધાન્ય આદિનો પરિભોગ પણ ત્રસ જીવોની રક્ષા માટે યતનાપૂર્વક કરે: અને ત્રસ જીવોની હિંસા જેમ બને તેમ ઓછી થાય તેમ વર્તે.

બીજા વ્રતમાં બુદ્ધિથી સારી પેઠે વિચારી, આલોક પરલોકથી અવિરૂદ્ધ અને સ્વપરોભયને અપીડાકારક વચન બોલે.

ત્રીજા વ્રતમાં પૈસાના ઉચિત વ્યાજને જ ગ્રહણ કરે: દ્રવ્યોના વેચાણથી થયેલા લાભને અહંકાર રહિતપણે ગ્રહણ કરે: બીજાનું પડેલું જાણતો છતો લે નહિ: વગેરે પરદ્રવ્ય હરણથી જેમ બને તેમ દૂર રહે.

ચોથા વ્રતમાં વિકાર સહિત પારકી પ્રમદા તરફ જુએ નહિ: પરસ્ત્રી સંબંધી દર્શન, સ્પર્શન, કથનાદિને પ્રયત્ન-પૂર્વક વર્જે: સ્ત્રી સંબંધી પરિચય, એ મદનનાં બાણો છે અને તે ચારિત્રના પ્રાણનો નાશ કરે છે, એમ સમજીને તેનાથી દૂર રહે.

પાંચમા વ્રતમાં ઈચ્છા પરિમાણ સ્તોક કરે: સચિત્ત, અચિત્ત, મિશ્ર વસ્તુઓને પરિમાણ ઉપરાંત ન સંગ્રહે: પરિગ્રહના અનર્થોને વારંવાર ચિન્તવે.

છઠ્ઠું વ્રત દિગ્વિરતિ અને સાતમું ભોગોપભોગ પરિ-

માણ છે. તેનું સ્વરૂપ તે અધિકારના ગ્રન્થોમાં વિસ્તારથી આપેલું હોય છે, ત્યાંથી જોઈ લેવું.

આઠમા વ્રતમાં શ્રાવક અનર્થ દંડનો પરિત્યાગ કરે. અનર્થદંડથી જીવ બહુ કર્મ બાંધે છે. જરૂરી વસ્તુ હંમેશાં થોડીજ હોય છે, કારણ કે તેને દેશકાળનો નિયમ છે. અમુક દેશમાં તથા અમુક કાળમાં જેટલી વસ્તુની શરીર-સ્વજનાદિ માટે જરૂર હોય, તે માટેનું પાપ એ અર્થ દંડ છે. બિન-જરૂરી વસ્તુને કોઈ નિયામક જ નથી, તેથી તેનું પાપ ઘણું વધી જાય છે. જીવ જેટલાં કર્મ પ્રયોજનથી બાંધે છે, તેના કરતાં ઘણાં વિશેષ કર્મ પ્રયોજને બાંધે છે. નવમું સામાયિક, દશમું દેશાવકાશિક, અગિયારમું પૌષધોપવાસ અને બારમું અતિસંવિભાગ,—એ ચાર વ્રતોનું સ્વરૂપ પણ અન્ય ગ્રન્થોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રશ્ન૦ વ્રતગ્રહણનો મુખ્ય વિધિ શું?

ઉત્તર૦ ૧ ઉપયુક્ત (ઉપયોગવાળા) બનીને ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

૨ મોક્ષસુખની અભિલાષાથી લેવું જોઇએ.

૩ બની શકે તો જીવિત પર્યંત લેવું જોઈએ; નહિ તો કાળની મુદત ધારણ કરીને લેવું જોઈએ.

૪ લીધેલાં વ્રતોને રોજ યાદ કરી જવાં જોઇએ.

૫ અંગીકાર કરેલાં વ્રતોને વિશુદ્ધ પરિણામપૂર્વક પાળવા જોઈએ અને પાળતાં લાગેલા અતિચારોની સદ્ગુરુઓની પાસે આલોચના અંગીકાર કરીને શુદ્ધિ કરી લેવા તત્પર રહેવું જોઈએ.

ધર્મની ઉપાદેયતા

उपादेयश्च संसारे, धर्म एव बुधैः सदा ।
विशुद्धो मुक्तये सर्व, यतोऽन्यदुःखकारणम् ॥१॥

સંસારમાં પંડિત પુરુષોએ મુક્તિને માટે વિશુદ્ધ એવા ધર્મને જ અંગીકાર કરવો જોઇએ: કારણકે ધર્મ સિવાય સઘળું દુઃખનું જ કારણ છે. (૧)

अनित्यः प्रियसंयोग, इहेर्ष्याशोकवत्सलः ।
अनित्य यौवनं चाऽपि, कुत्सिताचरणास्पदम् ॥२॥

વ્હાલાઓનો સમાગમ અનિત્ય છે અને આ લોક પણ ઈર્ષ્યા અને શોકથી વ્યાપ્ત છે. યૌવન પણ અનિત્ય છે તથા ખરાબ આચરણનું ધામ છે. (૨)

अनित्याः सम्पदस्तीव्रक्लेशवर्गसमुद्भवाः ।
अनित्य जीवितं चेह, सर्वभावनिबन्धनम् ॥३॥

સમ્પત્તિઓ પણ અનિત્ય છે અને તીવ્ર કલેશના સમુદાયને ઉત્પન્ન કરનારી છે. સર્વ વસ્તુઓના કારણભૂત આયુષ્ય પણ અનિત્ય અને ક્ષણભંગુર છે. (૩)

पुनर्जन्मपुनर्मृत्युर्हीनादिस्थानसश्रयः ।
पुनः पुनश्च यदतः, सुखमत्र न विद्यते ॥४॥

ફરી ફરીને જન્મ, મરણ અને નીચાદિ ગતિઓનો આશ્રય કરવો પડે છે, તે કારણે આ સંસારમાં સુખ છે જ નહિ. (૪)

प्रकृत्यसुन्दर ह्येवं, ससारे सर्वमेव यत् ।
अतोऽत्र वद किं युक्ता, क्वचिदास्था विवेकीनाम् ॥५॥

मुक्त्वा धर्मं जगद्वन्द्यमकलङ्कं सनातनम् ।
परार्थसाधक धीरैः, सेवितं शीलशालिभिः ॥६॥

સંસારમાં જેટલું છે તે સર્વ એ રીતે સ્વભાવથી જ ખરાબ છે. તો પછી વિવેકીઓએ શીલવંત અને ધીર પુરુષોએ સેવેલ, ત્રિભુવન-જન-વન્દનીય નિષ્કલંક, સનાતન અને પરાર્થસાધક એવા ધર્મને છોડીને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર આસ્થા કરવા લાયક નથી. (૫) (૬)

માનવકર્તવ્ય.

કર્તવ્ય.

"सुणह सोअव्वाइ, पससह पससणिज्जाइ ।
परिहर परिहरिअव्वाइ, आयरह आयरिअव्वाइं ॥१॥"

સાંભળવા લાયકને સાંભળો, પ્રશંસા કરવા લાયકની પ્રશંસા કરો, પરિત્યાગ કરવા લાયકનો પરિત્યાગ કરો અને આચરવા લાયકનું આચરણ કરો. (૧)

ઉત્તમ માનવભવ અને તેમાં પણ અતિ દુર્લભ ઉત્તમ કુલાદિ સામગ્રી પામ્યા પછી, એ સામગ્રીને સાર્થક કરનારાં કર્તવ્યો કયા? તેનો સુંદરમાં સુંદર ખ્યાલ આ એક જ ગાથામાંથી મળી રહે છે. અનન્ત પુણ્યરાશિ એકત્રિત થવાના પરિણામે પ્રાપ્ત થતી દુર્લભ મનુષ્યકાયા અને તેમાં મળતી પાંચે ઇંદ્રિયોની પટુતા આદિને સફળ બનાવવાના ઉપાયો આ ગાથામાં સંગ્રહિત કરી દેવામા આવ્યા છે.

અનન્ત જ્ઞાનીઓના વચનોના પરમાર્થને પામેલા મહર્ષિઓ આ ગાથા દ્વારા ફરમાવે છે કે-મનુષ્યોને મળેલી શ્રવણેન્દ્રિયની સાર્થકતા સાંભળવા લાયકને સાંભળવામાં

છે. જીહ્વેન્દ્રિયની સાર્થકતા પ્રશંસા કરવા લાયકની પ્રશંસામાં છે. વિવેકબળની સાર્થકતા ત્યાગ કરવા લાયકનો ત્યાગ કરવામાં છે. તથા મન, વચન અને કાયા, એ ત્રણેની સાર્થકતા આચરવા લાયકને આચરવામાં છે. જેઓ મનુષ્યદેહ પામીને પણ નહિ સાંભળવા લાયકને સાંભળે છે, અપ્રશંસનીયને પ્રશંસે છે, અકર્તવ્યને કરે છે તથા કર્તવ્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ ધારણ કરે છે, તેઓ શ્રોત્ર, જીહ્વા, બુદ્ધિ કે મન-વચન-કાયાનો ભયંકર દુરુપયોગ કરે છે અને સ્વ-પરના આત્માને અનર્થની ભયંકર ખાઈમાં અનન્તકાળ માટે ધકેલી દે છે.

અનાદિ અનન્ત સંસારમાં એક ભવમાંથી અન્ય ભવમાં ભટકતા અને એક દેહને છોડી અન્ય દેહને ધારણ કરતા જીવને એક મોક્ષમાર્ગને છોડીને કોઇ એવી વસ્તુ નથી, કે જે અનેક વાર પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી ન હોય. મોક્ષમાર્ગ નહિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ જીવની ભવાભિનંદિતા છે. ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તની પ્રાપ્તિ પહેલાં તો જીવની એ ભવાભિનન્દિતા નાશ પામતી જ નથી. એ ભવાભિનંદિતાના પ્રતાપે એને ભવ જેટલો વ્હાલો લાગે છે, તેટલી એ ભવમાંથી છૂટકારો અપાવનારી વસ્તુઓ વ્હાલી લાગતી નથી.

ભવાભિનન્દી આત્મા સંસાર અને સંસારના પદાર્થોમાં એટલો લુબ્ધ રહે છે કે-એને એ લુબ્ધતાના પરિણામે સહન કરવી પડતી અનંત યાતનાઓ અને દુઃખપરંપરાઓ પણ ગભરાવી શકતી નથી. સંસારના લોભમાં તે એટલો

કૃપણ અને દીન બને છે કે—એક પણ સત્કાર્ય કરી શકતો નથી તથા દયામણી હાલતમાં જ નિરન્તર કાળ નિર્ગમન કરે છે, માયા અને માત્સર્યનું તે કુળગૃહ બને છે. સ્વ-મહત્તા માટે તે અનેક પ્રકારના માયાચારોને સેવે છે. અન્યની મહત્તા તે એક ક્ષણ પણ સહી શકતો નથી. પોતાની જાત ઉપર કોઈ દુઃખ આવી ન પડે, તે માટે સદા ભયભીત બન્યો રહે છે અને પોતા સિવાય પરના દુઃખનો કે તેના પ્રતિકારનો એક ક્ષણ વિચાર પણ કરતો નથી. એની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ હોય છે, કિન્તુ અજ્ઞાનના યોગે એ પોતાની તે નિષ્ફળ અને હાનિકર પ્રવૃત્તિઓને પણ સફળ માને છે.

ભવાભિનન્દી આત્માઓની આ દશા જ તેમને મુક્તિ-માર્ગની પ્રાપ્તિમાં મહાન અંતરાય રૂપ બને છે. ભવમાં પડતી સઘળી તકલીફો, ભવ પ્રત્યેના બહુમાનના યોગે, તે આત્માઓને તકલીફ રૂપ લાગતી નથી. જ્યારે મોક્ષમાર્ગની આરાધના માટેની થોડી પણ તકલીફ તે આત્માઓથી સહી શકાતી નથી. સંસારની તકલીફોને સ્વેચ્છાએ સહે છે અને સંસાર રૂપ કારાગારથી મુક્તિ અપાવનાર ક્રિયાઓ માટેની તકલીફ સ્વેચ્છાએ સહવા માટેની તાકાત તેઓમાં એક તલભાર પણ રહેતી નથી.

આ ભવાભિનન્દીપણું, એ જ આત્માને મુક્તિ માર્ગની પ્રાપ્તિમાં મોટું પ્રતિબન્ધક છે. એને ટાળવા માટે જ્યાં સુધી પ્રયાસ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી મોક્ષ-માર્ગની પ્રાપ્તિ કે આરાધના થવી અશક્ય છે.

પહેલું કર્તવ્ય.

જીવ અનેક વાર મનુષ્યભવ પામ્યો, પાંચે ઇન્દ્રિયોની પટુતાને પામ્યો, નિરોગી કાયાને પામ્યો, દીર્ઘ આયુષ્યને પામ્યો, ઉત્તમ ક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુળ અને ઉત્તમ જાતિને પણ પામ્યો, છતાં ભવાભિનન્દિતાના યોગે, એ એને સફળ ન કરી શક્યો. અનન્તજ્ઞાનીઓના જ્ઞાનમાં આ વાત સુજ્ઞાત હતી, તેથી તે મહાપુરુષોએ સઘળીય ઉત્તમ સામગ્રીઓની સાર્થકતા કરાવનાર 'ભવવિરક્તિ' જેનાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે, તે કાર્ય કરવાનો સૌથી પ્રથમ ઉપદેશ આપ્યો. 'सुणह सो अव्वाइ ।' એ પ્રથમ કર્તવ્યનો નિર્દેશ એટલા માટે જ છે.

સાંભળવા લાયકને સાંભળવાથી આત્માની ભવાભિનન્દિતા ટળે છે અને તેથી ઉલ્ટું, નહિ સાંભળવા લાયકને સાંભળવાથી ભવાભિનન્દિતા દૃઢ બને છે. આ જગતમાં સાંભળવા લાયક શ્રી સર્વજ્ઞભાષિત વચન જ છે અને તે સિવાય બીજું સાભળવા લાયક નથી, એવો ઉપદેશ ભારપૂર્વક આપવાનું આ એક જ પ્રયોજન છે.

શ્રી સર્વજ્ઞભાષિત વચનો, એ આત્માને વસ્તુસ્વરૂપનો સાચો ખ્યાલ કરાવે છે. તેથી આત્માની ભ્રાન્તિ નાશ પામે છે. સંસારનાં અનન્ત દુઃખોને સુખ રૂપ માનવાં અને સંસારથી મોક્ષ-છુટકારા રૂપ મુક્તિનાં અનન્ત સુખોને દુઃખ રૂપ માનવાં, એ જીવની અનાદિકાળની મિથ્યા ભ્રાન્તિ છે. શ્રી સર્વજ્ઞભાષિત વચનોને વારંવાર

સાંભળવાથી, વિચારવાથી, હૈયામાં જચાવવાથી ભ્રાન્તિ નાશ પામે છે અને સત્યનું યથાર્થ દર્શન થાય છે.

આજ સુધી અનન્ત આત્માઓએ એ જ રીતે ભ્રાન્તિ ટાળી છે અને પોતાના આત્મામાં સત્યનો પ્રકાશ પ્રગટાવ્યો છે. એ કારણે શ્રી સર્વજ્ઞભાષિત વચનોનો યશ ત્રણું ભવનમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે. એ વચનો પ્રધાન અર્થને કહેનારાં છે. એ વચનો, એને સાંભળનાર આત્માઓનો મિથ્યાત્વાદિક મળ સાફ કરી તેમને ઉત્તમ પ્રકારના નર, અમર અને શિવસુખના ભોક્તા બનાવે છે.

બીજું કર્તવ્ય.

પરમાર્થના સુજ્ઞાત પરમર્ષિઓ બીજું કર્તવ્ય 'पसंसह पसंसणिज्जाइं' એ શબ્દો દ્વારા ફરમાવે છે. પ્રશંસનીયની પ્રશંસા કરો. પ્રશંસનીયની જ પ્રશંસા કરવાથી વીર્યાંતરાયાદિકર્મના ક્ષયોપશમથી મળેલ વચનસામર્થ્યને સાર્થક બનાવી શકાય છે. આ સંસારમાં અનંતાનંત જીવો એવા છે, કે જેમને એકેન્દ્રિયાદિ ભવોમાં બોલવાનું સામર્થ્ય મળ્યું નથી. બેઇન્દ્રિયાદિ ભવોમાં જીહ્વા મળે છે, તો પણ વ્યક્ત શબ્દોચ્ચાર કરવાનું સામર્થ્ય તે જીવોને હોતું નથી. બીજાઓ સમજી શકે તેવો વ્યક્ત શબ્દોચ્ચાર કરવાનું પરિપૂર્ણ સામર્થ્ય સંજ્ઞી-પર્યાપ્ત-પંચેન્દ્રિય-મનુષ્ય અવસ્થામાં જ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ અવસ્થા જીવોને મહાન પુણ્યોદય જાગ્રત થાય ત્યારે જ ક્વચિત મળે છે.

કોઈ પણ ઉત્તમ વસ્તુની પ્રશંસા કે અધમ વસ્તુની નિન્દા આદિ કરવાની શક્તિ પણ જીવોને આ સંસાર-ચક્રમાં વારંવાર પ્રાપ્ત થતી નથી: તો પણ જીવોનો મોટો ભાગ, જ્યારે પોતાને તે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પણ તેનો વિપરીત ઉપયોગ કરવામાં જ અધિક રસ લે છે. ઉત્તમ વસ્તુની પ્રશંસા અને અધમ વસ્તુની નિન્દા કરવાના બદલે અધમ વસ્તુની પ્રશંસા અને ઉત્તમ વસ્તુની નિન્દા કરનાર મોટો વર્ગ જ દુનિયાભરમાં નજરે પડે છે. એ રીતિએ ઊંધી પ્રવૃત્તિ કરીને ફરી અનન્તકાળ માટે પ્રશંસા અગર નિન્દા કરવા માટે મળેલ વચનસામર્થ્ય ન મળે તેવી સ્થિતિ ઊભી કરી દે છે.

દુનિયાના જીવોની આ સ્થિતિ લક્ષ્યમાં રાખીને જ અનન્તજ્ઞાનીઓનાં વચનોનો પરમાર્થ દર્શાવનાર શાસ્ત્રકાર-મહર્ષિઓ મનુષ્યભવાદિ ઉત્તમ સામગ્રીઓ પામી પ્રશંસનીયની જ પ્રશંસા કરવા ઉપર ભાર મૂકે છે.

પ્રશંસા કરવા લાયકની જ પ્રશંસા કરવી જોઈએ, એ કર્તવ્ય નક્કી થયા પછી, એ સવાલ આવીને આપોઆપ ઊભો રહે છે કે—દુનિયામાં પ્રશંસનીય ચીજો કયી? પોતાને મનગમતી ચીજોની પ્રશંસા સૌ કોઈ કરે છે. જેનાથી પોતે માનેલા સ્વાર્થની સિદ્ધિ થતી હોય, જેની પ્રશંસા કરવાથી પોતાની જાતની પ્રતિષ્ઠા વધતી હોય, દુનિયાનો બહોળો ભાગ ખુશ થતો હોય અગર "વાહવાહ" ઉચ્ચારતો હોય, એની પ્રશંસા કરવા માટે કોઈને ઉપદેશ આપ-

વાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. દુનિયાના જીવોને એ પ્રશંસા તો સહજસિદ્ધ છે.

જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ પ્રશંસા કરવાલાયક તથ્ય વસ્તુઓ કયી, એની શોધ કરી, પછી એને જ પ્રશંસવા માટેનો છે. એ દ્રષ્ટિએ પ્રશંસનીય તે જ હોઈ શકે, કે જેને પ્રશંસવાથી જગતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અનર્થ પેદા ન થાય કિન્તુ કલ્યાણની જ વૃદ્ધિ થાય. એવી કલ્યાણકર વસ્તુઓ જ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે. એવી કલ્યાણકર વસ્તુ શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાનના વચનો દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ સમ્યક્‌ત્વ, જ્ઞાન અને ચારિત્ર, સિવાય બીજી કોઈ મળનાર નથી. સમ્યક્‌ત્વ, જ્ઞાન અને ચારિત્ર, એ એને સાંભળનાર, સદ્દહનાર કે સેવનાર સૌ કોઈનું એકાન્ત કલ્યાણ સાધે છે.

સમ્યક્‌ત્વ, એ આત્માનો મિથ્યાત્વમલ સાફ કરે છે: જ્ઞાન, એ આત્માનો અજ્ઞાન અંધકાર ટાળે છે: અને ચારિત્ર, એ આત્માની અનાદિકાળની અસત્પ્રવૃત્તિને રોકે છે. મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ,—એજ આત્માનાં દુઃખોની જડ છે. શાસ્ત્રકારો એ ત્રણને 'ભાવશત્રુ' તરીકે ઉપદેશે છે. આત્માનાં અનન્ત સુખોની હોળી કરનાર તથા આત્માને અનન્ત દુઃખની ભઠ્ઠીમાં શેકી નાંખનાર જે કોઈ છે, તે એ ત્રણમાં આવી જાય છે. એ કારણે એ ત્રણને 'પરમાર્થ શત્રુઓ' તરીકે ઓળખાવ્યા છે. એ ત્રણને ટાળનાર જે કોઈ છે, તે જ આત્માને પરમ હિતકર વસ્તુઓ છે. અને એનું જ નામ સમ્યક્‌ત્વ, જ્ઞાન અને ચારિત્ર છે.

પંડિતજનોએ એ ત્રણની જ પ્રશંસા કરવામાં પોતાના જીવનનું સાર્થક્ય માન્યું છે. અને એ ત્રણની-જ પ્રશંસા કરવા માટે જગતને પ્રેર્યું છે. એ ત્રણની જેટલી અધિક પ્રશંસા તેટલી જ આ જગતના જીવોનાં સુખની વૃદ્ધિઃ એ ત્રણ પ્રત્યે જેટલી ઉપેક્ષા તેટલી જ જગતના જીવોનાં દુઃખોની વૃદ્ધિ. એ ત્રણનો જેટલો વિરોધ કે નિન્દા, તેટલો જગતનો સત્વર નાશ. જગતનો નાશ એટલે જગતના કલ્યાણમાર્ગનો નાશ. કલ્યાણનો માર્ગ નાશ થવાથી જગત માટે કેવળ અકલ્યાણનાં જ દ્વાર ખુલ્લાં રહે છે. એવી સ્થિતિમાંથી જગતને ઉગારી લેવા માટે જ્ઞાનીઓ પ્રશંસનીય એવા સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન અને ચારિત્રની પોતાની સર્વ શક્તિ વડે વારંવાર પ્રશંસા કરવા ફરમાવે છે.

ત્રીજું અને ચોથું કર્તવ્ય.

ત્રીજું કર્તવ્ય-પરિહાર કરવા લાયકનો પરિહાર કરવો તે છે: અને ચોથું કર્તવ્ય-આચરવા લાયકને આચરવું, તે છે. 'આ દુનિયામાં પરિહાર કરવા લાયક શું? અને આચરવા લાયક શું?'-એનો નિર્ણય પણ જ્ઞાનીપુરુષોએ જ્ઞાન દ્વારા કરી રાખ્યો છે. કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિષયમાં જેઓ અનંતજ્ઞાનીઓના જ્ઞાન અને તે તારકોનાં વચનોનું અવલંબન લેતા નથી. તેઓ તે વિષયમાં સાચા નિર્ણયને પામી શકતા નથી. કર્તવ્યાકર્તવ્યનો નિશ્ચય જ્ઞાનના વિકાસ ઉપર અવલંબે છે. બુદ્ધિના મંદ વિકાસવાળા બાળકને રમવું, એ કર્તવ્ય લાગે છે અને ભણવું, એ અકર્તવ્ય

લાગે છે. બુદ્ધિનો એથી કાંઈક અધિક વિકાસ થાય, ત્યારે એને જ ભણવું, એ કર્તવ્ય રૂપ લાગે છે અને રમવું, એ અકર્તવ્ય ભાસે છે. એ જ રીતિએ જેમ જેમ બુદ્ધિનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો નિર્ણય કરતો જાય છે. અમુક અવસ્થાએ આવ્યા પછી ભણવું પણ કર્તવ્ય રૂપ ભાસતું નથી, કિન્તુ પરણવું એ કર્તવ્ય ભાસે છે. પરણ્યા બાદ ધન કમાવું, મિત્રો બનાવવા, વિષયવિલાસાદિ ભોગવવા, એ વગેરે કર્તવ્યરૂપ ભાસતું જાય છે, કે જે કર્તવ્યોનો બુદ્ધિના મંદ વિકાસ વખતે બાલ્યાવસ્થામાં ખ્યાલ પણ નહોતો. તેમ બુદ્ધિના પૂર્ણ વિકાસ વખતે કયી કયી વસ્તુઓ કર્તવ્ય અને કયી કયી વસ્તુઓ અકર્તવ્ય ભાસે છે, તે સમજવા માટે અનન્તજ્ઞાનીઓનાં વચનો સિવાય બીજું કોઈ અવલંબન નથી.

બુદ્ધિના ભિન્ન ભિન્ન વિકાસ વખતે ભિન્ન ભિન્ન કર્તવ્યો ભાસે છે, તેથી તેમાંનું એક પણ કર્તવ્ય હંમેશ માટે નક્કી કરી લેવું એ જેમ નિરર્થક છે, તેમ બુદ્ધિની તરતમતાએ થતો કર્તવ્યોનો નિશ્ચય પણ હંમેશ માટે એક જ રૂપે સ્વીકારી લેવો અગર તેનો સ્વીકાર કરાવવા આગ્રહ સેવવો, એ પણ તેટલું જ નિરર્થક છે. તે જ કર્તવ્યને સદાને માટે એકસરખી રીતિએ આચરવા લાયક કે પરિહાર કરવા લાયક કહી શકાય. કે જે અનન્તજ્ઞાનથી નિશ્ચિત થયેલ હોય. એ જ કારણે અનન્ત દયાના નિધાન-પરમોપકારી પરમર્ષિઓ અનન્તજ્ઞાનીઓની દ્રષ્ટિથી નિયત-

થયેલ કર્તવ્યાકર્તવ્યને જ આદર કે પરિહાર કરવાનો ઉપદેશ આપે છે.

અનન્તજ્ઞાનીઓની દ્રષ્ટિથી પરિહાર કરવા લાયક કે આચરવા લાયક વસ્તુઓ કયી છે?–એને જાણવા અને આચરવા પ્રયાસ કરવો, એ જ સર્વકાળ માટે પરમ કલ્યાણકર છે. એ સિવાયની વસ્તુઓ શાશ્વત કલ્યાણનો પથ દર્શાવી શકવા માટે અસમર્થ છે, એટલું જ નહિ કિન્તુ એથી કલ્યાણના નામે જ કલ્યાણના માર્ગે જગતના પ્રાણીઓને દોરાઈ જવાનો મોટામાં મોટો સંભવ છે.

કુગતિવાસના હેતુભૂત મિથ્યાત્વાદિક અને લોકવિરુદ્ધાદિક કાર્યો, એ જ સદાને માટે પરિહાર કરવા લાયક છે, એમ અનન્તજ્ઞાનીઓ ઉપદેશે છે. આચરવા લાયક તરીકે દુર્ગતિ ગમનને કાપી નાખનાર ચિન્તામણિરત્નભૂત સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન અને ચારિત્ર જ છે, એમ પણ એ જ જિનેશ્વરો ઉપદેશે છે. અર્થાત્–ત્રણે કાળમાં મિથ્યાત્વાદિક એ ત્યાગ કરવા લાયક છે અને સમ્યક્ત્વાદિક આદરવા લાયક છે.

મિથ્યાત્વાદિકની સાથે લોકવિરુદ્ધ કાર્યો પણ ત્યાગ કરવા લાયક છે. લોકવિરુદ્ધ કાર્યોનો અર્થ સમસ્ત શિષ્ટજનોએ નિષેધેલાં કાર્યો, કે જે લોકોત્તર માર્ગમાં પણ ત્યાજ્ય છે અને લૌકિકમાર્ગમાં પણ ત્યાજ્ય તરીકે ગણાયાં છે. સર્વ જનની નિન્દા, ધર્મીજનોની હાંસી, લોકપૂજ્ય વ્યક્તિઓની હીલના, બહુજનવિરુદ્ધનો સંસર્ગ, દેશાચાર

આદિનું ઉલ્લંઘન, અતિ ભોગાસક્તિ, અતિ- ઉડાઉપણું; સાધુપુરુષો ઉપર આપત્તિથી થતો તોષ, છતી શકિતએ તેનો અપ્રતિકાર, એ વગેરે જેમ લોકોત્તર માર્ગમાં વર્જ્ય છે, તેમ લોકમાં પણ તેઓ વિરુદ્ધ અને વર્જ્ય કાર્યો તરીકે મનાયેલાં છે.

નિન્દા આદિ કાર્યોને નહિ તજનારા સામાન્ય શિષ્ટ-લોકના માર્ગથી પણ બાહ્ય છે, તો પછી લોકોત્તર શિષ્ટ-પુરુષોના માર્ગથી સર્વથા બહિષ્કૃત થયેલા ગણાય, એમાં નવાઈ જ શું છે? લોકોત્તર માર્ગમાં રહેલા આત્માઓ સર્વની નિન્દા આદિના ત્યાગી હોય, એમાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી. નિન્દા આદિ લોકત્યાજ્ય અકાર્યોમાં ડૂબેલા આત્માઓ પણ પોતાની જાતને લોકોત્તર માર્ગના અનુયાયી કહેવડાવવાનો દાવો ધરાવતા હોય, તો તેઓનો એ દાવો પોકળ છે.

લોકોત્તર માર્ગને અનુસરનારા આત્માઓ લોક વિરોધ કરે એટલા માત્રથી ઉત્તમ કાર્યોને પણ ત્યજી દેનારા હોય એમ નહિ, કિન્તુ લોકવિરુદ્ધ ગણાતાં કાર્યોને તો તેઓ સ્વપ્ને પણ આચરે નહિ. લોકવિરુદ્ધ કાર્યોને આચરવાથી લોકોત્તર માર્ગનું અનુયાયીપણું લાજે છે અને તેથી પ્રવચનનિન્દા આદિ ભયંકર દોષોના ભાગી થવાય છે. લોકોત્તર માર્ગમાં રહેલા આત્માઓ પણ સામાન્ય લોકવિરુદ્ધ કાર્યોને ન ત્યજે, તો તેઓ અજ્ઞજનોને શાસન-માલિન્યતાદિ પાપોમાં જોડનારા બને છે અને પોતાને-

મળેલું જિનશાસનનું અનુયાયીપણું નિષ્ફળ બનાવે છે. એ કારણે મિથ્યાત્વાદિક જેમ તજવાં જેવાં છે, તેમ લોકવિરુદ્ધ કાર્યો પણ સદાને માટે તજવાં જેવાં છે.

આ સ્થળે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે—લોકવિરુદ્ધ કાર્યોને લોકવિરોધ સાથે જોડી દેનાર વર્ગ જ્ઞાનીઓના વચનોનો ભયંકર દુરુપયોગ કરે છે. સારી અને શાસ્ત્ર-વિહિત પણ ક્રિયા અજ્ઞાન અને ભવાભિનન્દી લોકનાં વિરોધ માત્રથી કદાપિ ત્યાજ્ય ઠરતી નથી. કર્તવ્યા-કર્તવ્યનો નિર્ણય લોકમત કે લોકવિરોધથી કરવાની વાત શ્રી જૈનશાસને કદી પણ માન્ય રાખેલ નથી.

શ્રી જૈનશાસનના અનુયાયીને લોકમત તરફેણમાં છે કે વિરુદ્ધમાં છે, એ જોવાનું હોતું નથી: એને જે જોવાનું છે તે એક જ છે કે—'શાસ્ત્ર તરફેણમાં છે કે વિરુદ્ધમાં?' પોતે જે કાર્ય કરવા માંગે છે તેની શાસ્ત્ર તરફેણ કરે છે, તો તે કાર્ય પ્રત્યે અવસર આવ્યે હજારો કિંવા લાખો લોકોનો વિરોધ પણ ગણવા યોગ્ય નથી. પોતે જે કાર્ય કરવા માંગે છે, તે જો શાસ્ત્રસમ્મત નથી—તે જો શાસ્ત્રથી અવિહિત છે, તો તેની તરફેણ કરનાર હજારો કે લાખોનાં ટોળેટોળાં હોય તો પણ તે અકર્તવ્ય જ છે.

લોકવિરુદ્ધ કાર્યો પણ શાસ્ત્રે નિયત કરી નાંખેલાં છે. લોક તેનો વિરોધ કરો યા ન કરો, તોપણ શ્રી જિનમતના અનુયાયીને તે ત્યાજ્ય જ છે. ધર્મ કરનાર સરળ જીવોની હાંસી કરવી કે દેશાચાર અને કુળાચાર

આદિનું ઉલ્લંઘન કરવું, ઉલ્બણ ભોગો ભોગવવા કે લક્ષ્મીનો અધાર્મિક કાર્યોમાં ઉડાઉપણે વ્યય કરવો, સાધુજનોને કષ્ટ આપવું કે તેમના ઉપર આવી પડેલ કષ્ટનું છતી શક્તિએ નિવારણ ન કરવું, એ વર્તમાન જમાનાના તેવા પ્રકારના લોકોને વિરોધ કરવા યોગ્ય કાર્યો ન પણ લાગતાં હોય, તો પણ 'શાસ્ત્રોએ તેવાં કાર્યોને જો લોકવિરુદ્ધ તરીકે ગણાવ્યાં હોય, તો તેને પ્રાણાન્તે પણ નહિ આચરવાં' એ શ્રી જિનમતના અનુયાયીઓની ફરજ થઈ પડે છે.

એથી વિરુદ્ધ શ્રી જિનોપદિષ્ટ સદનુષ્ઠાનો, જેવાં કે-શ્રી જિનપૂજા, ગુરુસેવા, દાન, શીલ, તપ, સામાયિક, પૌષધ, તીર્થયાત્રા, રથયાત્રા, દેશવિરતિગ્રહણ, સર્વવિરતિગ્રહણ, એ વર્તમાન વાતાવરણમાં ઘડાયેલ તેવા પ્રકારના લોકોના માનસને વિરોધપાત્ર પણ દેખાતાં હોય તોપણ તે સદનુષ્ઠાનો શ્રી જિનમતના સાચા ઉપાસકોને પ્રાણાન્તે ત્યાજ્ય ઠરતાં નથી કિન્તુ એવા વિરોધ વખતે મક્કમપણે એ તારક અનુષ્ઠાનોને સ્વયં આચારમાં ઉતારવાં, બીજાઓ પાસે ઉતરાવવાં અને એની સામે આવતા પ્રત્યેક હુમલાઓનો પોતાનાં સઘળા સામર્થ્યથી પ્રતિકાર કરવો, એ કર્તવ્ય રૂપ થઈ પડે છે.

સુખ અધિક કે દુઃખ?

"कस्यैकांतं सुखमुपनतं, दुःखमेकान्ततो वा ।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा, चक्रनेमिक्रमेण ॥"

'એકલું સુખ કે એકલું દુઃખ (આ જગતમાં) કોને પ્રાપ્ત થયું છે? મનુષ્યની દશા ચક્રની ધારા પ્રમાણે નીચે અને ઊંચે ફરતી જ રહે છે. —કવિ કાલિદાસ

જગતનો વ્યવહાર કેવળ સુખમય નથી, કિન્તુ હંમેશાં સુખદુઃખ–મિશ્રિત જ છે, તો સંસારમાં સુખ વધારે કે દુઃખ વધારે, એ પ્રશ્ન હંમેશ માટે ઊભો જ રહે છે. કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે–'આ જગતમાં જો સુખ કરતાં દુઃખ અધિક હોત તો, સર્વે એ નહિ તો પણ ઘણાઓએ તો આત્મહત્યા કરી જ હોત. પરન્તુ કોઈ પણ પ્રાણીને જીવવાથી કંટાળેલો જોવામાં આવતો નથી, તેથી તેને દુઃખ કરતાં સુખ જ વધારે ભોગવવાનું મળતું હોવું જ જોઈએ, એવું સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે.

કોઈ કોઈ પ્રસંગે કોઈ માણસ સંસારથી કંટાળી આત્મહત્યા કરે છે, પરંતુ તે અપવાદ રૂપ છે અને લોક

પણ તેને ગાંડા તરીકે જ ગણી કાઢે છે. શાસ્ત્ર પણ તેને પાપી તરીકે જ ઠરાવે છે તથા કાયદો પણ તેને ગુન્હેગાર જ માને છે.

આ ઉપરની આત્મહત્યાના પ્રસંગોનો સંબંધ સાંસારિક સુખ–દુઃખ સાથે નહિ ગણતાં સર્વે તેને એક સ્વતંત્ર (ચિત્તની કલુષિત) વૃત્તિ તરીકે કલ્પે છે. અને એથી એ જ અનુમાન ઉપર આવવું પડે છે કે–સંસારમાં દુઃખ કરતાં સુખ પ્રત્યેક પ્રાણીઓને વધારે હોવું જોઇએ.

પરન્તુ આ અનુમાન ભ્રામક છે. આત્મહત્યાની સાથે સંસાર–સુખનો સંબંધ જોડવો, એ કોઈ પણ રીતિએ ઘટિત નથી. દુઃખીમાં દુઃખી અવસ્થામાં પણ કેવળ મનુષ્યો જ નહિ, કિન્તુ પશુપક્ષીઓ પણ પોતાનો પ્રાણ આપવાને તત્પર થતા નથી, તેથી તેઓ દુઃખી જ નથી, એમ કહેવું કોઈ પણ રીતિએ વ્યાજબી નથી.

અન્ન અને વસ્ત્ર વિના ભૂખ્યા અને નાગા ફરનારા માણસો પણ મરવા ઇચ્છતા નથી, તેનું કારણ તેઓ બાહ્ય દૃષ્ટિએ સુખી છે એમ નથી, કિન્તુ બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગમે તેટલું કષ્ટ ભોગવવા છતાં મરવું કોઇને પસંદ નથી એટલું જ એથી સિદ્ધ થાય છે. અને એ જ વાત એમ સાબિત કરવા માટે પુરતી છે કે–બાહ્ય અથવા આધિભૌતિક સુખ–દુઃખની સાથે જીવનમરણની અભિલાષાનો સંબંધ નથી,

મરવાની ઈચ્છા કોઈને નથી અને જીવન સૌને

પ્યારું છે, એના કારણની ખોજ કરવા માટે એકલા આધિભૌતિક સુખ તરફ દૃષ્ટિ નાખ્યે, તેની ઉપપત્તિ મળી શકે તેમ નથી. આધિભૌતિક સુખની અધિકતા જ માણુસને જીવવા માટેની પ્રેરણા આપ્યા કરે છે, એવો સિદ્ધાન્ત નક્કી કરવામાં પ્રત્યક્ષ બાધ છે. મનુષ્યોમાં પણ આધિભૌતિક સુખ કરતાં દુઃખ જ અધિક છે, તો પછી તિર્યંચો (પશુ પક્ષી આદિ)માં સુતરાં તે (દુઃખ) અધિક હોય એમા નવાઈ નથી. છતાં પણ સૌ એક સરખી રીતિએ જીવવા ઇચ્છે છે, એ વસ્તુ જ એમ સિદ્ધ કરે છે કે-'સંસારમાં દુઃખ કરતાં સુખ અધિક હોવું જોઈએ.'

આધિભૌતિક દૃષ્ટિએ સંસારમાં દુઃખ અધિક હોવા છતાં પ્રાણીઓ જીવવાને ઇચ્છે તેનું કારણ કોઈ જૂદું જ છે અને તે આધિભૌતિક સુખની અધિકતા નહિ, કિન્તુ ચૈતન્ય સુખની જ અધિકતા છે. 'હું પશુ નથી પણ મનુષ્ય છું'' એટલી એક જ વાતમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય એટલો આનંદ અનુભવે છે કે-તે આનંદની આગળ તેને સઘળા પ્રકારના આધિભૌતિક કષ્ટો અને દુઃખો તુચ્છ લાગે છે.

આધિ-ભૌતિક દૃષ્ટિએ સંસાર ગમે તેટલો કષ્ટમય હોય તો પણ તે આત્મા તે કષ્ટોથી છૂટવા ખાતર પોતાનું ગુમાવવા માટે કદિ પણ તૈયાર રહેતો નથી. મનુષ્યને કેવળ મનુષ્ય રૂપે જન્મવામા જ એટલો આનંદ અને ખ અનુભવાય છે કે તેની આગળ બીજા સર્વ આધિભૌતિક ખો કે દુઃખોની કિંમત અત્યલ્પ બની જાય છે.

મનુષ્ય જ નહિ, કિન્તુ પશુપક્ષી પણ આત્મહત્યા કરતા નથી, તેટલા માટે તેમનો સંસાર પણ સુખમય જ છે એવું ભ્રામક અનુમાન કાઢવું, એના કરતાં મનુષ્ય કે પશુપક્ષી આદિનો સંસાર ગમે તેવો દુઃખમય હોય તોપણ અચેતન સ્થિતિમાંથી સચેતન સ્થિતિમાં આવવામાં જ અનુપમ જ આનંદ રહેલો છે, અને તેમાં પણ મનુષ્યત્વનો આનંદ તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એ જ અનુમાન કાઢવું વ્યાજબી ઠરે છે.

વેદ શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે–

"भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः, प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा, नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥१॥
ब्राह्मणेषु च विद्वांसः विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः, कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ॥२॥"

સ્થાવરભૂતોથી ત્રસવિકલેન્દ્રિયો શ્રેષ્ઠ છે અને ત્રસવિકલેન્દ્રિયો કરતાં પણ સંજ્ઞી એટલે મનવાળા પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે- મનવાળા પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં પણ મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ છે અને મનુષ્યોમાં પણ અહિંસક બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણોમાં પણ વિદ્યાવાન અહિંસક બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે અને વિદ્વાનોમાં પણ નિશ્ચિત બુદ્ધિવાળાઓ શ્રેષ્ઠ છે નિશ્ચિત બુદ્ધિવાળાઓમાં પણ નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તનારાઓ શ્રેષ્ઠ છે અને નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તનારાઓમાં પણ બ્રહ્મ એટલે મોક્ષવાદિઓ શ્રેષ્ઠ છે.'

અન્યત્ર પણ શાસ્ત્રો ભારપૂર્વક ફરમાવે છે કે–'સર્વ

યોનિઓમાં મનુષ્યયોનિ એ શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યોમાં પણ મુમુક્ષુ અને મુમુક્ષુઓમાં પણ સિદ્ધ, સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.'

મનુષ્ય આત્મહત્યા કરતો નથી, એ ઉપરથી 'સંસાર આધિભૌતિક સુખમય છે' એવું અનુમાન કાઢવું વ્યાજબી નથી, એ સિદ્ધ થયા પછી સંસાર સુખમય છે કે દુઃખમય. એ પ્રશ્નનો વિશેષ નિર્ણય કરવા માટે નરદેહ મળ્યા પછી પણ મનુષ્યની થતી દશાનો વિચાર કરવો આવશ્યક બને છે.

મનુષ્યને કે કોઈ પણ પ્રાણીને જીવવાની બુદ્ધિ સ્વાભાવિક છે, પણ તે સંસારના સુખદુઃખના તારતમ્યથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી. એથી આધિભૌતિક-મત-વાદિઓનો 'સંસાર સુખમય છે'—એ જાતિનો મત આપોઆપ પાંગળો બની જાય છે.

પરન્તુ તે ઉપરાન્ત બીજી પણ એક વાત છે કે—મનુષ્યને ગમે તેટલું આધિભૌતિક સુખ મળે છે તો પણ તે સદાય અસંતુષ્ટ જ રહ્યા કરે છે, તેથી પણ એમ સમજાય છે કે—તેના સુખના પાસા કરતા દુઃખનું પાસું હંમેશાં નમેલું જ રહે છે. કારણ એમ છે કે—મનુષ્યને જે વસ્તુઓ (નરદેહાદિ) પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હોય છે, તેના ઉપર તેની દૃષ્ટિ રહેતી નથી, પરન્તુ જે જે નવી વસ્તુઓની ગરજ ઉત્પન્ન થતી જાય છે અને તેમાં તેને જેટલી સફળતા મળતી જાય છે, તેટલો તેને આનંદ થતો જાય છે, અને જેટલી સફળતા નથી મળતી તે જોઈને તે દુઃખી જ રહ્યા કરે છે.

બળદગાડીના પ્રવાસના મુકાબલે હાલની આગગાડીનો પ્રવાસ ઘણો જ સુખકારક હોવા છતાં, તે સુખ ભૂલી જઈને આજે કોઈક દિવસ રેલગાડી મોડી થઈ જાય અગર ટપાલમાં પત્ર આવતા જરા વિલંબ થઈ જાય, તો માણસ દુઃખનો જ અનુભવ કરે છે. ઉપલબ્ધ થયેલાં સુખનાં સાધનો જમે નહિ કરતાં મનુષ્ય પોતાના સુખ દુઃખનો વિચાર વર્તમાનની નવી નવી ગરજોને ઉદ્દેશીને જ કરે છે અને તેથી ગરજોનો કોઈ અન્ત નહિ હોવાથી, તે પોતાની જાતને સુખી માનવાના બદલે હંમેશાં દુઃખમાં જ ડૂબેલી માને છે. આજ એક ઈચ્છા સફળ થઈ એટલે આવતી કાલે તેની જગ્યાએ નવી ઈચ્છા ઉત્પન્ન થવાની જ અને તે નવી ઈચ્છા પણ પાછી જયાં સુધી સફળ ન થાય, ત્યાં સુધી ચિત્ત તેમાં જ પરોવાયેલું રહેવાનું. ઈચ્છાની આ દોડાદોડ જયાં સુધી થતી રહેવાની, ત્યાં સુધી મનુષ્યના નસીબમાં દુઃખથી છુટવાનું સીલક રહેતું જ નથી.

એ જ વાતને સમજાવતાં શાસ્ત્રકારો કહે છે કે—

"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥१॥"

'કામ્ય પદાર્થોના ઉપભોગથી કામ કદી શમતો નથી. ઉલટું હોમેલાં દ્રવ્યોથી જેમ અગ્નિ વધે છે, તેમ ઉપભોગથી કામ ફરી ફરીને વધતો જ જાય છે. (૧)'

સુખનાં સાધન ગમે તેટલાં વિપુલ હોય તોપણ ઈન્દ્રિયોની લાલસા સતત વધતી જ ચાલે છે. તેથી કેવળ

સુખોપભોગથી સુખની ઇચ્છા કદી પણ તૃપ્ત થઈ શકતી નથી. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે–સુખેચ્છાને શમાવવા માટે ઉપભોગ એ સાધન નથી, કિન્તુ ઈચ્છા ઉપરનો અંકુશ એ જ તેનું સાધન છે. સઘળીએ ઈચ્છાઓ ઉપર અંકુશ મૂકવાનું સામર્થ્ય જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ઓછામાં ઓછું કામોપભોગની કાંઈ પણ મર્યાદામાં તો સર્વ જીવોએ પણ આવી જવું જોઇએ.

વિષયોપભોગ એ જ જગતમાં જન્મીને મનુષ્યોનું સાધ્ય છે, એમ કહેનારા લોકો તદ્દન અજ્ઞાન છે. અનુભવથી પણ એ વાત વિરુદ્ધ છે. એટલે સૌ કોઈ પોતાના અનુભવ ઉપર પણ નજર નાખતા થઈ જાય, તોપણ વિષયોપભોગની નિઃસારતા આપોઆપ ખ્યાલમાં આવી જાય તેવી છે.

વિષયોપભોગજનિત સુખની આ પ્રમાણે કદી પણ તૃપ્તિ થઈ શકતી નથી, એથી જ પ્રત્યેક માણસને હંમેશાં એમ લાગ્યા કરે છે કે–' હું દુઃખી છુ" અને એથી જ–

' सुखाद्‌बहुतरं दुःख, जीविते नास्ति संशयः '

અર્થાત્–'જીવનમાં સુખ કરતાં નિઃસંદેહ દુઃખ જ અધિક છે અથવા સુખનું પ્રમાણ જવ જેટલું છે, તો દુઃખનું પ્રમાણ પર્વત જેટલું છે,' એ સિદ્ધાન્ત સત્ય થાય છે. સંસાર અસાર, અશાશ્વત અને દુઃખનું જ સંગ્રહસ્થાન જે કહેવામાં આવે છે, તે પણ આ દૃષ્ટિએ સત્ય

ઠરે છે. જર્મનપંડિત શોપનહૌર (Sehopenhaur) પણ એક જગ્યાએ આજ મતલબનું કહે છે. તે કહે છે કે–

'એકંદર મનુષ્યની જેટલી સુખેચ્છા થાય તેમાંથી કેટલી સફળ થાય છે, તે ઉપરથી જ તે કેટલો સુખી છે, એમ સમજાય છે. અને જો સુખોપભોગ સુખેચ્છાથી કમી પડયો તો તેટલા પ્રમાણમાં તે દુઃખી સમજાય છે.

આ જ પ્રમાણ ગણિતની રીતિએ નીચે મુજબ આવે છે. 'Happiness divided by will' અર્થાત્– સુખોપભોગનો સુખેચ્છાથી ભાગાકાર કરવો, એટલે અપૂર્ણાંકની રીતિએ સુખોપભોગ–સુખેચ્છા એ પ્રમાણે લખવું જોઈએ. પણ આ અપૂર્ણાંક એવો તો વિલક્ષણ છે કે એનો છેદ (સુખેચ્છા), એના અંશ (સુખોપભોગ) કરતાં હંમેશા અધિક પ્રમાણમા વધતો જ ચાલે છે.

અર્થાત્ પ્રથમ $\frac{૧}{૨}$ હોય તો પછીથી $\frac{૩}{૧૦}$ થાય છે. એટલે સુખોપભોગ ત્રણગણો થાય તો સુખેચ્છા પાંચગણી વધે છે. એટલે પરિણામે વધારે ને વધારે અપૂર્ણજ થયે જાય છે. માટે જ મનુષ્ય સુખથી પૂર્ણ થાય એ આશા જ રાખવી વ્યર્થ છે. અમુક કાળમાં સુખ અધિક હતું કે અમુક દેશમાં સુખ અધિક છે, એનો જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે માત્ર સુખના અંશસ્થાનનો જ વિચાર કરવામાં આવે છેઃ પરન્તુ તે અંશ કરતાં છેદની કેટલા ગણી વૃદ્ધિ થાય છે તેના ઉપર લક્ષ્ય દેવામાં આવતું નથી.

પરન્તુ અંશ અને છેદ ઉભય તરફ લક્ષ્ય દેવામાં આવે તો અપૂર્ણાંક કદી પણ પૂર્ણ થનાર નથી; એ વાત બરાબર સમજાય તેવી છે.'

સુખદુઃખનું તારતમ્ય કાઢવાની ગણિતની આ રીત માન્ય ન રાખીએ, તોપણ 'સંસારમાં દુઃખ કરતાં સુખ અધિક છે'—એમ સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ પણ સાધન છે નહિ. ઈતિહાસના દાખલાઓ કે શાસ્ત્રનાં દૃષ્ટાન્તો પણ સુખ કરતાં દુઃખની અધિકતાનું પ્રતિપાદન કરનારા મળી આવે છે. તોપણ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે—ઈચ્છાથી તૃષ્ણા, તૃષ્ણાથી અસંતોષ અને અસંતોષથી દુઃખ, એ વાત કેવળ આધિભૌતિક સુખને જ લાગુ પડે છે.

સર્વ પ્રકારની ઈચ્છાઓ, સર્વ પ્રકારની તૃષ્ણાઓ કે સર્વ પ્રકારના અસંતોષ દુઃખને જ લાવનાર છે, એવો સિદ્ધાન્ત નક્કી કરી શકાય એમ નથી. 'અસંતોષ એટલે દુનિયાદારીના પદાર્થો મેળવવાની હાયવોય'—એવો અર્થ કરીએ, તો તે અસંતોષ નિન્દાપાત્ર છે. પરન્તુ શાન્ત અને સ્વસ્થ ચિત્તથી ઉત્તરોત્તર આત્મિક પ્રગતિની ઈચ્છા અને જીવનમાં દિનપ્રતિદિન અધિકને અધિક આત્મિક સુધારણા બનતી રહે તે માટેનો અસંતોષ, એ કદી પણ નિન્દ્ય નથી.

સંતોષ એ ગુણ છે, તે દ્રવ્યનો સંતોષ કે અહિક ઐશ્વર્ય બદલનો સંતોષ: એટલું જ તેનું તાત્પર્ય છે.

પરન્તુ પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનથી, વિદ્યાથી કે તપથી મને સંતોષ છે એમ કોઈ કહેતો હોય તો તે સંતોષ તો તેના વિનાશને જ નોતરનારો છે. જ્ઞાન, વિદ્યા, તપ કે કોઈ પણ આત્મિક ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે સંતોષ દાખવવો એ સંપત્તિનું મૂળ નથી, કિન્તુ વિપત્તિનું મૂળ છે. અને એ જ કારણે એક સ્થળે કહ્યું છે કે—

'संतोषो वै श्रियं हन्ति।' અને 'असंतोषः श्रियो मूलं।'

અર્થાત્—'સંતોષ એ સંપત્તિનો નાશ કરે છે અને અસંતોષ એ સંપત્તિનું બીજ છે.'

તાત્પર્ય એ છે કે—સર્વ પ્રકારનો અસંતોષ એ ત્યાજ્ય નથી. આત્મિક પ્રગતિના વિષયમાં અસંતોષ એ તો ભાવિ ઉત્કર્ષનું બીજ છે. એ જાતિનો અસંતોષ પણ ધારણ કરવામાં ન આવે તો આત્મા સર્વ સારા, પણ પ્રયત્નોથી ભ્રષ્ટ થઈ આ લોક તથા પરલોકમાં અધોસ્થિતિ અને અધોગતિને પામનારો જ થાય. એક અંગ્રેજ કવિ પણ કહે છે કે—

'Unhappiness is the cause of progress'

અર્થાત્—'અસંતોષ એ પ્રગતિનું નિદાન છે.'

કલ્યાણકારક વસ્તુ બદલ ઉચિત અસંતોષ ધરાવવો એ કોઈને પણ અમાન્ય નથી. કવિ શિરોમણિ ભર્તૃહરિ પણ એક જગ્યાએ કહે છે કે—'નિર્મળ યશ ઉપાર્જન કરવામાં અભિરુચિ રાખવી કે શાસ્ત્રાભ્યાસમાં અસંતોષ ધારણ કરવો, એ દોષને પાત્ર નથી કિન્તુ જરૂરી છે.'

વિષયોપભોગ માટેની તૃષ્ણાની તૃપ્તિ કદી થતી નથી, કિન્તુ તૃપ્તિ કરવા જતાં તે વધે છે. પરન્તુ એટલા માટે સર્વપ્રકારની તૃષ્ણા કે તેની તૃપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન ત્યજી દેવા જેવો છે એમ નથી. એવો નિયમ, એ અપશબ્દ બોલાઈ જવાના ભયે જીભને જ કાપી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા બરાબર છે. અગ્નિથી કદી કદી ઘર બળી પણ જાય છે, તેટલા માટે અગ્નિનો સર્વથા ત્યાગ કરીને રાંધવાનું પણ છોડી દેવા માટે કોઈ પણ તૈયાર થયેલ છે? અગ્નિ જ નહિ, કિન્તુ વિદ્યુત્‌શક્તિ જેવી ચીજ પણ તેની સાથે યોગ્ય અને મર્યાદિત રીતિએ કામ લેવામાં આવે તો નાશક નહિ થતાં અનેક પ્રકારે ફાયદાકારક બની શકે છે.

તૃષ્ણા કે અસંતોષની વ્યવસ્થા પણ તે જ રીતિએ કરવામાં આવે, તો એ તૃષ્ણા અને અસંતોષ જ સર્વ પ્રકારના ઉત્કર્ષનું બીજ બની શકે છે.

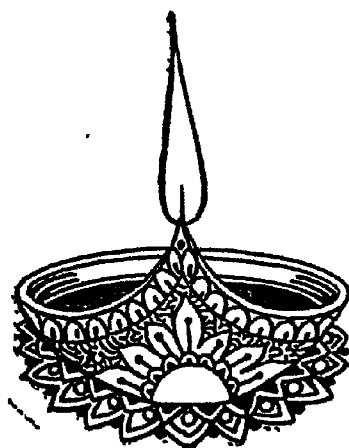
સુખેચ્છા કેવળ સુખોપભોગથી તૃપ્ત થવી અશક્ય હોવાથી સંસારમાં દુઃખનો સરવાળો અધિક જ રહે છે, એ વાતમાં હવે કોઈ પણ જાતિનો સંશય રહેતો નથી. પરન્તુ દુઃખ ટાળવા માટે તૃષ્ણા અથવા અસંતોષ અને તેની સાથે સર્વ પ્રકારનાં કર્મ પણ ત્યજવા યોગ્ય છે, એમ માનવું ઘટિત નથી. કોઈ પણ પ્રકારની ઐહિક ફલાશા છોડી તૃષ્ણાં અને અસંતોષને યોગ્ય દિશાએ વાળવા માટે સર્વ પ્રકારનાં શ્રેયકારી કાર્યો કરતાં રહેવું,

એ જ તૃષ્ણા અને અસંતોષથી આવતા દુષ્પરિણામોથી બચવાનો રાજમાર્ગ છે. કેવળ વિષયોપભોગ કદિ પણ પૂર્ણ ન થનાર, અનિત્ય અને અશાશ્વત્ છે. બુદ્ધિમાન પુરુષે તેને જ એક સાધ્ય માનવું, એ કોઈ પણ રીતિએ ઉચિત નથી.

જે વસ્તુ કદી પણ પૂર્ણ થનાર નથી તેને જ એક પરમ સાધ્ય માનવું, એ 'પરમ' શબ્દનો દુરુપયોગ કરવા બરાબર છે. અથવા તો મૃગજળને ઠેકાણે સત્યજળની ભાવના કરવા જેવું અસમંજસ છે. પરમ સાધ્ય જ જ્યાં અનિત્ય અને અપૂર્ણ છે, ત્યાં તેની આશામાં અનિત્ય અને અપૂર્ણ વસ્તુ સિવાય બીજું શું હાથમાં આવવાનું હતું ?

જડવાદીઓ સંસારમાં સુખની અધિકતાનું જે પ્રતિપાદન કરે છે, તે આ રીતે આપોઆપ ખોટું ઠરે છે. જડસુખની દૃષ્ટિએ સંસારમાં સુખની અધિકતા કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. અને એટલા જ માટે ભારતવર્ષના સર્વ સાચા તત્ત્વજ્ઞોએ એકી અવાજે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે—'સુખની અભિલાષાવાળા આત્માઓએ આ સંસારમાં સુખની ખોજ કરવી છોડી દઈ, આત્મામાં જ તેની ખોજ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.' સુખ એ આત્મધર્મ છે. એની પ્રાપ્તિ માટે આત્મા સિવાય બીજા પદાર્થોની પૂંઠે ગમે તેટલી મહેનત કરવામાં આવે, તેથી કોઈ પણ પ્રકારની સિદ્ધિ થનાર નથી.

ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થનાર સુખદુઃખને જાણવાનું કે સાક્ષાત્કાર કરવાનું કામ પણ મન યા આત્મા વડે જ થાય છે. પૌદ્ગલિક સુખદુઃખનો અનુભવ લેવામાં પણ કેવળ ઇન્દ્રિયો જ કારણ છે, એમ નથી: કિન્તુ તે પણ મનની સહાયથી જ બને છે અને આધ્યાત્મિક સુખ-દુઃખ તો માનસિક જ છે. આમ સર્વ પ્રકારનો સુખ-દુઃખાનુભવ કેવળ માનસિક જ હોવાથી, મનોનિગ્રહ દ્વારાએ જ સુખદુઃખનો નિગ્રહ કરી આત્મિક સુખ મેળવવા ઉદ્યમી બનવું જોઈએ.

પ્રાર્થના

પ્રાર્થના એ અભિલાષ રૂપ છે અને શ્રી વીતરાગના શાસનમા ધર્મના ફળ રૂપે પણ અભિલાષા કે આશંસા કરવાનો નિષેધ કરેલો છેઃ એટલું જ નહિ, કિન્તુ ફળની આશંસાપૂર્વક કરાતી શ્રી વીતરાગની પૂજા એ સાચા ફળની પ્રાપ્તિમાં પરમ વિઘ્નભૂત માનેલી છે.

તો પછી 'તીર્થંકરો મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ'– 'આરોગ્ય આપો'–'બોધિલાભ આપો'–'ઉત્તમ પ્રકારની સમાધિ આપો '–' દુઃખનો ક્ષય કરો '–' કર્મનો ક્ષય કરો '– સમાધિમરણ આપો'–'સમ્યગ્દર્શન આપો '–'ધર્મ આપો' વગેરે સેંકડો પ્રાર્થનાઓ શ્રી વીતરાગને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવે છે, તે સાર્થક છે કે નિરર્થક છે? સાચી છે કે ખોટી છે? જો ખોટી કે નિરર્થક જ તે બધી પ્રાર્થનાઓ કરવાનું કહેનાર શાસ્ત્રોને પરમાર્થ સત્ય રૂપ કેવી રીતે માની શકાય? વળી શ્રી વીતરાગને કરેલી પ્રાર્થના ફળે છે, એમ કહેવામાં આવે તો વીતરાગ અવીતરાગ બને છેઃ કારણ કે–અપ્રસન્નને પ્રસન્ન કરવા માટે જ પ્રાર્થના હોય છે.

વીતરાગની પ્રસન્નતા સંપાદન કરવા માટે પ્રાર્થના કરવી, તેનો અર્થ એ છે કે-વીતરાગ પ્રસન્ન પણ થાય છે અને અપ્રસન્ન પણ થાય છે. જે પ્રસન્ન પણ થતા હોય, તે વીતરાગ હોઇ શકે જ નહિ. એ રીતે શ્રી વીતરાગની સાથે પ્રાર્થના શબ્દ જોડવાથી ઉભય રીતિએ અસંગતપણું પેદા થાય છે. એક તો શ્રી વીતરાગ એ વીતરાગ રહેતા નથી અને બીજાં ભક્તિના ફળ રૂપે આશંસા કરવાથી ફળનો જ નાશ થાય છે. તેથી પ્રાર્થના કરનારની અનભિજ્ઞતા પૂરવાર થાય છે. તત્ત્વના માગમાં અનભિજ્ઞતા એ અનર્થનું કારણ છે.

શ્રી વીતરાગની પ્રાર્થનાને અંગે આપવામાં આવતા ઉપર્યુક્ત સઘળા દોષો પરમાર્થના અજ્ઞાનને આભારી છે. શ્રી વીતરાગના શાસનમાં ધર્મના ફળ રૂપે જે અભિલાષા યા આશંસાનો નિષેધ છે, તે અભિલાષા યા આશંસાનું લક્ષણ શ્રી વીતરાગની ભક્તિનાં ફળ રૂપે ધર્મ યા ધર્મનાં સાધનોની યાચનામાં ઘટતું નથી.

રાગ, દ્વેષ અને મોહગર્ભિત આશંસાનો જ માત્ર નિષેધ છે. જે આશંસા રાગ, દ્વેષ યા મોહગર્ભિત નથી, તેની સિદ્ધિ અર્થે શ્રી વીતરાગની પાસે પ્રાર્થના કરવી, તે દોષ રૂપ નથી, કિન્તુ ગુણ રૂપ છે. તેવી પ્રાર્થના કરવાથી પ્રવચનની આરાધના થાય છે અને સન્માર્ગની દૃઢતા થાય છે: એટલું જ નહિ કિન્તુ તેથી ઉત્તરોત્તર સાનુબન્ધ શુભ અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શ્રી વીતરાગની પાસે સંસારનો નિર્વેદ માગવો, તત્ત્વાનુસારિતા માગવી કે મોક્ષમાર્ગને અવિરોધી એવા કોઈ પણ ધર્મ યા પદાર્થની માંગણી કરવી, તે વસ્તુતઃ અભિષ્વંગ કે મોહરૂપ નથી અને તેથી વસ્તુતઃ આશંસા જ નથી: કારણ કે—આશંસાનું ફળ જે સંસાર વૃદ્ધિ, તે તેનાથી થતી નથી. પ્રત્યુત સંસારનો નાશ જ થાય છે.

સંસારની વૃદ્ધિ એ રાગ, દ્વેષ કે મોહગર્ભિત આશંસાથી જ થનારી છે. સંસારના છેદ અર્થે કે મુક્તિની પ્રાપ્તિ અર્થે કરવામાં આવતી ઉચિત પ્રાર્થનાથી તો કેવળ શુભાશયની જ વૃદ્ધિ થાય છે અને કર્મબન્ધ આશયાનુરૂપ માનેલો છે, તેથી શુભાશયને વધારનાર પ્રાર્થના શુભ કર્મનો જ અનુબંધ કરાવનાર થાય છે. પરિણામે આત્માને ઉત્તરોત્તર શુભ સામગ્રીઓની અધિકાધિક પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, કે જે તેને મોક્ષમાર્ગમાં અપૂર્વ સહાયક થઈ પડે છે.

પ્રણિધાન યાને કર્તવ્યતાનો નિશ્ચય કરવા માટે પણ પ્રાર્થના તેટલી જ જરૂરી છે. કર્તવ્યતાના નિશ્ચય વિના થતી પ્રવૃત્તિ નિર્જીવ પ્રવૃત્તિ છે. વસ્તુત: તે પ્રવૃત્તિ જ નથી. વારંવાર પ્રાર્થના કરવાથી પ્રાર્થના વિષયક કર્તવ્યતાનો નિશ્ચય દૃઢ બનતો જાય છે અને તેથી પ્રવૃત્તિ પણ પ્રાણવાન બને છે. આમ ઉભય રીતિએ પ્રાર્થનાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ છે.

હવે પ્રશ્ન માત્ર શ્રી વીતરાગની વીતરાગતાનો રહે છે. શ્રી વીતરાગની પ્રાર્થના કરવાથી શ્રી વીતરાગની વીતરાગતા ચાલી જાય છે, એમ કહેવા કરતાં પ્રાર્થના કરનારમાં એથી

વીતરાગતા પ્રગટ થાય છે, એમ કહેવું એ જ વધારે વ્યાજબી છે.

શ્રી વીતરાગ આપતા કે લેતા નથી, પ્રસન્ન કે નારાજ થતા નથી, તોપણ શ્રી વીતરાગના ભક્તને શ્રી વીતરાગની ભક્તિથી જ વીતરાગતા પ્રાપ્ત થાય તે, એમાં પણ સંદેહ નથી અને તેથી જ વીતરાગતાને દેનાર શ્રી વીતરાગ જ છે, એમ કહેવું સર્વથા ઉચિત છે.

અગ્નિનું આસેવન કરનાર ઉપર અગ્નિ પ્રસન્ન પણ થતોનથી કે નારાજ પણ થતો નથી અગર પોતાનું આ-સેવન કરવા માટે પોતાની પાસે આવો, એમ કોઇને આમંત્રણ પણ કરતો નથી: તોપણ અગ્નિ પાસે જનારની અને તેનું વિધિપૂર્વક આસેવન કરનારની ઠંડી નાશ પામ્યા સિવાય રહેતી પણ નથી. એનું કારણ અગ્નિનો એવા પ્રકારનો સ્વભાવ જ છે, તેમ શ્રી વીતરાગની ભક્તિ અને પ્રાર્થનાનો પણ એ સ્વભાવ જ છે કે-તેનું વિધિપૂર્વક સમ્યગ્ આસેવન કરનારની ભવરૂપી ઠંડીનો અવશ્ય નાશ થાય છે.

અચેતન એવી અગ્નિનું સેવન કે અચેતન એવા મન્ત્રાદિનો જાપ પણ તેનો આશ્રય લેનારના પ્રયોજનને અવશ્ય સિદ્ધ કરે છે, તો પછી પરમ ગુણોત્કર્ષને પામેલા અચિન્ત્ય ચિન્તારત્નસમા, મહાભાગ ભગવાન વીતરાગનો આશ્રય લેનારના ઈચ્છિતની સિદ્ધિ તેમની ભક્તિથી થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

ભગવાન વીતરાગ એ ક્ષીણક્લેશ છે, તેથી તેઓ પ્રસન્ન કે નારાજ થતા નથી, એ વાત સત્ય હોવા છતાં

ચિન્તારત્ન આદિના દૃષ્ટાંતે તેમનો આશ્રય કરનારનો તથા વિધિપૂર્વક તેમનું સમ્યગ્ આસેવન કરનારને તેઓ અવશ્ય રાગદ્વેષના ક્ષય રૂપી કે અપવર્ગની પ્રાપ્તિ રૂપી અચિન્ત્ય ફળને આપનારા થાય, એમાં સંદેહને જરા માત્ર અવકાશ નથી. એ વસ્તુનો સ્વભાવ જ એવો છે કે અપૂર્વ ચિન્તામણિ તુલ્ય અને મહાભાગ એવા શ્રી તીર્થંકરોની સ્તુતિ, સ્તુતિ કરનારને અવશ્ય બોધિલાભને અપાવનાર થાય છે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

'भत्तीए जिणवराणं, खिज्जन्ती पुव्वसंचिया कम्मा।
गुणपगरिसबहुमाणो, कम्मवणदवाणलो जेण ॥१॥'

'શ્રી જિનવરોની ભક્તિ વડે પૂર્વસંચિત કર્મો ક્ષય પામે છેઃ કારણ કે—ગુણના પ્રકર્ષને પામેલાનું બહુમાન, એ કર્મવનને દગ્ધ કરવા માટે દાવાનલ સમાન છે.'

શ્રી જિનેશ્વરોની ભક્તિનો સ્વભાવ જ કર્મવનને બાળી નાંખવા માટે દાવાનલ તુલ્ય છે અને સ્વભાવ એ હંમેશાં દુર્નિવાર હોય છે. એ કારણે અનન્તજ્ઞાની શ્રી વીતરાગના શાસનમાં શ્રી વીતરાગની પ્રાર્થના કરવા માટે વારંવાર ઉપદેશ કરવામાં આવે અને એ માટે સૂત્રોમાં ઠેર ઠેર પ્રાર્થનાવાચક વાક્યો રચાયેલાં હોય, એમાં લેશ માત્ર આશ્ચર્ય નથી.

ભગવાનના આદિ શિષ્ય મહામતિ શ્રી ગણધરદેવો વિરચિત શ્રી ચતુર્વિંશતિસ્તવમાં—

'तित्थयरा मे पसीयंतु ।'

અર્થાત્—' શ્રી તીર્થંકરો મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.'

'आरुग्गबोहिलाभं, समाहिवरमुत्तमं दिंतु ।'

અર્થાત્-'લોકોત્તમ એવા શ્રી તીર્થંકર દેવોનું કીર્તન, વન્દન અને પૂજન મેં કર્યું, તો તેના ફળ રૂપે મને ભાવારોગ્ય (મુક્તિ), એના અનન્ય સાધન રૂપ બોધિલાભ (શ્રી જિનધર્મની પ્રાપ્તિ) અને એના ફળ સ્વરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવસમાધિ (જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની આરાધના દ્વારાએ આત્માને પ્રાપ્ત થતું પરમ સ્વાસ્થ્ય) મને આપો' એવી યાચના કરવામાં આવી છે.

એ જ રીતે ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રુતકેવલી ભગવાન શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી વિરચિત 'શ્રી ઉપસર્ગહર' સ્તોત્રમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિના પ્રાન્તે-

'ता देव दिज्ज बोहिं, भवे भवे पास ! जिणचंद ! ।'

'હે પાર્શ્વ ! હે જિનચંદ્ર ! નિર્ભર ભક્તિયુક્ત ચિત્ત વડે મેં આપની સ્તુતિ કરી, તેના ફળ રૂપ મને ભવોભવને વિષે બોધિ [સમ્યગ્દર્શન અગર શ્રી જિનધર્મ]ને આપો.'

એ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિના નિધાન, ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રી ગણધર મહર્ષિઓ વડે નિર્મિત થયેલ શ્રી ચૈત્યવન્દન સૂત્રાન્તર્ગત 'પ્રાર્થનાસૂત્ર' અપરનામ 'શ્રી જય વીયરાય સૂત્ર'માં પ્રગટ રીતે ભવનિર્વેદાદિ અનેક પ્રકારની પ્રાર્થનાઓ શ્રી વીતરાગ પાસે સાક્ષાત્ કરવામાં આવી છે: બીજા શબ્દોમાં પ્રાર્થનાઓની પરંપરા માટે જ ખાસ તે સૂત્રની

અલગ રચના કરવામાં આવી છે. એ વગેરે દેખીને કોઈ પણ બુદ્ધિમાનને એ પ્રતીતિ થયા સિવાય રહેશે નહિ કે–શ્રી વીતરાગની પ્રાર્થના, એ એના સ્વભાવથી જ એના કર્તાને અવશ્ય મહાન ફળને આપનારી થાય છે.

શ્રી વીતરાગ સાક્ષાત્ આપતા નથી કે પ્રસન્ન થતા નથી, તોપણ શ્રી વીતરાગની પ્રસન્નતાથી થનારાં કાર્યને તો તેઓ અવશ્ય કરે છે. અર્થાત્–શ્રી વીતરાગની પ્રસન્નતાથી થનારા ભવનિર્વેદાદિ કાર્યોમાં તેઓ જ પ્રધાન નિમિત્ત છે. અને તેથી જ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને શ્રી વીતરાગને પણ પ્રસન્ન થનારા કે તેમની ભક્તિનું ફળ આપનારા તરીકે વર્ણવ્યા છે.

શ્રી વીતરાગ આપે છે કે પ્રસન્ન થાય છે, એ કહેવું જેમ સત્ય નથી તેમ અસત્ય પણ નથી: અને તેથી સત્ય–અસત્ય ઉભયનું મિશ્રણ પણ નથી, કિન્તુ અસત્ય અને અમૃષા નામનો એક ચોથી જ જાતનો ભાષાનો પ્રકાર છે અને તેના આધારે જ સામાન્ય જગતનો સઘળો વ્યવહાર ચાલે છે. 'તું આવ, જો'–'તારે અમુક કરવું જોઈએ, અમુક ન કરવું જોઈએ'–'હું તારો ઉપકારી છું, તું મારો ઉપકાર્ય છે'–એ વગેરે ભાષાના સઘળા પ્રકારો સત્ય, અસત્ય કે સત્યાસત્યના મિશ્રણ રૂપ નથી, તોપણ વ્યવહાર ચલાવવા માટેનાં અનન્ય સાધન છે. એ જાતિના વાક્યપ્રયોગો વિના કોઈ પણ પ્રકારનો

વ્યવહાર ચાલવો સર્વથા અશક્ય છે, તેથી તેને પણ ભાષામાં પ્રધાન સ્થાન આપવામાં આવેલું છે.

'પિતા પુત્રનો ઉપકારી છે'—એ વાત સત્ય નથી, કારણ કે—પુત્રનું પુણ્ય છે, ત્યાં સુધી જ પિતા તેના ઉપર ઉપકાર કરે છે: તેમ અસત્ય પણ નથી, કારણ કે—બાલ્યકાળથી પુત્રનું પાલન તેના માતાપિતા દ્વારાએ જ થાય છે: સત્યાસત્ય પણ નથી, કારણ કે—ઉપરોક્ત સત્ય-અસત્ય ઉભયથી ભિન્ન છે. માટે 'પિતા પુત્રનો ઉપકારી છે'—એ વાત માત્ર વ્યવહારથી સત્ય છે, એમ કહેવું એ જ યોગ્ય છે અને એ વ્યવહાર સારા જગતે સ્વીકારેલો છે.

એ જ ન્યાયે શ્રી વીતરાગ પણ ભક્તને કર્મક્ષય કે મુક્તિ આપે છે, એ વાત સત્ય નથી, કારણ કે—ભક્ત પોતાની યોગ્યતા અને પ્રયત્નથી જ તેને સંપાદન કરે છે: અસત્ય પણ નથી, કારણ કે—યોગ્યતા અને પ્રયત્ન હોવા છતાં વીતરાગના અવલંબન વિના મુક્તિ રૂપી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી: સત્યાસત્ય પણ નથી, કારણ કે—સત્ય અને અસત્ય ઉભયમાં નથી. ત્યારે તેને પણ એક વ્યવહારભાષાનો જ પ્રયોગ માનવો જોઈએ, કે જેને શાસ્ત્રોમાં 'असत्यामृषा' એવા નામથી સંબોધેલી છે. એ 'असत्यामृषा' ભાષા સાચી કે ખોટી નહિ હોવા છતાં પણ સ્વકાર્યકર હોવાથી અવશ્ય આદરણીય છે.

વ્યવહારમાં જેમ તેના ઉપયોગ વિના ચાલતું નથી, તેમ પરમાર્થના માર્ગમાં પણ તેના ઉપયોગ વિના ચાલી

શકતું નથી, એ વ્યવહારસત્ય છે. એનો અર્થ એ નથી કે–તે પરમાર્થથી અસત્ય છે. પરન્તુ પરમાર્થ–સત્યનું એકનું એક કારણ હોવાથી તે પરમાર્થ–સત્ય જેટલી જ ઉપાદેય છે. વ્યવહારમાં એ જાતિની ભાષાનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર કરવા છતાં પરમાર્થમાં એનો સ્વીકાર કરવાની જેઓ ના પાડે છે, તેઓ પરમાર્થની પ્રાપ્તિના સાચા રહસ્યને પામી શક્યા નથી, એટલું જ કહેવું આ સ્થાને પર્યાપ્ત છે.

આ સ્થાને વિશેષમાં એટલું સમજવું જોઈએ કે–'આવ, જા'–'મૂક, લે'–'કર, ન કર'–'કરવું જોઈએ, ન કરવું જોઈએ'–'આ ઉપકારી છે, આ ઉપકાર્ય છે'–એ વગેરે ભાષા સત્ય પણ નથી, અસત્ય પણ નથી અને મિશ્ર પણ નથી. તેનું કારણ એ છે કે–'सद्‌भ्यो हितम् ।' એ સત્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. એના ત્રણ અર્થ થાય છે:

(a) 'સત્' એટલે સજ્જન પુરુષ અથવા ઉત્તમ મુનિ. તેને હિતકારી એટલે મુક્તિમાર્ગને અનુકૂળ હોવાથી ઉપકારી.

(b) 'સત્' એટલે સુંદર એવા મૂલ ઉત્તર ગુણો. તેને હિતકારી એટલે તેની આરાધનામાં જોડવા માટે ઉપકારી.

(c) 'સત્' એટલે વિદ્યમાન એવા જીવાજીવાદિ સત્ પદાર્થો. તેને હિતકારી એટલે યથાવસ્થિત સ્વરૂપનું પ્રત્યાયન કરાવવા દ્વારાએ ઉપકારી.

એ ત્રણ પ્રકારના સત્યથી વિપરીત, તે અસત્ય. જેમ કે-

(a) મુક્તિમાર્ગને અહિતકારી-આત્મા નથી, કર્મ નથી, પરલોક નથી, વગેરે.

(b) અતિ પ્રશંસનીય મૂલ ઉત્તર ગુણોની આરાધનામાં વિઘ્નકારી. જેમકે-અહિંસાનું ફળ નથી, બ્રહ્મચર્યનું ફળ નથી, તપનું ફળ નથી, વગેરે,

(c) વિદ્યમાન એવા આત્માદિ પદાર્થોની અન્યથા પ્રતીતિ કરાવનાર. જેમકે-આત્મા અણુરૂપ છે, આત્મા સર્વવ્યાપી છે, લોક સાત દ્વીપ-સમુદ્ર-પ્રમાણ છે, વગેરે.

સત્ય અને અસત્યના મિશ્રણવાળી ભાષા. જેમકે-આ અશોકવન છે, આ આમ્રવન છે, આ ખરાબ ગામ છે, વગેરે. અશોકવનમાં અશોકનાં વૃક્ષો છે માટે તે સત્ય છે અને અશોક સિવાયનાં વૃક્ષો પણ છે માટે અશોકવન કહેવું, એ અસત્ય છે. એ રીતે આમ્રવનાદિ માટે પણ સમજી લેવું. આ ખરાબ ગામ છે, તેનું તાત્પર્ય એ નથી કે-ગામમાં રહેના બધા માણસો ખરાબ છે: કિન્તુ ઘણાખરા ખરાબ છે, તેથી તે પણ સત્યાસત્યનું મિશ્રણ જ છે.

વસ્તુનું પ્રતિષ્ઠાપન કરવાની ઇચ્છા વિના કેવળ વ્યવહાર ચલાવવા ખાતર કે માત્ર સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાની ખાતર જે સંબોધન, આજ્ઞા, વિધિ આદિ ભાષાનો

પ્રયોગ થાય છે, તે 'અસત્યામૃષા' અપરનામ 'વ્યવહાર-ભાષા' છે. જેમકે–'હે દેવદત્ત !' 'ઘટ લાવ !' 'મને ઘટ આપ !' 'ગાયને દોહ !' વગેરે

શ્રી વીતરાગની પ્રાર્થના એ પણ વ્યવહારભાષા છે, કારણકે–તેમા કોઈ પણ વસ્તુના પ્રતિષ્ઠાપનનો આશય નથી, કિન્તુ સ્વરૂપ માત્ર દર્શાવવાનો આશય છે અને એ સ્વરૂપદર્શન જેમ નિશ્ચય મતે સત્ય નથી, તેમ વ્યવહાર-નયના મતે અસત્ય પણ નથી. માત્ર ભક્તિ માટે વપરાયેલી છે, તેથી તે 'અસત્યામૃષા' નામની ચતુર્થ ભાષા સ્વરૂપ છે. રાગદ્વેષ જેમના ક્ષીણ થઈ ગયા છે, તેવા શ્રી વીતરાગ પુરુષો સમાધિ કે બોધિને આપતા નથી, તોપણ તેમની પ્રાર્થનાથી તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે મૃષાવાદ પણ નથી. ચિન્તામણિરત્નાદિને રાગદ્વેષનો અભાવ છે, તોપણ તેની ભક્તિ કરનારને તે અવશ્ય ફળે છે. તેમ શ્રી વીતરાગ પણ રાગદ્વેષ રહિત હોવા છતાં, તેમની ભક્તિ સમાધિ અને બોધિને આપનારી અવશ્ય થાય છે.

સર્વનું તાત્પર્ય એ છે કે–યદ્યપિ તે શ્રી વીતરાગ ભગવન્તો આરોગ્યાદિને કે બોધિ–સમાધિ આદિને પોતે વીતરાગ હોવાથી આપતા નથી, તોપણ 'મને આરોગ્ય, બોધિ અને સમાધિ આપો'–એવી જાતિના વાક્યપ્રયોગોથી અપૂર્વ ચિન્તામણિ તુલ્ય મહાભાગ એવા તે શ્રી વીતરાગ ભગવન્તોની આરાધના અર્થાત્ સન્મુખ વૃત્તિ થાય છે, તેમના ઉપકારનું સ્મરણ થાય છે તથા બોધિ અને સમાધિ

આદિની પ્રાપ્તિમાં તેઓ પ્રધાન નિમિત્ત છે, તેનું સતત ભાન જાગ્રત રહે છે; તેથી તે જાતિના ભક્તિસૂચક વાક્ય પ્રયોગો અત્યંત આવકારદાયક છે : એટલું જ નહિ કિન્તુ બોધિ આદિ પરમાર્થ સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિની ભાવના ટકાવી રાખવા માટે એ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રધાન માર્ગ છે નહિ.

સમાધિ અને બોધિ આદિની પ્રાર્થના માટે શ્રી વીતરાગની વારંવાર પ્રાર્થના એ પ્રધાન અને મુખ્ય માર્ગ છે. તેનો અર્થ એ છે કે–યદ્યપિ બોધિ અને સમાધિ આદિની પ્રાપ્તિ આત્માને પોતાની યોગ્યતા અને પોતાના જ પુરુષાર્થ આદિથી થનારી છે, તો પણ કાલ, નિયતિ, પૂર્વકૃત આદિ બીજા સહકારી કારણોની પણ તેમાં અપેક્ષા છે, તેમ અચિન્ત્ય શક્તિયુક્ત શ્રી વીતરાગના આલંબનની પણ પ્રધાન આવશ્યકતા છે.

શ્રી વીતરાગ એ ગુણની પરમ પ્રકર્ષતાને પામેલા હોવાથી તથા સમાધિ અને બોધિ આદિ ગુણોને ક્ષાયિકભાવે પામેલા હોવાથી, સઘળા સહકારી કારણોમાં તેમનું આલંબન એ સૌથી પ્રધાન બને છે : એટલું જ નહિ કિન્તુ એ આલંબનના અભાવમાં બીજા સર્વ સહકારી કારણો સ્વકાર્યસાધક થતા નથી.

વ્યવહારમાં પણ ગુણની પ્રાપ્તિ ગુણીના આલંબનથી જ માનેલી છે અને ગુણીના આલંબન સિવાયના બીજા કારણો ગૌણભાવે સ્વીકારેલાં છે, તેમ પરમાર્થમાં પણ

ગુણપ્રકર્ષને પામેલા ગુણીનું આલંબન એ જ ગુણની પ્રાપ્તિમાં પ્રધાન કારણ છે. એ પ્રધાન આલંબન દ્વારા પ્રધાન ગુણની પ્રાપ્તિ રૂપ સ્વકાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. એ કારણે શ્રી વીતરાગની ભક્તિસૂચક શ્રી વીતરાગની પ્રાર્થનાનાં વચનો પરમ ઉપકારક છે. જ્ઞાની પુરુષોએ શ્રી વીતરાગની પ્રાર્થનાને ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની પ્રાપ્તિમાં પરમાવશ્યક માનેલી છે, તેનું આ સાચું રહસ્ય છે.

શ્રી વીતરાગની પ્રાર્થનાના આ સાચા રહસ્યને નિપુણમતિ આત્માઓએ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે વારંવાર વિચારવું અને આચરવું, એ બુદ્ધિનું સાચું અને પારમાર્થિક ફળ છે.

સૃષ્ટિ-કર્તા

પ્રશ્ન૦ સૃષ્ટિનો કર્તા કોઈ છે કે નહિ?

ઉત્તર૦ સૃષ્ટિનો કર્તા કોઈ છે જ નહિ. અનાદિ કાળથી સૃષ્ટિ છે, છે ને છે જ. જીવ અનાદિ છે, એમ માન્યા પછી સૃષ્ટિની આદિ માનવી, એ સર્વથા ન્યાય વિરુદ્ધ છે. જે ઘર બંધાવ્યાને પાંચ વર્ષ થયા, તે ઘરમાં હું પચીસ વર્ષથી રહું છું, એમ બોલવું એ દેખીતી રીતે જ ખોટું છે: તે જ પ્રમાણે આદિ સૃષ્ટિમાં અનાદિ આત્મા રહેલો છે, એમ કહેવું પણ ખોટું છે.

જીવ અનાદિ છે એમ માન્યા પછી જગતનો કર્તા ઇશ્વર છે, એ માન્યતા પણ ટકી શકતી જ નથી. ઇશ્વરે સૃષ્ટિને નિર્માણ કરી તે પહેલાં અનાદિનો જીવ ક્યાં હતો? તે વખતે જીવ, જન્મ અને કર્મ સહિત હતો કે રહિત? જો જન્મ અને કર્મ રહિત હતો, એમ માની લઈએ તો ઇશ્વરે જગત બનાવીને આત્માને જન્મ અને મરણની પીડામાં નાખ્યો, એમ જ સિદ્ધ થાય. સમુદ્રમાં સ્વતંત્ર ફરતા માછલાને જાળમાં નાખીને પરાધીન બના-

વનાર માછી એ માછલાનો ઉપકારી ગણાય કે અપકારી? અપકારી. એ રીતે અનાદિ કાળથી સ્વતંત્ર આત્માને જન્મ અને કર્મની જંજાળમાં નાંખનાર ઇશ્વર ઉપર પણ ઉપકારકપણાની બુદ્ધિ કે પૂજ્યપણાની બુદ્ધિ શી રીતે થાય? સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ આત્મા જન્મ અને કર્મથી બંધાયેલો હતો, એમ માનીએ તો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ સૃષ્ટિ હતી, એમ જ સાબિત થાય છે. જન્મ અને કર્મ એ જ સૃષ્ટિ છે.

સૃષ્ટિનો કર્તા ઇશ્વર છે, એમ માનવાથી બીજી પણ અનેક આપત્તિઓ ઊભી થાય છે.

પહેલું–આત્માએ ઇશ્વરનું શું બગાડ્યું હતું કે તેણે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને સ્વતંત્ર આત્માને ગર્ભાવાસ અને જન્માદિનાં અસહ્ય દુઃખો સમર્પ્યાં?

બીજું–આત્માને વગર કારણે દુઃખ આપનાર ઇશ્વર દયાળુ કેમ કહેવાય?

ત્રીજું–સુખ, દુઃખ, સંપત્તિ, દરિદ્રતા, જન્મ, મરણ આદિ સઘળું આપનાર ઇશ્વર છે, એમ માનીએ તો ઇશ્વર થોડાઓનો પક્ષપાતી અને ઘણાઓનો શત્રુ ઠરે અને જેનામાં પક્ષપાત અને શત્રુવટ હોય, તે ઇશ્વર કેમ હોઈ શકે?

ચોથું–નાના બાળકોને પણ અનેક પ્રકારના રોગ અને મૃત્યુ આપનાર ઇશ્વર દયાળુ કેમ હોઈ શકે? બાળકે ઇશ્વરનો ગુન્હો કર્યો હોય તોપણ તેણે તે માફ કરવો જોઇએ. મોટા માણસ પણ ઇશ્વરની આગળ તો બાળક

જેવા જ અજ્ઞાની છે, તો તેઓના અપરાધની પણ ઇશ્વરે ક્ષમા આપવી જોઈએ. પણ વ્યવહારમાં તેમ દેખાતું નથી. બાળકો કે મોટા માણસો, સૌ કોઈને સુખ દુઃખ ભોગવવું પડે જ છે.

પાંચમું—ઉપરના બધા દોષમાંથી બચવા માટે સુખ દુઃખ આપનાર ઇશ્વર નથી પણ સૌને પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે સુખ દુઃખ મળ્યા જ કરે છે, એમ કહેવામાં આવે તો કર્મ પ્રમાણે સુખ મળે અને એ કર્મ કરાવનાર ઇશ્વર જ હોય તો એ કર્મની સજા જીવાત્માને થવી જોઈએ કે ઇશ્વરને ? ગુન્હો કરનાર કરતાં કરાવનાર બેવડો ગુન્હેગાર ગણાય. વળી ચોરી કરાવનાર અને સજા કરનાર બન્ને એક જ વ્યક્તિ કેમ હોઈ શકે ?

માટે માનવું જોઈએ કે આત્માને હાથે જે શુભાશુભ કર્મ થાય છે, તે ઇશ્વર કરાવતો નથી પણ આત્મા પોતે જ કરે છે. અને તેથી સુખદુઃખ ઉપજાવનાર ઇશ્વર નથી પણ જીવનાં પોતાનાં જ કર્મ છે. સઘળું સુખદુઃખ ઉપજાવનાર ઇશ્વર હોય અને કર્મમાં કાંઈ શક્તિ જ ન હોય, તો આખું પદાર્થ-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર ખોટું ઠરે.

પદાર્થોના પરમાણુઓમાં ફળ આપવાની શક્તિ રહેલી જ છે. પદાર્થમાં રહેલી શક્તિ અને સ્વભાવ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં ફળોને આપે જ છે. સાકર સ્વભાવે મીઠી છે. લીમડો સ્વભાવે કડવો છે. આમલી સ્વભાવે ખાટી છે : તો તેનો ઉપયોગ કરનારને તે તેવા પ્રકારનું ફળ

આપે જ છે. સોમલના ડોઝથી મરણ થાય તે વખતે મરણ ઈશ્વરે આપ્યું એમ માનવું, એના જેવી બીજી મૂર્ખતા એક પણ નથી. સોમલ તેવા પ્રકારના ઝેરી પરમાણુઓથી બનેલું છે, તેથી તેનો ઉપભોગ કરનારના પ્રાણ જાય છે, તેમ કર્મના પણ પરમાણુઓ જેવા પ્રકારના સ્વભાવવાળા હોય છે, તેવા પ્રકારનું સુખ દુઃખ જીવને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. સારું કામ કરનારને સારો બદલો મળે છે: નઠારું કામ કરનારને નઠારો બદલો મળે છે. એ રીતે કોઈપણ કર્મનું ફળ ઈશ્વર આપે છે, એમ નથી પણ કર્મમાંજ ફળ આપવાની શક્તિ રહેલી છે.

વળી ગુન્હેગાર વ્યક્તિ અને બિનગુન્હેગાર વ્યક્તિ વચ્ચે દેખીતો ફેર છે, તે પણ કર્મશક્તિને સાબિત કરે છે. જેણે ગુન્હો નથી કર્યો તે વ્યક્તિ પોલિસને જોઇને ગભરાતી નથી, પરંતુ જેણે ગુન્હો કર્યો છે, તે વ્યક્તિ પોલિસને જોઈને અવશ્ય ભય પામે છે. તેનું હૈયું ધડકે છે. શરીરમાં કંપારી આવે છે. એ રીતે ગુન્હેગારના હૃદયમાં જે વેદનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને બીજી કોઈ વ્યક્તિ ઉપજાવતી નથી, પણ તેણે જે કર્મ કર્યાં છે, તે કર્મ જ ઉપજાવે છે. ગુન્હાની શિક્ષા ભય રૂપે, પશ્ચાત્તાપ-રૂપે, રોગરૂપે કે દુઃખરૂપે અવશ્ય મળે છે જ. ઈશ્વરને ગમે તેટલી વિનંતી કરવા છતાં તે મટતાં નથી. અને ઈશ્વરને વિનંતી ન કરવામાં આવે, તો પણ તે ભોગવવાં જ પડે છે.

'પાપ કે પુણ્ય' બેમાંથી એક પણ ઈશ્વર કરાવતો નથી, પણ આત્મા સ્વતંત્ર રીતે તે કરે છે. ઈશ્વર તો માત્ર મનુષ્યના કલ્યાણને માટે જ શુભાશુભ કર્મોનાં ફળને આપે છે' એ માન્યતા પણ કર્મમાં સ્વાભાવિક ફળ આપવાની શક્તિ છે, તેનો ઇન્કાર કરવા બરાબર છે. પુદ્ગલોમાં ફળ આપવાની શક્તિ સ્વાભાવિક છે, એ વાતનો કોઈથી પણ અપલાપ થઇ શકે તેમ નથી.

'જીવ પાપ કરવામાં સ્વતંત્ર છે, પણ સજા સ્વતંત્રપણે ભોગવતો નથી,' એમ કહેવું, એ પણ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. કારણકે એમ માનવાથી કર્મશક્તિનું મહત્ત્વ રહેતું નથી. ઈશ્વરને ન માનીએ તો પણ સારું નરસું કર્મ સારા નરસા ફળને આપે જ છે. તેથી કર્મનો, કર્મફળનો કે સૃષ્ટિનો કર્તા ઈશ્વર સિદ્ધ થતો નથી.

પ્રશ્ન૦ સૃષ્ટિ સંબંધી વેદાન્તદર્શનની શું માન્યતા છે?

ઉત્તર૦ વેદાન્તદર્શન બ્રહ્મને અનાદિ માને છે, અને જીવને બ્રહ્મમાંથી છૂટો પડનાર રજકણ માને છે. અગ્નિમાંથી તણખા ઝરે છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી જીવ જૂદા પડે છે. પરંતુ એ રીતે જીવની ઉત્પત્તિ તર્ક વડે ઘટી શકતી નથી. જીવ કોઈ પણ કાળે ઉત્પન્ન થયો છે, એ વાત તર્કથી સર્વ પ્રકારે વિરુદ્ધ છે. માટે જ નૈયાયિકો જીવની સત્તા અનાદિની સ્વીકારે છે. પરંતુ જગતને તેઓ આદિવાળું માને છે. તેથી તેઓનો મત પણ અસત્ય ઠરે છે.

જીવને અનાદિ માની સૃષ્ટિને આદિવાળી માનવાથી તેઓનો મત વેદાન્ત કરતાં પણ પાંગળો બને છે. પચાસ વરસના દીકરાની મા વીસ વર્ષની છે, એમ માનવું જેટલું બેહુદું છે, તેમ જીવની સત્તા અનાદિ સ્વીકારી સૃષ્ટિને આદિ માનવી, એ પણ તેટલુંજ બેહુદું છે. સૃષ્ટિની આદિ હોય તો જીવની પણ આદિ હોવી જોઈએ. જીવ અનાદિ હોય તો સૃષ્ટિ પણ અનાદિ જ હોવી જોઈએ.

પ્રશ્ન૦ જીવ અનાદિ છે કે માતપિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો છે ?

ઉત્તર૦ માતાપિતાના સંયોગથી જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી, પણ પોષણ પામે છે. માટી અને પાણીના સંયોગ માત્રથી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થતું નથી પણ બીજ હોય તો જ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છેઃ માટી અને પાણીથી તો માત્ર વૃદ્ધિ પામે છે. તે રીતે માતાનું રક્ત અને પિતાનું વીર્ય, એ જીવરૂપી બીજ હોય તો જ કાર્યકર થાય છે. બીજ સ્વયં વૃક્ષરૂપે પરિણમે છે, તેથી વૃક્ષ અવસ્થામાં બીજને જેમ વૃક્ષથી જુદું પાડી શકાતું નથી, તેમ આત્મપ્રદેશો સ્વયં શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં ગોઠવાઈ ગયેલા હોવાથી શરીરથી જુદા પડી શકતા નથી.

એન્જીનડ્રાઈવર એન્જીનમાં હોય છે, તોપણ જેમ તે તેનાથી જુદો છે, તેમ શરીરરૂપી એન્જીનનો સંચાલક જીવરૂપી ડ્રાઈવર પોતાનાં લક્ષણો વડે શરીરથી જુદો છે, છતાં તે શરીરમાંજ હોવાથી તેને શરીરથી જુદો જાણવામાં

આવતો નથી. શરીર આદિ પદાર્થો અમુક સમયે ઉત્પન્ન થયા એવી કલ્પના થઈ શકે છે, પરંતુ આત્મા ક્યારે ઉત્પન્ન થયો, એ કલ્પના થઈ શકતી નથી. એ જ એમ સાબિત કરે છે કે આત્મા અનાદિ છે: અનાદિ એટલે વસ્તુ વિદ્યમાન હોય છતાં કદી ઉત્પન્ન થયેલી ન હોય. જીવ અથવા આત્મા એવી જ વસ્તુ છે.

પ્રશ્ન૦ સંસારપરિભ્રમણ સકારણ છે કે જીવની માફક સ્વયંસિદ્ધ છે?

ઉત્તર૦ જે વસ્તુ સ્વયંસિદ્ધ હોય કે નિષ્કારણપણે થયા જ કરતી હોય, તે વસ્તુને રોકવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. જે વસ્તુ કારણને લીધે થતી હોય, તેને અવશ્ય રોકી શકાય છે. કારણ બંધ કરો એટલે કાર્ય આપોઆપ બંધ થઈ જાય. ચકલી બંધ કરો એટલે પાણી આવતું પોતાની મેળે જ બંધ પડી જાય.

જે વસ્તુ કોઈ વખત થતી હોય અને કોઈ વખત ન થતી હોય તે વસ્તુ કારણજન્ય જ હોય છે. જે કારણ વગર થતું હોય તે સદાકાળ થયા જ કરવાનું અથવા તેનું અસ્તિત્વ જ નહિં હોવાનું. બીજા શબ્દોમાં જે વસ્તુનું કોઈ પણ કારણ ન હોય તેની બે સ્થિતિ છે: એક તો તેનું સદાકાળ અસ્તિત્વ જ રહેવાનું અથવા એ વસ્તુનો સર્વથા સદાકાળને માટે અભાવ જ રહેવાનો. કારણવાળી વસ્તુઓનો જ નાશ સંભવે છે: નિષ્કારણ વસ્તુનો નાશ સંભવતો નથી.

આત્મા કોઈએ પેદા કર્યો નથી, માટે એનો નાશ પણ કોઈ કરી શકતું નથી. સંસારપરિભ્રમણ આત્માએ પેદા કર્યું છે, તેથી તેનો નાશ પણ આત્મા પોતાના પ્રયત્ન વડે કરી શકે છે. સંસારના કારણોથી પ્રતિપક્ષી કારણોનું સેવન એ સંસાર નાશનો ઉપાય છે.

પ્રશ્ન૦ નાસ્તિક દર્શન જીવને કેવો માને છે?

ઉત્તર૦ નાસ્તિક દર્શન જીવને ઉત્પન્ન થવાવાળો માને છે. અને એની ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે પૃથ્વી, પાણી આદિ પાંચ ભૂતોને ઓળખાવે છે. એ પાંચનો સંયોગ થતાં જીવ પેદા થાય છે અને વિયોગ થતાં નાશ પામે છે. પરન્તુ એ વાત સાવ ગલત છે. તેઓ કહે છે કે અમે કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને માનીએ છીએ. કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને માનનારા એ નાસ્તિકો કેવી રીતે કહી શકે કે પાંચ ભૂતોના સંયોગથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે? પાંચ ભૂતોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો જીવ તેમણે કદી પણ પ્રત્યક્ષથી દેખ્યો જ નથી.

જીવને આસ્તિકો જેમ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી, તેમ નાસ્તિકો પણ જોઈ શકતા નથી: કારણ કે જીવ અતીન્દ્રિય છે. એ અતીન્દ્રિય જીવને ઉત્પન્ન થતો નાસ્તિકોએ કઈ ઇન્દ્રિયો વડે જોયો? કોઈ પણ ઇન્દ્રિયો વડે નહિ જોવા છતા જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, એમ કહેવું એ પ્રલાપ માત્ર છે. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી નાસ્તિકો જ્યારે જીવને પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી

ત્યારે તેને ઉત્પન્ન થવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? જ્યાં લુગડાં જ ન હોય ત્યાં તેને પહેરવાની વાત તો હોય જ ક્યાંથી?

ચક્ષુ આદિ કોઈ ઇન્દ્રિય દ્વારા આત્મા પ્રત્યક્ષ થતો નથી પણ ચેતના દ્વારા થાય છે, એમ નાસ્તિક કહેવા જાય તો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ ઉપરાંત અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષની સત્તા તેને સ્વીકારવી પડે છે. અને તે તેના મતથી વિરુદ્ધ છે. પદાર્થો ભિન્ન ભિન્ન છે, માટે જ પ્રમાણો ભિન્ન ભિન્ન માનવા પડે છે. જગતમાં જો બધા જ પદાર્થો એક સરખા હોત, તો તેનું જ્ઞાન કરનાર પ્રમાણ એક જ હોત: પણ પદાર્થો ભિન્ન ભિન્ન છે, માટે તેને જાણવા માટેના પ્રમાણ પણ ભિન્ન ભિન્ન માનવા પડે છે.

જીવ, સ્વર્ગ, નરક, પુણ્ય, પાપ આદિ અતીન્દ્રિય અને પરોક્ષ પદાર્થો છે, તેથી તેનું જ્ઞાન કરવા માટે અતીન્દ્રિય અને પરોક્ષ પ્રમાણ પણ માનવું જ જોઈએ. અતીન્દ્રિય પ્રમાણ માન્યા વિના પાંચ ભૂતોના સંયોગથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, વગેરે વાતો કરવી એ સ્વ-વચન વિરોધી છે. જેણે ઘરની બહાર પગ જ ન મૂક્યો હોય તે કહે કે નદી કિનારે ઘી ગોળનાં ગાડાં લૂંટાય છે, એનો અર્થ લોકોને ઠગવા સિવાય બીજો શું હોઈ શકે?

પ્રશ્ન૦ આત્મા સંબંધી વેદાંતદર્શનની માન્યતા શું છે?

ઉત્તર૦ વેદાન્તી નાસ્તિક કરતાં પણ એક ડગલું

આગળ વધે છે. નાસ્તિકો કહે છે કે જે આંખે દેખાય તે જ માનવું. જ્યારે વેદાંત દર્શનના પ્રણેતાઓ કહે છે કે જે આંખે દેખાય તેને જ ખોટું માનવું. 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या ।' 'બ્રહ્મ સાચું અને જગત્ જૂઠું.' એનો અર્થ એ કે જે સગી આંખે દેખાય છે, તે બધું જૂઠું અને જે કદી દેખાતું નથી તે જ સાચું. વેદાન્તીઓના મત પ્રમાણે તો જેટલું પ્રત્યક્ષ તે બધું ભ્રાન્ત અને ભ્રમણા. નાસ્તિક કહે છે કે પુણ્ય, પાપ, સ્વર્ગ, નરકાદિ, અમને દેખાય નહિ, તો કેવી રીતે માનીએ ? ન દેખવાના કારણે ન માને તે ખરાબ કે દેખવા છતાં ઇન્કાર કરે તે ખરાબ ? આત્મા સિવાય બીજી વસ્તુઓ અસાર છે એમ કહેવાને બદલે અસત્ છે, એમ કહેવા વેદાન્તી તૈયાર થાય છે. પણ સંસાર અસાર રૂપ હોવા છતાં તેના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર કેમ કરી શકાય ? ઝેર ખરાબ છે એમ કહી શકીએ પણ ઝેર જગતમાં છે જ નહિ એમ કેમ કહી શકાય ?

અસાર શબ્દ વસ્તુના ખરાબપણાને બતાવે છે અને અસત્ શબ્દ વસ્તુના અસ્તિત્વનો જ ઇન્કાર કરે છે. સંસાર જો અસત્ જ હોય, તો આત્મા ઉપર તેની પ્રબળ અસર કેવી રીતે જમાવી શકે ? આકાશકુસુમે કોઈના ઉપર કશી પણ અસર નિપજાવી છે ? માટે આ સંસાર અસત્ નથી પણ અસાર છે, એ જ સત્ય સ્થિતિ છે. સંસારની અસત્તાના નહિ પણ અસારતાના સમ્યગ્ જ્ઞાનથી જ જીવ એના મોહમાં કદી ફસાતો નથી.

પ્રશ્ન૦ ગર્ભવાસ અને જન્મદશાનાં દુઃખો પ્રત્યેક જીવે અનુભવ્યા છે, છતાં તે ભૂલી કેમ જાય છે?

ઉત્તર૦ એ દુઃખોનું વિસ્મરણ થવાનું કારણ કાળ છે. કાળ સર્વભક્ષી છે. જન્મકાળ પછી દુનિયાની સમજણ આવે છે ત્યારે પૂર્વકાળે ભોગવેલી વેદનાનો ખ્યાલ જતો રહે છે: કોઈ ખ્યાલ કરાવવા માગે તોપણ આવી શકતો નથી. જેને વીંછી કરડી જાય છે, તેને એ વીંછીના ડંખની અસહ્ય વેદના તે સમયે પૂરેપૂરી અનુભવાય છે પરંતુ બે ચાર દિવસ ગયા પછી એ જ વેદનાનો વિચાર કરવા છતાં, તેનું પૂરેપૂરું ભાન કે સાક્ષાત્કાર કરી શકાતો નથી. વીંછીના ડંખની વેદના ભાનપૂર્ણ દશામાં અનુભવેલી છે, જ્યારે ગર્ભવાસ અને જન્માદિની વેદના અણસમજવાળી અવસ્થામાં ભોગવેલી છે. તેથી તેનું ભાન ન આવે, એ સહજ છે.

બાળક જન્મે છે ત્યારે, દાંત બહાર આવવાનાં છિદ્રો હોતાં નથી, પરંતુ પૃથ્વીમાંથી અંકુરો જેમ પૃથ્વી ભેદીને બહાર નીકળે છે, તેમ દાંત પણ અવાળુ ભેદીને બહાર નીકળી આવે છે. એ સમયે બાળકને કેટલી વેદના થતી હશે? તે તેની ચિચિયારીઓ અને રૂદન ઉપરથી માલુમ પડે છે. કુમળા અવાળુ તિક્ષ્ણ દંતધારાઓથી ભેદાય ત્યારે અસહ્ય વેદના થાય જ. એ વેદના જન્મ પછી દરેક વ્યક્તિએ બાળકરૂપે અનુભવેલી હોય છે, છતાં મોટી વયે

એ વેદનાનો ખ્યાલ કોને આવે છે? કાળ એ ખ્યાલને ભૂલાવે છે.

પ્રશ્ન૦ મરણથી શા માટે ડરવું નહિ?

ઉત્તર૦ મરણ જન્મથી સાથે જોડાએલું છે. જેને જન્મવાનું થાય તેને મરવાનું થાય જ, એ આ પૃથ્વી ઉપરનો અવિચળ નિયમ છે. જન્મ બાદ મરણમાંથી કોઈ બચી શક્યું નથી અને અમરત્વ કોઈ પ્રાપ્ત કરી શક્યું નથી. તેથી જ જન્મ્યા પછી મરણનો ભય રાખવો નિરર્થક છે: ખોટા સંતાપને વધારનારો છે. જે વસ્તુ અવશ્ય થનારી છે, તેનાથી બચવા ફાંફાં મારવાં, એ અધિક દુઃખી થવા માટે છે. જન્મ એ અટકાવી શકાય એમ છે. જન્મના કારણે જ જીવને જરા અને મરણના દુઃખો છે. એ જન્મ જ ન થાય, એવો પ્રયત્ન કરવો, એ જીવનો સત્ય પુરુષાર્થ છે. જીવને રખેને 'હું મરી જાઉં?' એવો ભય રહ્યા કરે છે. પણ રખેને 'મારે ગર્ભવાસ' જન્મ, બાલ્યાવસ્થા કે વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે? એ ભય લેશ પણ થતો નથી. એ એની ઘોર અજ્ઞાનતા છે.

સર્વભક્ષી કાળ એને જન્મ વખતનાં અને ત્યાર પછીનાં દુઃખો ભૂલાવી દે છે, તેથી તે એક મરણને જ યાદ રાખે છે, અને સર્વ દુઃખનું કારણ એક મરણ છે, એમ માનીને તેનાથી બચવાના પ્રયાસો કરે છે. પણ એ પ્રયાસો અર્થહીન હોવાથી મરણનું દુઃખ તો અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે અને તેની સાથે જન્માદિકનાં દુઃખ

ટાળવાનો કાંઈપણ પ્રયાસ નહિ હોવાથી, એ દુઃખો પણ પ્રત્યેક ભવોમાં નવાં નવાં અનુભવવાં પડે છે.

તત્ત્વદષ્ટિવાળો આત્મા એ મરણભયને દૂર કરી દઈ જન્મના વાસ્તવિક ભયને જ હૃદયમાં સ્થાન આપે છે, અને તેથી ફરી વાર જન્મ ન થાય તેવા જ પ્રયત્નોમાં પરોવાઈ જઈ, જન્મનાં બીજભૂત જે કર્મ, તેને સર્વથા બાળી નાંખવાનો પ્રયાસ કરે છે. બીજ બળી ગયા પછી જેમ અંકુર ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ કર્મ દગ્ધ થઈ ગયા પછી, જન્મરૂપી અંકુરો પણ ઉગતો નથી. જન્મ નષ્ટ થવાની સાથે જ જરા મરણાદિ ઉપદ્રવો પણ આપોઆપ નાશ પામે છે.

વારસો

પ્રશ્ન૦ જૈન કુળનો સાચો વારસો કયો ?

ઉત્તર૦ જૈન કુળનો સાચો વારસો કેવળ ધનમાલ નથી પણ ધર્મ-ભાવ પણ છે. ધનમાલ ઉપાર્જન કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જો કોઈ હોય, તો તે પોતાના જીવનનો વહિવટ સારી રીતે ચલાવી શકાય, જીવનની અનિવાર્ય આવશ્યકતાને પહોંચી વળાય અને વ્યવહારની અમુક સગવડોને સાચવી શકાય. પરંતુ, ધન ઉપાર્જન કર્યા પછી આ ઉદ્દેશ ભૂલાઈ જાય છે અને એનું સ્થાન ધનનો સંચય કરવાનો હલકો ઉદ્દેશ લે છે. પછી આદમી વિચારે છે કે-અમુક ધન મેળવી લઉં એટલે સંતાનને પણ વારસો આપતો જાઉં. એ જ હકીકત હાટ-હવેલી માટે બને છે.

શરૂઆતમાં ટાઢ, તડકો અને વરસાદથી બચવાના ઉપાય તરીકે મકાન બાંધવાની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પાછળથી અનેક મકાનો બંધાવે છે અને ભાડાનો વેપાર માંડી બેસે છે. રાજ્ય તરફથી એવો કાયદો થાય કે-દરેક

માણુસ પોતાના હાથે જેટલું વાપરે અને ખર્ચે એટલું ધન એનું: બાકી બીજા કોઈ પણ ધનનો તે કે તેનાં સંતાન માલિક નહિ, પણ રાજ્ય માલિક; તો ધનસંચયની ભાવના ટકે? ન જ ટકે. રાજા એવો કાયદો ન કરે તોપણ ધર્મી આત્માએ તો એ રીતે જ વર્તવું જોઈએ.

બાળકોને ધનનો વારસો આપવાના બદલે ધર્મભાવનાનો કે આત્મભાવનાનો વારસો આપવાની ભાવના જ રાખવી જોઈએ. બાળકને ધાર્મિક વારસો ન અપાય, તો એના આત્મકલ્યાણનું શું થાય? એને પોતાનું ભવિષ્ય સુધારવાનો પાઠ ક્યાં મળે? એક સાચા હિંદુનો બચ્ચો ગમે તેટલો ભૂખ્યો થાય, તોપણ માંસ ખાવાનો વિચાર સરખો પણ નહિ કરે: ગમે એટલો તરસ્યો થશે, તોપણ દારૂનું નામ પણ નહિ લેવાનો: તેમ શ્રી જિનેશ્વરદેવનો સાચો સેવક ભૂખથી પેટમાં લ્હાય લાગે તો પણ અનન્તકાય-કંદમૂળ ખાવાનો વિચાર સરખો પણ નહિ કરે. એ સાચો ધાર્મિક વારસો છે.

શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનમાં દરેક જીવને જીવવાનો સરખો હક્ક છે. પોતાની ઈચ્છાતૃપ્તિ માટે અન્ય જીવોનો નિરર્થક સંહાર કરવાની કોઈને છૂટ નથી. એ વારસાને પામેલો જીવનનિર્વાહને માટે હિંસા કરવી પડે તોય તે બળતા હૈયે કરે. તે પણ એટલી જ કરે, કે જે અનિવાર્ય અને ઓછામાં ઓછી હોય. અનંતકાયમાં ક્યાં જીવ દેખાય છે? એવો કુતર્ક એ ન કરે.

અનંતકાયમાં ક્યાં જીવ દેખાય છે? એવા કુતર્ક કરનારાઓને પૂછવું કે—તારા શરીરમાં જીવ ક્યાં દેખાય છે? આંધળો માણસ એમ કેમ કહી શકે કે—અહીં કોઈ નથી? 'અહી' કોઈ નથી' એમ કહેવામાં આંધળો માણસ જેમ ભીંત ભૂલે છે, તેમ અનંતકાયમાં જીવનો ઈન્કાર કરનાર પણ એવી જ ભૂલ કરે છે. જીવને દેખવા માટેની અતીન્દ્રિય ચક્ષુ નહિ હોવાથી, તે આંધળો જ છે.

એક સોયના અગ્રભાગ પર એક લાખ દીવાનો પ્રકાશ રહી શકે કે નહિ? મૂર્તપ્રકાશ રહી શકે, તો અમૂર્ત એવા અનંત જીવો તેટલા સ્થાનમાં રહી શકે, તેમાં આશ્ચર્ય શું? જેઓ જીભને રાજી રાખવા ખાતર અનંતકાયનું ભક્ષણ કરે છે, તેઓને એમાં પાપ રહેલું છે, એ વાતનું કથન રૂચતું નથી : પરંતુ એક વસ્તુ રૂચે યા ન રૂચે તેથી વસ્તુસ્થિતિમાં તલ માત્ર પણ પરિવર્તન નથી જ થતું. કોઈ પણ સારા યા નરસા નિયમને ચાહનારા અને વખોડનારા—બન્ને જાતિના લોકો દુનિયામાં હોય જ છે. અજ્ઞાન અને વિષયાસક્ત જીવોના નહિ માનવાથી કે ઈન્કાર કરવાથી અનન્તકાયભક્ષણ આદિનું પાપ મિથ્યા થઈ શકતું નથી.

કેવળ જિહ્વેંદ્રિયના સ્વાદમાં જ આનંદ સમાયલો હોય, તો મુસ્લીમ કે ક્રિશ્ચિયન કુળોમાં અવતાર લેવો વધુ ઉત્તમ ગણાય કે જ્યાં ભોજન માટે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ છે નહિ. હિંદુ બનવામાં પણ ઓછામાં ઓછો માંસ—મદિરાનો ત્યાગ. મુસલમાન બનવામાં પણ ડુક્કરના

માંસથી તો અળગું રહેવું પડે. પરંતુ ખ્રિસ્તી બનવામાં તો કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધ જ નહિ. ખાવા પીવા અને મોજશોખની દૃષ્ટિએ વિચારીએ, તો જૈન કુળનો નંબર સૌથી છેલ્લો જ આવે અને જૈનકુળમાં જન્મનાર કમનસિબ જ ગણાય, કે જેથી અનેક પ્રકારના પ્રતિબંધવાળા કુળમાં એનો જન્મ થયો ! પણ જગતમાં કોઈ પણ સ્થળે ખાવા–પીવાની અમર્યાદિતતાને ઉત્તમપણાનાં ચિહ્ન તરીકે કે ઉત્તમ કુળના લક્ષણ તરીકે કદી પણ વર્ણવામાં નથી આવી. ઉત્તમ કુળની ખૂબી તો એની ખાનદાનીમાં છે. અને એ ખાનદાની બીજા જીવોને ઓછામાં ઓછું દુઃખ દેવાની શુદ્ધ ભાવનામાં રહેલી છે. એ ભાવનાને આચરણમાં ઉતારવાનો સૌથી ઊંચામાં ઊંચો અને અત્યંત જરૂરી માર્ગ જૈનકુળમાં રહેલો છે. જે જિહ્વેંદ્રિય ઉપર સંયમ કેળવી શકે, તે બીજી અનેક વસ્તુઓ ઉપર જરૂરી સંયમ મેળવી શકે છે અને જેને જિહ્વેંદ્રિય ઉપર સંયમ નથી, તે બીજા કોઈ પણ ઊંચા પ્રકારના આત્મિક સંયમ માટે લાયક બની શકતો નથી.

પોતાના સંતાનોને આ જાતિનો ધાર્મિક વારસો આપવા પ્રયત્ન કરવો એજ સમ્યગ્દૃષ્ટિ માતાપિતાઓનું સાચું કર્તવ્ય છે. એથી જ પોતાના સંતાનોનું આત્મિક ભવિષ્ય સુધરે છે. કેવળ ધનનો વારસો આપી જવાથી જ સંતાન ભવિષ્યમાં સુખી થશે, એ જાતિની માન્યતામાં દીર્ઘદૃષ્ટિ નથી કિન્તુ કેવળ મોહ છે.

પ્રશ્ન૦ જૈન કુળોમાં પર્વતિથિએ લીલોતરી નહિ ખાવી, ઇત્યાદિ સામાન્ય બાબતો ઉપર બહુ ભાર દેવામાં આવે છે, તે શું વ્યાજબી છે?

ઉત્તર૦ તદ્દન વ્યાજબી છે. પરંતુ જે સ્ત્રી સદાચાર નામની વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતી ન હોય, શીલ કે બ્રહ્મચર્ય જેવી વસ્તુમાં જેને શ્રદ્ધા જ ન હોય અને વેશ્યાવૃત્તિને પણ જે સુંદર વસ્તુ ગણતી હોય, તે સ્ત્રી પોતાના ઉત્તમ કુળને ડગલે ને પગલે પોતાના મનતરંગી વિહારમાં આડખીલી રૂપ માને અને એ કુળને એક પ્રકારના શ્રાપરૂપ સમજે તથા તેનાથી દૂર થવાના વિચારો કર્યા કરે, એ શું બનવા જોગ નથી? તેમ જૈનકુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં જેઓને કંદમૂળ, રાત્રિભોજન કે અનંતકાયાદિનું ભક્ષણ છોડવું નથી, તેવાઓ પોતાના ઉત્તમ કુળને અને તેની ઉત્તમ રીતભાતને પણ વગોવે તે સ્વાભાવિક છે.

તિથિ કે પર્વના દિવસે લીલોતરી છોડવાની વાત આવે છે, ત્યારે એવાઓની બુદ્ધિ બોલી ઉઠે છે કે—શું પર્વતિથિઓના દિવસોમાં સૂર્યોદય નથી થતો? કે જેથી અમુક દિવસે અમુક ખાવું અને અમુક દિવસે અમુક ન ખાવું, એવો ભેદ કરો છો? કુદરતે જે વસ્તુમાં ભેદ નથી કર્યો એ વસ્તુમાં માણસે શા માટે ભેદ કરવો? સૂર્યને માટે તેરસ અને ચૌદસ બન્ને સરખાં છે, તો પછી એક દિવસે લીલોતરી ખાવી અને એક દિવસે ન ખાવી, એવું શા માટે?

પરન્તુ શ્રી જૈનશાસનને તારક સમજનાર ધાર્મિક પુરુષને સ્વપ્ને પણ આવો વિચાર આવતો નથી. તે તો એક જ વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખે છે કે–જેમ બને તેમ જીવનમાં પાપનું સેવન ઓછું થાય, એમાં જ શ્રેય છે. અન્ય દિવસોએ આપણે પાપનું સેવન કરીએ છીએ, એનો અર્થ એવો શા માટે કરવો જોઇએ કે–દરેક દિવસે એ પાપનું સેવન કરવું? પાપથી તો જેટલું બચાય તેટલું સારું. પાપથી થોડું પણ બચાય તો તે શું ખોટું છે? એક દિવસ કમાણી ન થઈ, તો બીજે દિવસે પણ કમાણી કરવાનું માંડી વાળવું? એક દિવસ દાન ન દઇ શક્યા, તો બીજે દિવસે પણ ન દેવું, એ ક્યાંનો નિયમ? તેરસ અને ચૌદસે સૂર્ય એક હોવા છતાં તેરસે જીવીએ છીએ અને ચૌદસે શું મરવું પડતું નથી? કુદરતે ભેદ નથી રાખ્યો, પણ તમે ભેદ રાખ્યો છે, એટલે માણસે પણ ભેદ રાખવો જોઈએ.

જેમ સૂર્યોદય છતાં જીવન અને સૂર્યોદય છતાં મરણ થાય છે, તેમાં બીજા કોઈ ગુહ્ય સંયોગોને પણ કારણભૂત માનવા પડે છે, તેમ પાપ–પુણ્યનો આધાર પણ અમુક દિવસો ઉપર નથી, પરંતુ એ પવિત્ર દિવસોનું અવલંબન લઇને આપણે જેટલા પ્રમાણમાં પાપથી બચી શકીએ છીએ, તેના ઉપર પણ છે.

આત્મા નિમિત્તવાસી છે. ઉત્તમ નિમિત્ત પામીને જેટલું પાપથી બચી શકાય તેટલું બચવું, એ જ ધર્મી આત્માઓનું ધ્યેય છે. તેથી પર્વતિથિઓએ લીલોતરી આદિનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો, જેથી એ નિમિત્ત પામીને પણ આત્મા

પાપ અને આસક્તિથી તેટલા પ્રમાણમાં તો અવશ્ય બચી જાય વળી પર્વતિથિઓએ વિશેષે કરીને આયુષ્યનો બંધ પડતો હોવાથી, તે દિવસે આત્મા જેમ વધુ સંયમમાં રહે તેમ વધુ લાભ થાય છે, એ પણ એની પાછળ ધ્યેય છે.

પ્રશ્ન૦ પુરુષ મોટો કે પૈસો ?

ઉત્તર૦ એ વસ્તુ સમજવા જેવી છે. કેવળ શ્રીમંતાઈને લઇને માન પામનાર અને માન આપનાર બન્ને ભયંકર કોટિની ભૂલો કરી રહ્યા છે. તે મનુષ્ય ઉત્તમ નથી કે જેની પાસે અપાર દ્રવ્ય હોય, જે દેખાવમાં સુંદર હોય કે જે વિવિધ વિલાસોને સેવનારો હોય, પરન્તુ જેને પોતાના આત્માનું ભાન થયું છે, તે જ પુરુષ ઉત્તમ છે. જેના આત્મામાં જડ અને ચેતનનો વિવેક પ્રગટ થયો છે, તે જ વાસ્તવિક સન્માનને પાત્ર છે. જો આત્મામાં એ વિવેક ન હોય તો તે બીજી રીતે ગમે તેટલો આગળ વધેલો હોય, શ્રીમંત હોય, મોટી લાગવગવાળો હોય કે લોકમાં આબરૂદાર ગણાતો હોય, તોપણ વાસ્તવિક માનને પાત્ર નથી.

શ્રીમંતને જે માન મળે છે, તે તેને નથી મળતું પણ તેના દ્રવ્યને, સુવર્ણને અને માલમિલ્કતને મળે છે. લક્ષાધિપતિ આજે પૂજાય છે અને તેની કિંમત ગણાય છે, પણ કાલે જ જો તેની સંપત્તિ ચાલી જાય, તો તેને કોઈ ઓળખતું પણ નથી. પૈસાદાર ઉપર લોકો જે સ્નેહ રાખે છે, તે તેના ઉપર નહિ પણ તેના-

પૈસા ઉપર છે. પૈસા ઉપર સ્નેહ રાખવાની આ વૃત્તિ ભયંકર ભૂલ ભરેલી છે.

લોકોએ મનુષ્યના વૈભવને નહિ પણ મનુષ્યને માન આપતાં શીખવું જોઈએ. મનુષ્યમાં માનને પાત્ર મનુષ્યત્વ છે: નહિ કે તેનો વૈભવ કે ઇન્દ્રિયોનો વિલાસ. ઇન્દ્રિયોનો વિલાસ તો જેમ મનુષ્યોમાં હોય છે, તેમ પશુઓમાં પણ હોય છે. મનુષ્યોને જેમ સ્વાદ પ્રિય છે, તેમ પશુઓને પણ છે. વાડ આંબાને જ કરવી પડે છે, લીંબડાને નહિ. એક પણ ચીજ નહિ છોડનાર ઊંટ પણ તમાકુના ખેતરમાં ચરવા જતું નથી.

અમુક વસ્તુ ખાવી કે ન ખાવી, તેનો વિવેક જેમ મનુષ્યમાં છે, તેમ પશુઓમાં પણ છે. બન્નેને પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. ક્ષુધા આદિ વિકારો બન્નેને સરખાં છે. બન્ને મરણના ભયથી ડરે છે. ટાઢું, ઊનું, લીસું, ખરબચડું, મનુષ્ય અને જાનવર બન્નેને સમજાય છે. સુન્દર દેખાવવાળી વસ્તુઓ બન્નેને ગમે છે. સંગીતનો સુન્દર શબ્દ બન્નેને પસંદ આવે છે. કડવો, કઠોર કે કર્કશ શબ્દ બન્નેને ગમતો નથી. કામ ક્રોધાદિ (ઇન્દ્રિયો અને મનના વિકારો) બન્નેને સરખા છે. બન્નેમાં બુદ્ધિ રહેલી છે. પશુઓ ઝેરી પદાર્થોને સૂંઘવા માત્રથી પરખી લે છે. એ શક્તિ માણસોમાં નથી. સિંકાપર રહેલી વસ્તુ ખારી છે, ખાટી છે, કે મીઠી છે, તે મનુષ્ય નજરે જોયા કે ચાખ્યા વિના પારખી શકતો નથી, જ્યારે કીડી એક ઝપાટામાં પારખી કાઢે છે.

જો ઇન્દ્રિયોના આધારે વધારે ઓછી બુદ્ધિનું માપ નીકળી શકતું હોય, તો મનુષ્ય કરતાં પશુ કોઈ પણ રીતે ઉતરતું નથી. પોતાને અમુક વસ્તુનો સ્પર્શ થયો છે, એ પશુઓ ઝડપથી પારખી શકે છે. માલિકના સ્પર્શથી આનંદ પામે છે, ખાટકીના સ્પર્શથી કંપ પામે છે. છતાં માણસ ઉત્તમ છે, અને પશુ નહિ, એનું શુ કારણ?

જેની પાસે વધારે ચાંદી હોય, વધારે સોનું હોય, વધારે મોતી હોય, વધારે જવાહીર હોય, વધારે જંગમ કે સ્થાવર મિલ્કત હોય, એ સન્માનને પાત્ર ગણાય છે, તે વ્યાજબી નથી. માણસ એ દ્રવ્યથી જ જો સન્માનને પાત્ર હોય તો–એ હીરા અને એ મોતી વગેરે તો તેથી પણ અધિક સન્માનને પાત્ર હોવા જોઇએ. પરંતુ એ બધી વસ્તુઓ તો જડ છે. અવસરે આત્માને જરા જેટલી પણ ઉપયોગી થઈ શકતી નથી. મરણ આવીને ઊભું રહે, ત્યારે હીરા અને મોતીનો ભંડાર તે મરણને અટકાવી શકતો નથી. આગ લાગી હોય ત્યારે સુવર્ણના ભંડારથી શાંત કરી શકાતી નથી. તૃષા લાગી હોય ત્યારે મોતીના હાર તૃષાને છિપાવી શકતા નથી અગર ખારા પાણીને મીઠું બનાવી શકતા નથી.

શ્રીમંતને જે માન અપાય છે, તેમાં મૂળ વસ્તુને ભૂલી જવાય છે અને બહારના દેખાવ ઉપર મોહિત થઈ જવાય છે. શ્રીમંત માણસમાં પણ જો માણસાઈનો એક અંશ પણ ન હોય, આત્મભાનનો લેશ પણ પ્રગટ્યો ન હોય, પ્રતિદિવસ ગમે તેવાં પાપ કર્મો કરવા માટે લેશ

પણ સંકોચ ન હોય, શરીર ઉજળું પણ હૃદય કાળું હોય, તો તે એક અંશે પણ માનને પાત્ર રહેતો નથી.

મનુષ્યની ઉત્તમતા કે મહત્તા તેની માણસાઇના અંગે જ છે: તેના આત્મભાનના અંગે છે. જેનો આત્મા સંસ્કારી છે, તે જ વાસ્તવિક સન્માનને પાત્ર છે. આત્મસંસ્કાર વગરનું સર્વ કાંઈ નકામું છે. શાસ્ત્રકારોએ, સાહિત્યકારોએ, કવિઓએ, જ્ઞાની કે મહાત્મા પુરુષોએ મનુષ્યભવની કિંમત ગણી છે, તે તમામ તેના આત્મભાનને અંગે ગણી છે.

જેને પોતાના આત્માનું ભાન થયું છે, તે મનુષ્ય છે અને જેને આત્મભાન થયું નથી, તે આકારથી મનુષ્ય હોવા છતાં પણ વર્તનથી પશુ છે. શરીર અને આત્મા અલગ થઈ ગયા એટલે મેળવેલાં કરોડો એ ધૂળ બરાબર છે. પશુથી મનુષ્યને જૂદું પાડનાર કોઈપણ હોય તો તે આત્માનો વિચાર છે. પશુને બીજો ગમે તે વિચાર આવતો હશે પણ તેને એવો વિચાર આવતો નથી કે હું કોણ છું ? કયી ગતિમાંથી આવ્યો છું ? કયા કર્મ કરું છું ? એ કર્મનો બદલો કેવો મળશે ? અહીંથી મરીને મારે ક્યાં જવાનું છે ? આ જાતિનો આત્મવિચાર પશુઓમાં નથી.

મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર આત્મવિવેક જ છે. જાનવર જન્મે, જીવે અને માલિકનું કામ કરીને યથાસમયે ચાલતું થાય, તેમ મનુષ્ય પણ જન્મે, જીવે અને આખા કુટુંબની ચાકરી કરી, કુટુંબ માટે વૈભવ ભેગો કરી, આયુષ્ય કર્મ પુરું થયે મરી જાય, તો તે મનુષ્ય અને અને પશુમાં ફેર શું રહ્યો ?

જેમ જાનવર પોતાના જીવનનો કાંઇ વિચાર કરતું નથી અને એમને એમ મરણ પામે છે, તેમ મનુષ્ય પણ આત્મજીવનનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા સિવાય જ મરણ પામે, તો તેનું જીવતર પણ ધૂળ છે. મનુષ્ય જે કુટુંબમાં જન્મે છે, તે આખા કુટુંબની ચાકરી કરે છે, કુટુંબના દરેક માણસોના જાતજાતના વૈભવો પૂરા કરાવવા માટે પોતાના દેહને ઘસી નાખે છે, હજારો રૂપીઆ મેળવે છે, કુટુંબને માતબર બનાવે છે, પણ જ્યારે સંસાર છોડી પરલોક જાય છે, તે વખતે તેના જીવનની કેટલી કિંમત રહે છે? તેને બદલામાં શું મળે છે? જિંદગીભરનું અનાજ અને કપડાં લત્તાં સિવાય શું? કાંઈ જ નહિ. માટે જ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે મનુષ્યની ઉત્તમતા આત્મભાવના પર અવલંબેલી છે.

હીરા ને કોલસામાં ફરક હોય તો માત્ર પ્રકાશનો છે. જે કોલસો તેજસ્વી છે, સુંદર પ્રકાશ આપે છે, તે હીરો છે. અને જે કોલસો કાળો છે, તેને લોકો કોલસો કહે છે. તે જ પ્રમાણે પશુઓમાં અને મનુષ્યમાં આત્મા એક જ છે. પરન્તુ આત્મા જો આત્મભાન ન મેળવે તો તેનો દેહ મનુષ્યનો હોવા છતાં તે પશુ છેઃ જે ઘડીયે એ, આત્મા અને કર્મનું ભાન મેળવે છે, તે જ ઘડીયે તે સાચો મનુષ્ય બને છે.

પ્રશ્ન૦ સાચો સંજ્ઞી કોણ?

ઉત્તર૦—જેને મનઃપર્યાપ્તિ—મનના પુદ્ગલો પરિણમાવવાની તાકાત છે, તે સંજ્ઞી છે. એ તાકાત જેને નથી તે

અસંજ્ઞી છે. સંજ્ઞી એટલે લાંબાકાળની સંજ્ઞાવાળા, લાંબા કાળનો વિચાર કરવાવાળા, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, ત્રણે કાળનો વિચાર કરવાવાળા. વિચાર શબ્દ એક હોવા છતાં તેના અર્થમાં ફેર છે. 'પુરુષોત્તમ' શબ્દનો જૈન દૃષ્ટિએ તીર્થંકર અર્થ અને વૈષ્ણવ-દૃષ્ટિએ તેનો અર્થ 'કૃષ્ણ' થાય છે. અર્થ કરવામાં ચારે બાજુ દૃષ્ટિ રાખવી પડે છે.

અહીં "સંજ્ઞી" શબ્દનો અર્થ કરતાં પણ શાસ્ત્રકારો ફરમાવે છે કે કેવળ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનો વિચાર કરે, તેટલા માત્રથી તે સંજ્ઞી નથી, પણ આત્મા સંબંધી ત્રણે કાળનો અર્થાત્ નવતત્ત્વાદિકનો વિચાર કરે તે સાચો સંજ્ઞી છે. સ્ત્રી, પુત્ર, સંપત્તિ આદિ સંબંધી ત્રણે કાળના વિચારો કરે, તેટલા માત્રથી શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ તે સંજ્ઞી નથી.

ગાંડો માણસ પણ ભૂખ અને તરસની વખતે ડાહ્યો બની જાય છેઃ ગંદા પદાર્થનું ભક્ષણ કરતો નથીઃ પઠાણને દેખીને અક્કલવાળો બની જાય છે; પરન્તુ તેટલા માત્રથી તે ડહાપણવાળો ગણાતો નથીઃ કારણ કે-તેને આહાર વિહારનો વિચાર છે પણ તેના સાધનોનો વિચાર નથી. તેમ જેઓને કેવળ પૌદ્ગલિક સુખો અને તેના સાધનોનો જ વિચાર છે, પરન્તુ આત્માનો કે તેના મોક્ષનો વિચાર જ નથી, તે પણ શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ વિચારક નથી કિન્તુ અવિચારક છે. નિરંતર સંસારવ્યવહારના વિચારોને સેવે છે, તેને શાસ્ત્રકારો સાચો વિચારશીલ માનતા નથી. શાસ્ત્રકારો તેને

જ સાચો વિચારશીલ માને છે કે જે આત્માના પણ વિચારો કરે છે.

જેમ ખાવા પીવાનો વિચાર કરે પણ કમાવાનો વિચાર ન કરે તો વ્યવહારમાં ગતાગમ વિનાનો કહેવાય છે; તેમ દુનિયાદારીના વિચારો કરે પણ આત્માનો વિચાર ન કરે તો તે પણ શાસ્ત્રકારોની દષ્ટિએ ગતાગમ વિનાનો કહેવાય છે. શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ સાચો દૃષ્ટિવાદી કે સાચો વિચારક તે જ છે કે જે થઈ ગયેલા અનતા ભવો, વર્તમાન ભવ, ભવિષ્યના ભવો, જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ આદિ સંબંધી વિચાર નિરંતર કરે છે.

કેવળ વિષયોના વિચારથી ભરેલું મનુષ્યપણું, એ મનુષ્યપણું નથી પણ જાનવરપણું છે. કિંમતની અપેક્ષાએ એવું મનુષ્યજીવન જડ જીવન કરતાં પણ હલકું છે. પથ્થર જેવું જડ જીવન, ભલે તે કોઇના ઉપયોગમાં આવનારું ન હોય છતાં તે જીવન કોઈને દુઃખ પણ આપતું નથી. જ્યારે વિષયોના વિચારવાળું મનુષ્ય જીવન બીજાને પીડાકારી નિવડે છે. તેવું જીવન જીવનારને શાસ્ત્રકારો વિચારશીલ કે સંજ્ઞી કેવી રીતે માને ?

સંજ્ઞા ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા તે છે કે જેમાં સ્પર્શાદિક વિષયોમાં ઇષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિ અને પરિહાર માટે કે આ ભવને અંગે જ ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનમાં થતી ઇષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિ કે પરિહાર માટે જ માત્ર દૃષ્ટિ રખાતી ન હોય પરંતુ આત્માના સમ્યગ્દર્શનાદિ

સ્વરૂપમાં, આશ્રવ અને સંવરાદિના હેયોપાદેયપણામાં તથા અતીત અનાગતના ભવભ્રમણનાં દુઃખો દૂર કરવામાં, તત્ત્વદૃષ્ટિ રખાતી હોય. એવી તત્ત્વદૃષ્ટિવાળા આત્માઓ જ શ્રી જૈન સંઘમાં સાચો સંજ્ઞી અને વિચારક મનાય છે.

પ્રશ્ન૦ સાચા વિચારપણાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા શું ?

ઉત્તર૦ જે હંમેશાં પાપથી બચાવાનો વિચાર કરે, જે શરીરના પોષણશોષણનો વિચાર એક તરફ અથવા ગૌણ બનાવી પોતાના આત્માને અનાદિકાલથી લાગેલ ભવરોગના પ્રતિકારની ચિંતા કરે, જે ભવાભિનન્દિતાનો માર્ગ મૂકી ભવભીરૂતાના પંથે વિચરે, તે જ તત્ત્વદૃષ્ટિએ સાચો વિચારશીલ, સાચો સમજદાર અને સાચો જ્ઞાની છે,

પીંડ પોષવા માટે, નશ્વર કાયાને આનંદ આપવા માટે શરીરની, ઘરની, કુટુંબની, સંસારવ્યવહારની, ધનદોલતની કે લાડીવાડીની સાર સંભાળ કરવાના રાત દિવસ જે વિચારો થયા કરે છે એમાં કાંઈ પણ ખામી ન આવે તે માટે હંમેશાં સચેત રહેવાય છે તથા એમાં જણાતી ઉણપ દૂર કરવા માટે ભરચક કોશિષ કરવામાં આવે છે, તેને અર્થાત્ ભૌતિક આનંદવૈભવના વિચારોને–શાસ્ત્રોમાં બિલ્કુલ ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી. એ વિચારોમાં પૂરો થતો જન્મ એ ભવોની હારમાળામાં એક મણકાને વધારો કરતો જાય છે, એ સિવાય એનો બીજો કોઈ ઉપયોગ નથી.

સંસાર તથા વ્યવહારના–કાર્યો દેખાવમાં કદાચ ભલે સુંદર લાગતા હોય, તત્કાળ અનુભવની અપેક્ષાએ ભલે

એમાં મધુરતા પણ અનુભવાતી હોય, પરંતુ એનું પરિણામ છેવટે કપરું જ છે. જ્યારે શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલા આત્મિક કાર્યોમાં કદાચ બાહ્ય આડંબર, દેખીતી સુંદરતા કે પ્રત્યક્ષ મધુરતા ન પણ અનુભવાતી હોય, છતાં એનું પરિણામ આત્મશુદ્ધિમાં, આત્મઉદ્ધારમાં અને આત્માના ભવરોગના નાશમાં જ આવવાનું છે. 'જેનું છેવટ સારું, તેનું સઘળું સારું અને જેનો અંત ખરાબ. તેનું સઘળું ખરાબ.' એ ન્યાય જગપ્રસિદ્ધ છે. એ કારણે વિચારશીલ પુરુષો ઝાંઝવાંના નીરના જેવી ભ્રામક સુંદરતાના પાશમાં ન ફસાતાં શાશ્વત્ આનંદને આપનાર આત્મવિચારમાં જ નિમગ્ન બને છે.

શ્રી જિનાગમ

શ્રી જિનાગમની આઠ ઉપમાઓ.

૧ સૂર્ય, ૨ ચંદ્ર, ૩ દિપક, ૪ દર્પણ, ૫ અગ્નિ, ૬ ઔષધ, ૭ આંખ અને ૮ હાટ.

૧ સૂર્ય જેમ પોતાના પ્રકાશ વડે બાહ્ય પદાર્થોને દેખાડે છે, તેમ શ્રી જિનાગમ પણ તેનું અધ્યયન કરનારને લોકાલોકના ભાવને જણાવે છે.

૨ ચંદ્ર જેમ પોતાની શીતળતા વડે જગતને આનંદ આપે છે, તેમ શ્રી જિનાગમ પણ જગતને નિજસ્વરૂપ (જ્ઞાન દર્શન)માં રમણુતા—તન્મયતા રૂપી આનંદને પમાડે છે.

૩ દિપક જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ શ્રી જિનાગમ પણ આન્તર તિમિર—મોહાન્ધકારનો નાશ કરે છે.

૪ દર્પણ જેમ તેની અંદર જોનારને પોતાની આકૃતિ બતાવે છે, તેમ શ્રી જિનાગમ પણ તેનું અધ્યયન કરનારને પોતાનું આત્મસ્વરૂપ બતાવે છે.

૫ અગ્નિ જેમ ઇન્ધનને બાળે છે, તેમ આગમજ્ઞાન-રૂપી અગ્નિ કર્મરૂપી ઇન્ધનને બાળવાનું કામ કરે છે.

૬ ઔષધ જેમ શરીરના રોગોને મટાડે છે, તેમ આગમ રૂપી દવા મિથ્યાત્વાદિ આત્માના ભાવરોગોને મટાડે છે.

૭ આંખ જેમ જોનારને માર્ગ ઉન્માર્ગ બતાવે છે, તેમ આગમ પણ તેના ભણનારને સન્માર્ગ ઉન્માર્ગનું ભાન કરાવે છે.

૮ હાટ. જેમ અનેક કરિયાણાઓનું સંગ્રહસ્થાન હોય છે, તેમ શ્રી જિનાગમ પણ અનેક શાસ્ત્રો અને તેની વ્યાખ્યાઓનું સંગ્રહસ્થાન છે.

ઉપર્યુક્ત ગુણવાળા શ્રી જિનાગમને અન્ય શાસ્ત્રોની સાથે સરખાવવું તે અમૃતને વિષની સાથે, જલને અગ્નિની સાથે, અંધકારના સમૂહને સૂર્યના તેજની સાથે, મિત્રને શત્રુની સાથે, ફૂલની માળાને સર્પની સાથે, ઐરાવતને રાસભની સાથે, ચિન્તામણિરત્નને પાષાણની સાથે અને ચંદ્રની કાન્તિને સૂર્યના આતપની સાથે સરખાવવા બરાબર છે.

શ્રી જિનવચનને સાંભળવાની રીત–

निद्रा-विकहापरिवज्जिएहिं पंजलीउडेहिं ।
भत्तिबहुमाणपुव्वं सुणेअव्वं जिणवयण ॥१॥

નિદ્રા વિકથાનો પરિત્યાગ કરી, બે હાથ જોડી, ભક્તિ બહુમાન પૂર્વક શ્રી જિનવચન સાંભળવું જોઈએ.

નિદ્રા એટલે સુસ્તી ઊંઘ આળસ–પ્રમાદ વગેરે.
વિકથા એટલે સ્ત્રી, ભક્ત, દેશ અને રાજકથા વગેરે.
ભક્તિ એટલે અભ્યુત્થાનાદિ બાહ્ય વિનયોપચાર.
બહુમાન એટલે આંતરિક પ્રીતિ વિશેષ.

શ્રી જિનવચન સાંભળવાથી થતા ગુણો—

શ્રી જિનવચન સાંભળવાથી શ્રમ દૂર થાય છે, આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિના ત્રિવિધ તાપ શમે છે, જડતાનો ઉચ્છેદ થાય છે, સમતા ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે તથા ઇન્દ્રિયો રૂપી અશ્વો અને મનરૂપી વાનર વશમાં આવે છે.

શ્રી જિનવચનને શાસ્ત્રમાં નોળવેલની પણ ઉપમા આપી છે. નોળવેલ એક એવી જાતની વનસ્પતિ છે કે જેને સૂંઘવાથી નોળિયાને સર્પદંશથી ચઢેલું ઝેર ઉતરી જાય છે. તે જ રીતિએ પ્રાણીઓને મોહ રૂપી ફણિધરના ડસવાથી ચઢેલું રાગ રૂપી વિષ નિરંતર વિધિપૂર્વક શ્રી જિનવચનનું શ્રવણ કરવાથી ઉતરી જાય છે.

શ્રી જિનવચનની મીઠાશ અમૃત, દ્રાક્ષ, શર્કરા અને ઇક્ષુ રસની મીઠાશ કરતાં પણ અનંત ગુણી અધિક છે. શ્રી જિન-વચન ઉત્તમ મંત્ર સમાન અને અપૂર્વ રસાયણ તુલ્ય પણ છે.

શ્રી જિનવચનનું શ્રવણ કરનાર જન્માંતરમાં અંધતા, મૂકતા, જડતા અને મતિમંદતાને પામતો નથી, તથા આ ભવમાં પણ સમૃદ્ધિ, પાંડિત્ય અને પ્રતિષ્ઠાને પામે છે.

નિરંતર શ્રી જિનવચનનું શ્રવણ કરનારને નિત્યનવીન નવીન સંવેગ, વૈરાગ્ય, વિષય સુખો પ્રત્યે ઉદાસીનતા, મોક્ષા-ભિલાષ, આત્મરમણતા તથા રાગદ્વેષની મંદતા વગેરે સુરતરુ અને કામકુંભથી પણ ચઢિયાતા ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા

શ્રી જિનવચનરૂપી જહાજ જેને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જીવ આ સંસારસાગરને સહેલાઈથી તરી જાય છે.

જેઓએ શ્રી જિનવચનનું શ્રવણ કર્યું નથી, તેઓને નીચેની વસ્તુઓનું જ્ઞાન કદી થતું નથી.

૧ એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યંતના જીવો.

૨ ચાર ગતિ અને છ જીવનિકાયનું સ્વરૂપ.

૩ નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવને રહેવાનાં સ્થાન.

૪ ચારે ગતિમાં રહેલા જીવોનાં આયુષ્ય, પ્રાણ, અને કાયસ્થિતિ (ફરીને તેની તે અવસ્થા પામવી તે).

૫ દુઃખ તથા સુખ અને બંધ તથા મોક્ષના હેતુઓ.

૬ મોક્ષ અને સિદ્ધના જીવોનું સ્વરૂપ.

૭ ષડ્દ્રવ્યો અને નવતત્ત્વો.

૮ કર્મનો બંધ, સત્તા, ઉદય, ઉદીરણા અને અબાધા.

૯ કર્મનો સંક્રમ, ઉદ્વર્તના, અપવર્તના, સ્થિતિઘાત, રસઘાત ઇત્યાદિ.

૧૦ ઉપશમશ્રેણિ અને ક્ષપકશ્રેણિ.

૧૧ નય, ભંગ પ્રમાણ અને નિક્ષેપ.

૧૨ વિધિ, નિષેધ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ, વ્યવહાર, નિશ્ચય, સામાન્ય, વિશેષ, જ્ઞાન, ક્રિયા, ક્ષેત્ર, કાળ, દ્રવ્ય અને ભાવ.

પૂર્વ મહર્ષિઓ ફરમાવે છે કે શ્રી જિનવચન રૂપી સૂત્રમાં પરોવાયેલ જીવરૂપી સોય આ ભવચક્રમાં કદિ પણ

ખોવાઈ જતી નથી: ભાવથી પ્રાપ્ત કરેલ શ્રી જિનવચનનું એક પણ સૂત્ર જીવને આ સંસારસાગરથી ઉદ્ધારવાને સમર્થ થાય છે.

એ સંબંધે કહ્યું છે કે—

एकमपि तु जिनवचनाद् यस्मान्निर्वाहकं पदं भवति ।
श्रूयन्ते चानन्ताः सामायिकमात्रपदसिद्धाः ॥१॥

શ્રી જિનવચનનું એક પણ પદ સંસારસાગરથી પાર ઉતારનારું થાય છે: કારણ કે એક સામાયિક માત્ર પદને પામીને પણ અનંતા આત્માઓ સિદ્ધિપદને પામ્યાનું સંભળાય છે.

"श्रीपरमात्मद्वात्रिंशिका ।"*

सत्त्वेषु मैत्री गुणिषु प्रमोदं,
क्लिष्टेषु जीवेषु कृपापरत्वम् ।
माध्यस्थभावं विपरीतवृत्तौ,
सदा ममात्मा विदधातु देव ! ॥१॥

હે દેવ ! મારો આત્મા સદા પ્રાણીઓને વિષે મૈત્રી, ગુણવાનોને વિષે પ્રમોદ, દુઃખી જીવોને વિષે દયા અને વિપરીત વર્તનવાળાઓ પ્રત્યે મધ્યસ્થ ભાવને ધારણ કરવાવાળો થાઓ. (૧)

---

* દિગમ્બરાચાર્ય શ્રી અમિતગતિસૂરિ વિરચિત 'શ્રીપરમાત્મદ્વાત્રિંશિકા' એ નામની પ્રસિદ્ધ સ્તુતિ અહીં ભાવાનુવાદ સહિત આપવામાં આવે છે. ધર્મ-શ્રદ્ધાનું અંતિમ ફળ, આત્માને પરમાત્માની સાથે તન્મય બનાવવો, તે છે. તે કાર્યમાં આ સ્તુતિ યત્કિંચિત્ મદદગારરૂપ થાય, તેવો સંભવ છે. શ્વેતામ્બર આચાર્યો વિરચિત બીજી આથી પણ વિશેષ ભાવવાહી સ્તુતિઓ ઘણી છે છતાં પણ ગુણાનુરાગથી આકર્ષાઈ એક દિગમ્બરાચાર્યની કૃતિને અહીં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. દિગમ્બરો અમુક વિષયમાં શ્વેતામ્બરો સાથે સમાન તંત્રવાળા હોવાથી નિષ્પક્ષ શ્વેતામ્બર મહર્ષિઓએ દિગમ્બર આચાર્યોની કૃતિઓ ઉપર ટીકાઓ વગેરે લખ્યાના અને એ રીતે પણ પોતાના ગુણાનુરાગ વ્યક્ત કરવાની સાથે સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રચાર માટે પ્રયાસ કર્યાના દાખલા મળી આવે છે.

शरीरतः कर्तुमनन्तशक्तिं,
विभिन्नमात्मानमपास्तदोषम् ।
जिनेन्द्र ! कोषादिव खड्गयष्टिं,
तव प्रसादेन ममास्तु शक्तिः ॥२॥

હે જિનેન્દ્ર ! આપના પ્રસાદથી અનન્ત શક્તિવાળા અને દોષ વિનાના મારા આત્માને, મ્યાનથી તલવાર જેમ અલગ કરાય, તેમ શરીરથી અલગ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાઓ. (૨)

दुःखे सुखे वैरिणि बन्धुवर्गे,
योगे वियोगे भुवने वने वा ।
निराकृताशेषममत्वबुद्धेः,
समं मनो मेऽस्तु सदापि नाथ ! ॥३॥

હે નાથ ! દુઃખને વિષે અથવા સુખને વિષે, વૈરીને વિષે અથવા બન્ધુ વર્ગને વિષે, સંયોગને વિષે અથવા વિયોગને વિષે, ઘરને વિષે અથવા જંગલને વિષે, દૂર કરી નાંખી છે સમસ્ત મમત્વની બુદ્ધિ જેણે એવા મને સમાન મન પ્રાપ્ત થાઓ. (૩)

मुनीश ! लीनाविव कीलिताविव,
स्थिरौ निखाताविव बिम्बिताविव ।
पादौ त्वदीयौ मम तिष्ठतां सदा,
तमोधुनानौ हृदि दीपिकाविव ॥४॥

હે મુનીશ ! અંધકારને દૂર કરનાર બે દીપકોની જેમ આપનાં બે ચરણો મારા હૃદયને વિષે જાણે લીન થયા હોય, જોડાઈ ગયા હોય, સ્થિર થયા હોય, રોપાઈ ગયા હોય અથવા પ્રતિબિમ્બિત થયા હોય, તેમ થઈ જાઓ. (૪)

एकेन्द्रियाद्या यदि देव ! देहिनः,
प्रमादतः संचरता इतस्ततः ।
क्षता विभिन्ना मीलिता निपीडिता–
स्तदस्तु मिथ्या दुरनुष्ठितं तदा ॥५॥

હે દેવ ! પ્રમાદથી અહીં તહીં ફરતા એવા મેં એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓને હણ્યા હોય, વિખૂટા પાડ્યા હોય, એકઠા કર્યાં હોય, અથવા અત્યંત પીડા ઉપજાવી હોય, તે મારા દુષ્ટચેષ્ટિતનો, મિથ્યા દુષ્કૃત હો. (૫)

विमुक्तिमार्गप्रतिकूलवर्त्तिना,
मया कषायाक्षवशेन दुर्धिया ।
चारित्रशुद्धेर्यदकारि लोपनं,
तदस्तु मिथ्या मम दुष्कृतं प्रभो ! ॥६॥

હે પ્રભો ! મોક્ષ માર્ગથી પ્રતિકૂળ વર્તનારા, કષાય અને ઈન્દ્રિયોને પરવશ થયેલા અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા એવા મારા વડે જે કાંઈ ચારિત્રશુદ્ધિનો લોપ કરાયો હોય, તે મારું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ. (૬)

विनिन्दनालोचनगर्हणैरहं,
मनोवचःकायकषायनिर्मितम् ।
निहन्मि पापं भवदुःखकारणं,
भिषग्विषं मन्त्रगुणैरिवाखिलम् ॥७॥

મન, વચન, કાયા અને કષાયોથી કરાયેલું, સંસાર દુઃખનાં કારણભૂત એવું પાપ, વૈદ્ય જેમ મન્ત્રના ગુણો (પ્રભાવ) વડે સમગ્ર વિષને હણી નાંખે, તેમ આલોચના, નિન્દા અને ગર્હણા વડે હું હણી નાંખું છું. (૭)

अतिक्रमं यद्विमतेर्व्यतिक्रमं,
जिनातिचारं सुचरित्रकर्म्मणः ।
व्यधामनाचारमपि प्रमादतः,
प्रतिक्रमं तस्य करोमि शुद्धये ॥८॥

હે જિન! વિપરીત મતિ અને પ્રમાદથી ઉત્તમ ચારિત્ર-ક્રિયાને વિષે મેં અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર લગાડયા હોય, તેની શુદ્ધિ માટે હું પ્રતિક્રમણ કરૂં છું. (૮)

क्षतिं मनःशुद्धिविधेरतिक्रमं,
व्यतिक्रमं शीलव्रतेर्विलंघनम् ।
प्रभोऽतिचारं विषयेषु वर्तनं,
वदन्त्यनाचारमिहातिसक्तताम् ॥९॥

હે પ્રભો! મનઃશુદ્ધિને વિષે ક્ષતિને અતિક્રમ, શીલવૃદ્ધિના વિલંઘનને વ્યતિક્રમ, વિષયોને વિષે પ્રવૃત્તિને

અતિચાર અને તેને જ વિષે અતિ આસક્તિને મહર્ષિએ અનાચાર કહે છે. (૯)

यदर्थमात्रापदवाक्यहीनं,
मया प्रमादाद्यदि किञ्चनोक्तम् ।
तन्मे क्षमित्वा विदधातु देवी,
सरस्वती केवलबोधलब्धिम् ॥१०॥

પ્રમાદથી મેં જે કાંઈ અર્થહીન, માત્રાહીન, પદહીન કે વાક્યહીન કહ્યું હોય તેની ક્ષમા કરીને શ્રી સરસ્વતી દેવી મને કેવલજ્ઞાનની લબ્ધિને આપો. (૧૦)

बोधिः समाधिः परिणामशुद्धिः,
स्वात्मोपलब्धिः शिवसौख्यसिद्धिः ।
चिन्तामणिं चिन्तितवस्तुदाने,
त्वां वंद्यमानस्य ममास्तु देवि ! ॥११॥

હે દેવિ ! ચિન્તિતવસ્તુનું દાન કરવાને વિષે ચિન્તામણિ તુલ્ય એવી તને વંદન કરતા, મને બોધિ, પરિણામશુદ્ધિ, સ્વ–આત્મોપલબ્ધિ તથા શિવ સૌખ્યની સિદ્ધિ થાઓ. (૧૧)

यः स्मर्यते सर्वमुनींद्रवृन्दैः, यः स्तूयते सर्वनरामरेन्द्रैः ।
यो गीयते वेदपुराणशास्त्रैः, स देवदेवो हृदये ममास्ताम् ॥१२॥

સર્વ મુનીન્દ્રના વૃંદો વડે જે સ્મરણ કરાય છે, સર્વ નરેન્દ્રો અને દેવેન્દ્રો વડે જે સ્તુતિ કરાય છે તથા વેદ, પુરાણાદિ શાસ્ત્રો વડે જે ગવાય છે, તે શ્રી દેવાધિદેવ મારા હૃદયને વિષે રહો. (૧૨)

यो दर्शनज्ञानसुखस्वभावः, समस्तसंसारविकारबाह्यः ।
समाधिगम्यः परमात्मसंज्ञः,स देवदेवो हृदये ममास्ताम् ॥१३॥

જે દર્શન, જ્ઞાન અને સુખ સ્વભાવવાળા છે, સમસ્ત સંસારના વિકારથી બાહ્ય છે અને સમાધિ વડે ગમ્ય છે, તે પરમાત્મસંજ્ઞાવાળા શ્રી દેવાધિદેવ મારા હૃદયને વિષે રહો. (૧૩)

निषूदते यो भवदुःखजालं, निरीक्षते यो जगदन्तरालं ।
योऽन्तर्गतो योगिनिरीक्षणीयः, स देवदेवो हृदये ममास्ताम् ॥१४॥

જે સંસારનાં દુઃખની જાલને છેદી નાંખે છે, જે જગતના અંતરાલને જુએ છે, જે અંતર્ગત છે અને યોગિઓ વડે નિરીક્ષણીય છે, તે શ્રી દેવાધિદેવ મારા હૃદયને વિષે રહો. (૧૪)

विमुक्तिमार्गप्रतिपादको यो, यो जन्ममृत्युव्यसनाद्यतीतः ।
त्रिलोकलोकी विकलोऽकलंकः, स देवदेवो हृदये ममास्ताम् ॥१५॥

જે મુક્તિ માર્ગના પ્રતિપાદક છે, જે જન્મમૃત્યુના સંકટથી દૂર થઈ ગયેલા છે, જે ત્રણુલોકને જોનારા છે, જે કર્મકલાથી રહિત છે અને જે અકલંક છે, તે શ્રી દેવાધિદેવ મારા હૃદયને વિષે રહો. (૧૫)

क्रोडीकृताशेषशरीरिवर्गाः, रागादयो यस्य न सन्ति दोषाः ।
निरिन्द्रियो ज्ञानमयोऽनपायः, स देवदेवो हृदये ममास्ताम् ॥१६॥

સમસ્ત પ્રાણીઓના સમૂહને જેણે વશ કર્યા છે એવા રાગાદિ દોષો જેમને છે નહિ, તે નિરિન્દ્રિય, જ્ઞાનમય અને અનપાય શ્રી દેવાધિદેવ મારા હૃદયને વિષે રહો. (૧૬)

योो व्यापको विश्वजनीनवृत्तेः, सिद्धो विबुद्धो धूतकर्मबन्धः ।
ध्यातो धूनीते सकलं विकारं, स देवदेवो हृदये ममास्ताम् ॥१७॥

વિશ્વને હિતકારી વૃત્તિથી જે વ્યાપક છે, જે સિદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, જે કર્મબન્ધથી રહિત છે, તથા જે ધ્યાન કરનારના સકલ વિકારને દૂર કરે છે, તે દેવાધિદેવ મારા હૃદયને વિષે રહો. (૧૭)

न स्पृश्यते कर्मकलंकदोषैः, यो ध्वान्तसंघैरिव तिग्मरश्मिः ।
निरञ्जनं नित्यमनेकमेकं, तं देवमाप्तं शरणं प्रपद्ये ॥१८॥

અંધકારના સમૂહોવડે જેમ સૂર્ય સ્પર્શ કરાતો નથી, તેમ કર્મરૂપી કલંક અને દોષોવડે જે અસ્પૃશ્ય છે, નિરંજન છે, નિત્ય છે, અનેક છે અને એક છે, તે આપ્ત એવા દેવનું હું શરણ અંગીકાર કરું છું. (૧૮)

विभासते यत्र मरीचिमाली, न विद्यमानो भुवनावभासी ।
स्वात्मस्थितं बोधमयप्रकाशं, तं देवमाप्तं शरणं प्रपद्ये ॥१९॥

ભુવનને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્યનો પ્રકાશ જ્યાં પહોંચતો નથી, તે સ્વ-આત્મ-સ્થિત જ્ઞાનમય પ્રકાશવાન આપ્ત એવા તે દેવનું હું શરણ અંગીકાર કરું છું. (૧૯)

विलोक्यमाने सति यत्र विश्वं, विलोक्यते स्पष्टमिदं विविक्तम् ।
शुद्धं शिवं शान्तमनाद्यनन्तं, तं देवमाप्तं शरणं प्रपद्ये ॥२०॥

જેમને જોવાથી સમસ્ત વિશ્વ સ્પષ્ટ અને વિવિક્તપણે

જોવાય છે, તે શુદ્ધ, શિવ, શાન્ત, અનાદિ, અનંત અને આપ્ત એવા દેવનું હું શરણ અંગીકાર કરું છું. (૨૦)

येन क्षता मन्मथमानमूर्छाविषादनिद्राभयशोकचिन्ता ।
क्षय्योऽनलेनेव तरुप्रपञ्चस्तं देवमाप्तं शरणं प्रपद्ये ॥२१॥

અગ્નિ વડે જેમ વૃક્ષના સમૂહનો નાશ કરાય છે, તેમ જેમના વડે મન્મથ, માન, મૂર્છા, વિષાદ, નિદ્રા, ભય, શોક અને ચિન્તા વગેરે દોષોનો નાશ કરાયો છે, તે આપ્ત એવા દેવનું હું શરણ અંગીકાર કરું છું. (૨૧)

न संस्तरोऽश्मा न तृणं न मेदिनी,
विधानतो नो फलको विनिर्म्मितः ।
यतो निरस्ताक्षकषायविद्विषः,
सुधीभिरात्मैव सुनिर्मलो मतः ॥२२॥

વિધિપૂર્વક ઘડેલો પથ્થર, ઘાસ, પૃથ્વી કે પાટિયું, એ સંથારો નથી કિન્તુ ઇન્દ્રિય અને કષાયરૂપી વૈરીઓને જેણે દૂર કરી નાંખ્યા છે એવા પુરુષનો અત્યંત નિર્મળ આત્મા, એજ સંથારો માનેલો છે. (૨૨)

न संस्तरो भद्र ! समाधिसाधनं,
न लोकपूजा न च संघमेलनम् ।
यतस्ततोऽध्यात्मरतो भवानिशं,
विमुच्य सर्व्वामपि बाह्यवासनाम् ॥२३॥

હે ભદ્ર! જે કારણથી સમાધિનું સાધન કરવું તે

સંથારો નથી, લોકપૂજા કે સંઘનું મેલન, એ પણ સથારો નથી, તેથી સઘળીયે બાહ્ય વાસના છોડીને તું અધ્યાત્મમાં રક્ત થા. (૨૩)

न सन्ति बाह्या मम केचनार्था,
भवामि तेषां न कदाचनाऽहम् ।
इत्थं विनिश्चित्य विमुच्य बाह्यं,
स्वस्थः सदा त्वं भव भद्र ! मुक्त्यै ॥२४॥

બાહ્ય કોઈપણ પદાર્થો મારા નથી, હું પણ કદી તેઓનો નથી–એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તથા બાહ્ય ભાવનો ત્યાગ કરીને, હે ભદ્ર ! મુક્તિ માટે તું સદા સ્વસ્થ થા. (૨૪)

आत्मानमात्मन्यवलोक्यमान–
स्त्वंदर्शनज्ञानमयोविशुद्धः ।
एकाग्रचित्तः खलु यत्र तत्र,
स्थितोऽपि साधुर्लभते समाधिम् ॥२५॥

આત્માને વિષે આત્માને જોતો એવો તું વિશુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય છે. એ રીતે આત્માને વિષે એકાગ્રચિત્તવાળો એવો સાધુ ગમે ત્યાં રહેલો હોય તોપણ સમાધિને પામે છે. (૨૫)

एकः सदा शाश्वतिको ममात्मा,
विनिर्मलः साधिगमस्वभावः ।
बहिर्भवाः सन्त्यपरे समस्ताः,
न शाश्वताः कर्मभवाः स्वकीयाः ॥२६॥

જ્ઞાન સ્વભાવવાળો મારો આત્મા સદા નિર્મળ, શાશ્વત્ અને એકલો છે. કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા મારા સમસ્ત બાહ્ય ભાવો શાશ્વત નથી. (૨૬)

यस्यास्ति नैक्यं वपुषापि सार्द्धं,
तस्यास्ति किं पुत्रकलत्रमित्रैः ।
पृथक्कृते चर्मणि रोमकूपाः,
कुतोहि तिष्ठन्ति शरीरमध्ये ॥२७॥

શરીરની સાથે પણ જેનું ઐક્ય નથી, તેનું પુત્ર, કલત્ર અને મિત્ર સાથે ઐક્ય ક્યાંથી હોય ? શરીરથી ચામડી દૂર કર્યે છતે રોમકૂપની સ્થિતિ પણ ક્યાંથી રહે ? (૨૭)

संयोगतो दुःखमनेकभेदं,
यतोऽश्नुते जन्मवने शरीरी ।
ततस्त्रिधाऽसा परिवर्जनीयो,
यियासुना निर्वृत्तिमात्मनीनाम् ॥२८॥

સંસારરૂપી વનમાં શરીરાદિના સંયોગથી પ્રાણી અનેક પ્રકારનાં દુઃખોને ભોગવે છે. તે કારણે મુક્તિમાં જવાની અભિલાષાવાળા આત્માર્થી જીવોએ તે સંયોગનો ત્રિવિધે ત્રિવિધે ત્યાગ કરવો જોઇએ. (૨૮)

सर्वं निराकृत्य विकल्पजालं,
संसारकान्तारनिपातहेतुम् ।
विविक्तमात्मानमवेक्ष्यमाणो,
निलीयसे त्वं परमात्मतत्त्वे ॥२९॥

સંસારઅટવીમાં પડવાના હેતુભૂત સઘળી વિકલ્પ-જાલને દૂર કરીને એકલા આત્માને જોતો એવો તું પરમાત્મ-તત્ત્વને વિષે લીન થઈશ. (૨૯)

स्वयं कृतं कर्म यदात्मना पुरा,
फलं तदीयं लभते शुभाशुभम् ।
परेण दत्तं यदि लभ्यते स्फुटं,
स्वयं कृतं कर्म निरर्थकं तदा ॥३०॥

આત્માએ પૂર્વે સ્વયં જે કર્મ કર્યું છે, તેનું જ શુભાશુભ ફલ તે પામે છે. બીજાએ આપેલું જો મળતું હોય તો પોતે કરેલું કર્મ સ્પષ્ટપણે નિરર્થક થાય. (૩૦)

निजार्जितं कर्म विहाय देहिनो,
न कोऽपि कस्याऽपि ददाति किंचन ।
विचारयन्नेवमनन्यमानसः,
परो ददातीति विमुञ्च शेमुषीम् ॥३१॥

પોતે ઉપાર્જન કરેલાં કર્મને છોડીને બીજો કોઈ પણ, કોઈને પણ, કાંઈ પણ આપતો નથી. અનન્ય મન વડે એ રીતે વિચાર કરતો એવો તું, બીજો આપે છે, એવી બુદ્ધિનો ત્યાગ કર. (૩૧)

यैः परमात्माऽमितगतिवन्द्यः,
सर्वविविक्तो भृशमनवद्यः ।
शश्वदधितो मनसि लभन्ते,
मुक्तिनिकेतं विभववरं ते ॥३२॥

'અમિતગતિ' (આચાર્ય) વડે વન્દ્ય, સર્વથી ભિન્ન અને અત્યન્ત અનવદ્ય એવા પરમાત્માનું જેઓ હંમેશાં ધ્યાન કરે છે, તેઓ ગૌભવથી ભરેલા એવા મુક્તિ સ્થાનને પોતાના મનની અંદર પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૨)

इति द्वात्रिंशतिवृत्तैः, परमात्मानमीक्षते ।
योऽनन्यगतचेतस्को, यात्यसौ पदमव्ययम् ॥३३॥

એ રીતે બત્રીસ શ્લોકોવડે અનન્ય ચિત્તવાળો જે પરમાત્માને જુએ છે, તે અવ્યય પદને પામે છે. (૩૩)

['વિચાર અને વર્તન' એ નામનો આ નાનો નિબંધ 'જેમ્સ એલન' નામના એક અંગ્રેજ વિદ્વાને લખ્યો છે અને તે આજે ઘણાના જીવન પર અસર કરનારો બન્યો છે; આ નાના લેખને આજે યુરોપ અને અમેરિકા વગેરે દેશોમાં મોટી પ્રસિદ્ધિ મળતી જાય છે અને એ એક જ નિબંધે ઘણા લોકોના જીવનમાં મોટું પરિવર્તન આણ્યું છે. જીવન ઘડતર માટે આ નાનકડા સંદેશાએ આધુનિક યુગમાં ઘણો પ્રકાશ ફેલાવ્યો છે, એમ અમેરિકન વિદ્વાનો મુક્તકંઠે જાહેર કરે છે. અહીં તેનું સારભૂત અવતરણ આપ્યું છે. તેને ઉતાવળથી નહિ વાંચતાં, વિચારપૂર્વક અને વારંવાર વાંચવા તેના મૂળ લેખકની ભલામણ છે. આ નિબંધ અહીં પ્રગટ કરવાનો આશય એટલો જ છે કે-વિચારની વર્તન ઉપર થતી અસરને જણાવનાર આવા એક સામાન્ય (સર્વ રીતિએ પ્રમાણભૂત નહિ એવા) લેખથી પણ મધ્યસ્થ દષ્ટિની વિચારક દુનિયા મંત્રમુગ્ધ બને છે, તો શ્રી જૈનશાસને દર્શાવેલ કર્મસાહિત્ય અને તેમાં વર્ણવેલ યોગસ્થાનકો અને અધ્યવસાયસ્થાનકોની ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન જીવન ઉપર થતી ચોક્કસ અને પ્રમાણભૂત અસરોને જણાવતી વિગતો સામે જો દુનિયાની નજર ખેંચાય, તો જીવનને સુખ અને શાન્તિની ટોચ ઉપર લઈ જવા માટે શ્રી જૈનશાસને જગત ઉપર કરેલા અપ્રતીમ ઉપકારનો ખરો ખ્યાલ આવે.]

વિચાર અને વર્તન

(વિચારોની જીવન પર થતી અસર)

"મનુષ્ય હૃદયમાં જેવા વિચાર કરે છે, તેવો જ તે હોય છે."—આ કહેવત જેટલી મનુષ્યને લાગુ પડે છે, તેટલીજ તેની હરેક અવસ્થા તેમજ તેના હરેક સંયોગને લાગુ પડે છે. ખરેખર ! મનુષ્યનું વર્તન પોતાના વિચારોનો સરવાળો જ છે.

જેમ છોડ બીજમાંથી ઊગે છે પરન્તુ બીજ વિના નથી ઊગતો, તેમ મનુષ્યનું હરેક કાર્ય છૂપાઈ રહેલા વિચાર રૂપી બીજમાંથી ઉદ્ભવે છે. વિચારપૂર્વક થતાં કાર્યને આ કાયદો જેટલો લાગુ પડે છે, તેટલો જ વિચાર વિનાનાં અને આપો-આપ સ્વાભાવિક થતાં કાર્યોને પણ લાગુ પડી શકે છે.

વર્તન, એ વિચારનું પુષ્પ છે અને સુખ—દુઃખ, એ ફળ છે. માણુસ પોતે જ પોતાના માટે કડવાં તથા મીઠાં ફળો પોતાની માલિકી નીચેના બગીચામાં રોપે છે. આથી નક્કી થાય છે કે—શુભ વિચારોથી સુખ થાય છે અને દુષ્ટ વિચારોથી દુઃખ આવે છે. આના માટે મનુષ્યની છાયા દૃષ્ટાંત છે, કેમકે—છાયા પણ મનુષ્યની સાથે જ રહે છે.

કાર્ય–કારણ ભાવનો કાયદો જગતમાં વ્યાપક છે અને તેજ કાયદો વિચાર અને વર્તનને લાગુ પડે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે–મનુષ્યમાં પ્રગતિ થાય છે તે કાયદા પ્રમાણે થાય છે, પણ તે પ્રગતિ કોઈ અકસ્માતથી થતી નથી. જેવી રીતે ઉમદા અને ઉચ્ચ વર્તન એ કાંઈ અકસ્માત નથી પરંતુ લાંબા કાળના શુદ્ધ વિચારોનું સ્વાભાવિક ફળ છે, તેવી જ રીતિએ ખરાબ અને હલકું વર્તન એ પણ દુષ્ટ વિચારોનું કુદરતી ફળ છે.

મનુષ્ય પોતે જ પોતાની ઉન્નતિ તથા વિનાશ કરે છે. 'વિચારોની શસ્ત્રશાળામાં તે એવાં હથિયારો ઘડે છે, કે જેના વડે તે પોતાનો જ નાશ કરે છે: તેમજ તેવાં પણ ઓજારો બનાવે છે, કે જેના વડે તે પોતાને માટે સુખ અને શાંતિના દિવ્ય મહેલો બાંધે છે. વિચારોને સાચી દિશામા લગાડવાથી માણસ દિવ્ય સંપૂર્ણતાને પામે છે અને ખોટી દિશામાં લગાડવાથી પશુ કરતાં પણ નીચો ઉતરી જાય છે. આ બે અંતિમ અવસ્થાઓની વચ્ચે બધી મધ્યમ અવસ્થાઓ છે અને મનુષ્ય જ તેનો કર્તા અને માલિક છે.

વર્તમાનકાળમાં આત્મા સંબંધી ઘણાં સુંદર સત્યો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે, પરન્તુ–"મનુષ્ય પોતાના વિચારોનો માલિક છે, વર્તનનો કર્તા છે અને પોતાના સંયોગ, સ્થિતિ તથા ભાગ્યનો રચનાર છે."–એ સત્ય કરતાં કોઈ પણ સત્ય અધિક સુખકારક કે અધિક ભરોસાપાત્ર નથી.

મનુષ્ય શક્તિમય, બુદ્ધિમય અને પ્રેમમય છે, તેમજ

પોતાના વિચારોનો માલિક છે અને તેટલા જ માટે પોતાની દરેક અવસ્થા માટે પોતાની પાસે જ ચાવી રાખે છે અને પોતાની ઇચ્છા મુજબ પોતાની અંદર પરાવર્તન અગર તો નવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

નબળી અને હલકામાં હલકી અવસ્થામાં પણ મનુષ્ય પોતાનો માલિક જ છે, પણ તેવી અવસ્થામાં તે મૂર્ખ માલિક બની જાય છે: પરંતુ જ્યારે તે પોતાના વર્તનના મૂળ પાયા ઉપર પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરે છે, ત્યારે તે શાણો માલિક બની જાય છે અને પોતાની શક્તિને સાચે માર્ગે વાપરે છે.

શોધ કરવાથી અને ખાણુ ખોદવાથી જ સોનું અને હીરા પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતિએ આત્મા રૂપી ખાણને ઊંડી ખોદવાથી જ સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો મનુષ્ય પોતાની જાત ઉપર કાબુ રાખે, પોતાના વિચારોના પરિવર્તનની અસર પોતા ઉપર, બીજા ઉપર અને પોતાના જીવન તથા સંયોગો ઉપર તપાસે, તેમજ ધીરજ અને ખંતપૂર્વક કાર્ય-કારણ-ભાવનો વિચાર કરે તથા તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પોતાના દૈનિક અનુભવનો ઉપયોગ કરે, તો જરૂર તે માણસ ખાત્રી કરી શકે છે કે–તે પોતે જ પોતાના વર્તનનો બનાવનાર છે તથા પોતાના જીવનનો અને ભાગ્યનો રચનાર છે. 'જે શોધ કરે તે મેળવે છે અને જે ધક્કો મારે છે તે દરવાજાને ઉઘાડી શકે છે.' એ ન્યાયે ધીરજ અને ખંતથી મનુષ્ય જ્ઞાનરૂપ મંદિરના દરવાજામાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

બાહ્ય વાતાવરણ ઉપર વિચારોની અસર

મનુષ્યનું મન બગીચા સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. તેમાં કાળજીપૂર્વક વાવેતર કરવાથી સારાં વૃક્ષો ઉગે છે અને બેદરકારી કરવાથી તેમાં નડતર રૂપ ઘાસ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે 'પોતે જ પોતાના બગીચાનો માલિક છે'–એમ વિચારીને કાળજીપૂર્વક સારાં ફળોની પ્રાપ્તિ થાય તેમ કરવું જોઈએ.

વિચાર અને વર્તન બન્ને એક છે. જેમ વર્તનને આજુબાજુના વાતાવરણ ઉપરથી કળી શકાય છે, તેમ મનુષ્યની માનસિક સ્થિતિ પણ બાહ્ય સંયોગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

દરેક મનુષ્ય જે અવસ્થા ભોગવે છે, તે પોતાના વિચારને આધીન છે. આ કાયદો જીવનની દરેક ગોઠવણમાં છે. ત્યાં અકસ્માતને સ્થાન જ નથી. સઘળાંએ પરિણામો આ કાયદાને અનુસરીને છે, કે જેમાં ભૂલનો સંભવ નથી. જેમને પોતાનું વાતાવરણ અનુકૂળ હોય છે તેમને આ કાયદો જેટલો લાગુ પડે છે, તેટલોજ પ્રતિકૂળ વાતાવરણથી ઘેરાયેલાઓને પણ લાગુ પડી શકે તેમ છે.

મનુષ્ય એક અપેક્ષાએ પ્રગતિશાળી પ્રાણી છે અને તેથી જ્યાં તે છે ત્યાં તે આગળ પ્રગતિ કરવાનું શીખવાને માટે નિર્માયેલો છે: અને જો તે પ્રગતિ સાધે તો અમુક સંયોગો પસાર થયા પછી બીજા જે સંયોગો ઊભા થાય છે, ત્યાં તેને વિશેષ રીતિએ આધ્યાત્મિક પાઠો શીખવાનું મળે છે.

મનુષ્ય બાહ્ય સંયોગો સાથે ત્યાં સુધી જ અફળાય છે, કે જ્યાં સુધી તે પોતાની અભ્યંતર સ્થિતિને ઓળખતો-

નથી. ઓળખાણ પડયા પછી તો તે પોતાના સંયોગો ઊભા કરવામાં પોતાની જ માલિકી ધરાવે છે.

જે માણસે અમુક કાળ સુધી આત્મિક સંયમ અને શુદ્ધિ માટે પ્રયત્નો કર્યા છે, તે તો જાણે છે કે-બાહ્ય વાતાવરણની ઉત્પત્તિનું સ્થાન પોતાના વિચારો છે : કારણ કે તે જોઈ શકે તેમ છે કે-બાહ્ય વાતાવરણ અને માનસિક સ્થિતિમાં એકસરખા પ્રમાણથી પરિવર્તન થયા કરે છે. આ વસ્તુ એટલી બધી સાચી છે કે-મનુષ્ય જેવો પોતાના વર્તનની ખામીઓને દૂર કરવાને આ કાયદો લાગુ પાડવા જાય છે, તેવો જ તે સપાટાબંધ પોતાના સંયોગોમાં પરિવર્તન નિહાળે છે.

જે જે વિચાર રૂપી બીજને મનમા પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવે છે, તે પોતાનાં ફળો વહેલાં અગર તો મોડાં ઉત્પન્ન કરે જ છે. બાહ્ય સંયોગો વિચારોથી ઊભા થાય છે, પરન્તુ આટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે-સંયોગો સુખદાયક હોય કે દુઃખદાયક હોય, પણ તેનાથી મનુષ્યને જે પાઠ મળે છે, તે મનુષ્યની પ્રગતિમાં સહાયક છે.

પોતાના જ હલકા વિચારો અને દુષ્ટ ઇચ્છાઓથી મનુષ્ય દુઃખદ અવસ્થામાં આવી પડે છે. શુદ્ધ મનવાળો પણ જ્યારે દુઃખદ અવસ્થા ભોગવે, ત્યારે આટલું સમજી લેવું જોઈએ કે-ઊંડે ઊંડે પણ ક્યારેક તે દુષ્ટ વિચારને આધીન હતો અને આ બાહ્ય દુઃખદ સ્થિતિ, તે છૂપાયેલી દુષ્ટ વિચારોની શક્તિનું પ્રદર્શન છે. બાહ્ય સંયોગો મનુષ્યને અસર કરી શકતા જ નથી. તે તો તેને પોતાની જાત ઓળખવાનું

સાધન છે. જન્મથી માંડીને સંસારયાત્રામાં આત્મા જે જે પગથિયાં ચઢે છે, ત્યાં ત્યાં તેની જે સ્થિતિ હોય છે, તે સ્થિતિ પોતાના શુભાશુભ વિચારોનું પ્રતિબિંબ છે, આથી જ, જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ મનુષ્યને થાય છે તે પોતે તેને માટે પ્રાર્થના કરે છે માટે મેળવે છે એવું નથી, પરંતુ તે પોતે પોતાના વિચારોની કમાણી ભોગવે છે. પોતાની ઇચ્છાઓ અને પ્રાર્થનાઓ જો વિચારોની સાથે એકમેક થઈ જાય, તો જરૂર તેને સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે ત્યારે વિચારો કે–"વિચારોની અસર"–એનો અર્થ શો? તેનો અર્થ એ જ છે કે–માણસ બાહ્ય સંયોગો સામે બળવો કરે છે, જ્યારે તેના કારણને પોતાના હૃદયમાં પોષે છે. કાં તો જાણવા છતાં આ કારણ વ્યસન બની ગયું છે માટે પોષાય છે અગર તો અજાણપણે પોતાની નબળાઈથી પોષે છેઃ પણ ગમે તે હો, તેની લડતમાં તેને પાછું જ પડવાનુ થાય છે.

પોતાની બાહ્ય સ્થિતિને સુધારવાને ઘણા ઇચ્છે છે, પરન્તુ પોતાની જાતને સુધારવાને કોઈ ઇચ્છતું નથી અને તેથી જ તેઓને બંધનમાં રહેવું પડે છે. જે માણસ આત્મશુદ્ધિથી પાછો હઠતો નથી, તે જરૂર પોતાનું કાર્ય સાધી જાય છે. આ વસ્તુ જેટલી લૌકિક વસ્તુઓને લાગુ પડે છે, તેટલી જ લોકોત્તર વસ્તુઓને પણ લાગુ પડે છે. જે માણસનું ધ્યેય કેવળ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાનું છે, તેને પણ ખૂબ ખૂબ ભોગ આપવો પડે છે; તો પછી જે પોતાનું જીવન દૃઢ અને સુસ્થિત જોવા માગે છે, તેને માટે તો પૂછવાનું જ શું?

હવે એક માણુસ દરિદ્રતાથી પીડાઈ રહ્યો છે. તે પોતાની સાંસારિક સ્થિતિ સુધારવાને બહુ જ આતુર છે, છતાં હંમેશાં પોતાના કામમાં આળસુ રહે છે અને માને છે કે-' પોતે પોતાના શેઠને છેતરવામાં ઠીક જ કરી રહ્યો છે:' તેમજ ઉપરથી દલીલ કરે છે કે-'શેઠ મને પૂરતો પગાર નથી આપતા!' આવો માણુસ સાચી આબાદીનો સાદો પણ સિદ્ધાંત નથી સમજતો અને ઊંચે ચડવા માટે તદ્દન નાલાયક છે: તે તો છેતરબાજીથી ખરેખર અધિક દરિદ્રતાને આમંત્રણ કરી રહ્યો છે.

આ બાજુ એક પૈસાદાર માણુસ છે, પણ તે પોતાની પાચનશક્તિ કરતાં અધિક આહાર કરવાની ટેવથી રોગને વશ પડેલો છે. તેમાંથી મુક્ત થવાને માટે તે ખૂબ પૈસા ખર્ચવાને માટે તૈયાર છે, પરન્તુ પોતાની હદ ઉપરાંત ખાવાની ઇચ્છા પર અંકુશ મૂકવા માગતો નથી. પોતાની તૃપ્તિ ખાતર સારા અને સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો ગુલામ એવો આ, તંદુરસ્તી માટે સર્વથા નાલાયક છે: કારણ કે-તંદુરસ્તીના મૂળ સિદ્ધાંતનું પણ તેને ભાન નથી.

ત્રીજી બાજુ એક મોટો શેઠ છે. તે અનીતિના માર્ગ અપનાવી પોતાના નોકરોના પગારો ઘટાડીને નફો ઉઠાવવા માગે છે. આવો માણુસ આબાદી પામવાને સર્વથા અયોગ્ય છે. તેવા માણુસના પૈસાનું અને આબરૂનું દેવાળું જ્યારે નીકળે છે, ત્યારે તે પોતાના બાહ્ય સંયોગોના દોષો કાઢે છે, પરંતુ જાણુતો નથી કે-પોતે જ પોતાની દુર્દશાનો કર્તા છે.

'માણુસ પોતાની સ્થિતિનો કર્તા છે'-એ સત્યનું દર્શન

કરવા માટે મેં તમારી પાસે ઉપરનાં ત્રણ દૃષ્ટાંતો રજૂ કર્યાં છે. આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય તેમ છે, પણ વાચકને સમજવા માટે આટલું પૂરતું છે. વિચારશીલ માણસ સમજી શકે છે કે—બાહ્ય સંયોગોને જીવનના ઘડતરમાં મુખ્ય સ્થાન છે જ નહિ.

જો કે—બાહ્ય સંયોગો એટલા બધા ગૂંચવાયેલા હોય છે, વિચારોનાં મૂળ પણ એટલાં બધાં ઊંડાં હોય છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિની સુખ–દુઃખની અવસ્થા પણ એટલી બધી ભિન્ન ભિન્ન હોય છે કે—માણસની આભ્યંતર સ્થિતિ (પોતે જાતે જાણતો હોય છતાં) કેવળ બાહ્ય સંયોગોથી કળી શકાતી જ નથી.

કોઈ એક માણસ પ્રામાણિક હોવા છતાં તેને વેઠવું પડે છે અને બીજો એક માણસ અપ્રામાણિક હોવા છતાં ખૂબ પૈસો પેદા કરે છે. આથી કેટલાક લોકો અનુમાન કરે છે કે—'પ્રામાણિકપણાથી નિષ્ફળતા અને અપ્રામાણિકપણાથી સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.' પરન્તુ બહોળા અનુભવથી અને ઊંડાં ઉતરવાથી આ અનુમાન ખોટું છે, એમ સમજાશે. પ્રામાણિક માણસમાં ઊંડે ઊંડે પણ જરૂર દુર્ગુણો દેખાશે અને અપ્રામાણિક માણસમાં છૂપાઈ રહેલા પણ એવા કેટલાક સદ્ગુણો હોય છે કે જેને લઈને તે આબાદીને પામે છે.

સારા વિચાર અને વર્તનથી ખરાબ પરિણામ કદી આવતું જ નથી. બીજી બાજુ ખરાબ વિચાર અને વર્તનથી સારૂં પરિણામ પણ આવતું નથી. ટૂંકમાં, જેવું બીજ

નાખ્યું હોય તેવું જ ફળ ઊગી શકે છે; પણ વિપરીત બનતું નથી. બાહ્ય દુનિયામાં આ કાયદો લાગુ પડે છે એવું સૌ કોઈ સમજી શકે છે, પરન્તુ માનસિક દુનિયાને પણ આ સીધો અને સાદો કાયદો તેટલો જ લાગુ પડે છે; એવું ભાગ્યે જ કોઈ સમજે છે અને તેથી જ બાહ્ય સ્થિતિને અનુસાર વિચારનો જે સુમેળ સમન્વય જોઈએ તે દેખાતો નથી.

દુઃખ, એ ખોટા વિચારોનું પરિણામ છે: અને એ દુઃખનું કાર્ય જો કાંઈ હોઈ શકે, તો કેવળ આત્મામાં રહેલા કુચગને બાળવાનું જ છે. શુદ્ધ આત્માને કદી પણ સહન કરવાનું હોતું જ નથી. સોનું માટીથી જૂદું થયા પછી અન સર્વથા શુદ્ધ થયા પછી કદી બાળવામાં આવતું નથી. તેમ સર્વથા શુદ્ધ અને પ્રકાશિત થયેલો આત્મા પણ દુઃખને પામતો જ નથી.

બાહ્ય શ્રીમંતાઈ અને દરિદ્રતા ઉપરાંત આત્માની શાંતિ અગર તો અશાંતિનો આધાર મન ઉપર છે. પૈસાદાર પણ ખોટા વિચારોથી આત્માની સમાધિને દૂર કરે છે, જ્યારે ગરીબ માણસ પણ શુભ વિચારોથી આત્મિક શાંતિને આમંત્રણ કરે છે. જેવી રીતિએ પૈસાને સાચે માર્ગે વાપરવાથી માણસ શ્રીમંતાઈ અને આત્મિક શાંતિ બન્નેનો ભોક્તા બને છે, તેવી જ રીતિએ ગરીબ માણસ પોતાના દુર્ભાગ્યની બૂમો પાડવાથી ગરીબાઈ અને અશાંતિનો વધારે ભાગીદાર થાય છે. આથી સમાધિ, તંદુરસ્તી અને આબાદી કે જે માણસને સુસ્થિત બનાવે છે, તેની પ્રાપ્તિને માટે બાહ્ય અને આભ્યંતર સ્થિતિનું ઐક્ય કરવાની જરૂર છે.

મનુષ્ય ત્યારે જ મનુષ્ય બની શકે છે, કે જ્યારે તે સુખ–દુઃખની ફરિયાદો કરતો મટીને પોતાની આભ્યંતર શક્તિને તપાસવાનું શરૂ કરે છે : અને જેમ જેમ તે પોતાના મનને સુધારે છે, તેમ તેમ તે બાહ્ય સંયોગને ઠોકરે મારે છે અને પોતાની અંદર એવી શક્તિ શોધે છે કે જે શક્તિ-દ્વારા પોતે ખૂબ ઝડપથી પ્રગતિ કરે છે. **જેમ જેમ માણસ બીજી વસ્તુઓ અને બીજા લોકો પ્રત્યે વિચારો ફેરવે છે, તેમ તેમ તે વસ્તુઓ અને તે લોકો પણ તેની તરફ ફેરવાઇ જાય છે.**

આ સત્યનો પુરાવો દરેક વ્યક્તિમાં છે અને તેથી પોતાની જાતનું પૃથક્કરણ કરવાથી આની તપાસ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. જો તમે વિચારમાં પરિવર્તન લાવશો, તો તમને આશ્ચર્ય થશે કે–ખૂબ સપાટાબંધ તમારા સંયોગો પણ પલટાય છે. લોકો માને છે કે–'વિચારો છૂપા રહી શકે છે' પરંતુ તે અશક્ય છે. વિચારોથી જ અમુક આદત પડી જાય છે અને તે આદતથી જ બાહ્ય સંયોગો ઊભા થાય છે. ડર-પોક વિચારોથી નબળાઈ અને પરિણામે ગુલામી પ્રાપ્ત થાય છે. આળસુ વિચારોથી ગંદી ટેવ અને પરિણામે દરિ-દ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વાર્થી વિચારોથી સ્વાર્થી ટેવો અને પરિણામે દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

બીજી બાજુએ શુદ્ધ વિચારોથી આત્મિક સંયમ અને પરિણામે શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. નિડર વિચારોથી પુરુષાર્થ અને પરિણામે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદ્યમી વિચારોથી

સ્વચ્છતા અને પરિણામે આબાદી પ્રાપ્ત થાય છે. નિઃસ્વાર્થ વિચારોથી જાતને ભૂલવાનું અને પરિણામે સાચી શાંતિને પ્રાપ્ત કરવાનું થાય છે.

વિચારોની હારમાળા, વર્તન અને બાહ્ય સંયોગો ઉપર અસર લાવ્યા વિના રહેતી જ નથી. માણસ પોતાના બાહ્ય સંયોગોને સીધી રીતિએ ચૂંટી શકતો નથી, પણ તે પોતાના વિચારોની ચૂંટણી કરી શકે છે અને તેના દ્વારા આડકતરી રીતિએ પણ પોતાનું બાહ્ય વાતાવરણ ઘડી શકે છે. માણસ જે વિચારને ખૂબ પોષે છે, તે વિચારને અનુકૂળ વાતાવરણ કરી આપવામાં કુદરત ઘણી સહાય કરે છે.

શરીર અને તંદુરસ્તી ઉપર વિચારોની અસર

શરીર એ મનનું ગુલામ છે. ખોટા-ખરાબ વિચારોથી શરીર ક્ષીણ થાય છે અને સાચા-શુભ વિચારોથી શરીર પ્રફુલ્લિત રહે છે.

બાહ્ય સંયોગોની માફક રોગ અને તંદુરસ્તીનું મૂળ પણ વિચારો જ છે. ભયભરેલા વિચારો માણસને પિસ્તોલના જેટલી ઝડપથી મારી નાખે છે અને નિરંતર બીજા પણ હજારો માણસોને ધીરે ધીરે પણ નિશ્ચિતપણે મારે જ છે. રોગના ભયથી પીડિત જરૂર રોગી બને છે. ચિંતાતુર વિચારોથી શરીર ક્ષીણ થાય છે અને પરિણામે રોગનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે. બીજી બાજુએ સારા વિચારોથી શરીરની સુંદરતા વધે છે. શરીરની સારી અગર તો ખરાબ અવસ્થા સારા અગર તો નઠારા વિચારોનું પ્રતિબિંબ છે.

વિચારોના પરિવર્તન વિના ખોરાકનું પરિવર્તન જરા પણ અસર કરતું નથી. જો તમે શરીરની આબાદી ઇચ્છતા હો, તો તમારા મનની બરાબર રક્ષા કરો.

હું જાણું છું ત્યાંસુધી એક ૯૬ વર્ષની સ્ત્રી પણ સુંદર કુમારિકા જેવી મુખાકૃતિ ધરાવે છે, જ્યારે બીજી બાજુ એક મધ્યમ વયની નીચેનો માણસ પણ ઘરડા ડોસા જેવો લાગે છે. એક સારા વિચારોનું પરિણામ છે અને બીજું અસંતોષ તથા વાસનાવાસિત વિચારોનું પરિણામ છે.

જેવી રીતિએ સારી હવાની આવ-જાવવાળું અને સૂર્યનાં કિરણોથી પ્રકાશિત એવું મકાન રહેવા માટે સુંદર લાગે છે, તેવી રીતિએ સુંદર વિચારોની આવ-જાવથી આત્માને રહેવા માટે સારા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. હમણાં જ મેં, સારા વિચારમાં રક્ત એવા માણસને મરણપથારીએ જોયો હતો તે કેવળ વયમાં જ વૃદ્ધ હતો. જેટલી શાંતિપૂર્વક તે જીવતો હતો, તેટલી જ શાંતિપૂર્વક તે મૃત્યુને પામ્યો.

શરીરને સુધારવા માટે આનંદમય વિચારો સમાન કોઈ ડોક્ટર નથી. તેના સમાન કોઈ દુઃખમાં દિલાસો આપનાર નથી.

શુદ્ધ વિચારો અને શુદ્ધ ધ્યેય કાર્યસાધક બને છે. ધ્યેય વિનાનો માણસ ચિંતાનો શિકાર બની જાય છે, જેથી ધ્યેય હમેશાં શુદ્ધ અને દૃઢ હોવું જોઈએ. પછી તે ધ્યેય સાંસારિક હોય કે આધ્યાત્મિક હોય! ઉચ્ચ ધ્યેય સ્વીકારવાની જેઓની શક્તિ નથી, તેઓએ પણ પોતાની મામુલી

ફરજ અદા કરવામાં પોતાના વિચારોને સ્થિર કરવા જોઈએ અને તેમ કરવાથી જ આગળ વધવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

નબળામાં નબળો આત્મા પણ, પોતાની નબળાઈને જાણીને 'પ્રયત્નો દ્વારા જ બળની પ્રાપ્તિ થાય છે'—આવી અનુભવી પુરુષોની ઉક્તિને લક્ષ્યમાં રાખીને સક્રિય પ્રયત્નો કરે છે તે માણસ પ્રગતિ કર્યા વિના રહેતો જ નથી. જેમ શારીરિક નબળાઈ કસરત કરવાથી દૂર થાય છે, તેમ માનસિક નબળાઈ પણ સાચી દિશામાં વિચારો કરવાથી દૂર થાય છે.

ધ્યેય નક્કી કર્યા પછી તેની પરિપૂર્ણતાને પામવા માટે માણસે લાઈનદોરી કરી રાખવી જોઈએ. શંકા તથા ભયથી રહિત બની જવું જોઈએ અને નિર્ણિત લક્ષ્ય કે તેના માર્ગ સિવાય બીજે ક્યાંય દૃષ્ટિ રાખવી નહિ જોઈએ. કોઈ પણ કાર્ય, તેમાં શંકા અગર ભય રાખવાથી સાધી શકાતું જ નથી. કાર્ય કરવાની ઇચ્છા 'હું કરી શકું એમ છું'—એ જ્ઞાનથી થાય છે અને શંકા તથા ભય આ જ્ઞાન થવામાં આડાં આવે તેવાં હોય છે, માટે જે તેમને પોષ્યા કરે છે, તે પગલે પગલે ગોથાં ખાય છે. તેમને જીતનાર નિષ્ફળતાને જીતનાર છે. ધ્યેયમાં નીડરપણે વિચારોને જોડવાથી માણસ ઘણા જ ઊંચા દરજ્જાને પામી શકે છે.

સફળતામાં વિચારોનો હિસ્સો

સફળતા અને નિષ્ફળતા—એ વિચારોનું પરિણામ છે. માણસની નબળાઈ અને બળ, શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ, એના

પોતાના જ છે પણ બીજા કોઈના નથી. તેમાં પરિવર્તન પણ પોતે જ લાવી શકે તેમ છે. તેના સંયોગો, સુખ, દુઃખ વગેરેનો કર્તા પણ પોતે જ છે. જેવા તેના વિચારો છે, તેવો જ તે છે. ઘણા લોકોનું કહેવું છે કે–" અમુક માણસ જુલ્મી છે એટલે બીજાઓ ગુલામી ભોગવે છે, માટે જુલ્મી માણસને ધિક્કારવો જોઈએ."

બીજા કેટલાકોનું એમ કહેવું છે કે–" ઘણા લોકો ગુલામ છે એટલે તેઓ ઉપર અમુક માણસ જુલ્મ કરી શકે છે, માટે ગુલામોનો તિરસ્કાર કરો."

વસ્તુતઃ જુલ્મી માણસ અને ગુલામો અજ્ઞાનપણે પણ પરસ્પરના સહાયક છે. સાચી રીતિએ બન્ને પક્ષો પોતાને જ નુકસાન કરી રહ્યા છે અને તેથી બન્ને દયાપાત્ર છે. જેણે નબળાઈને જીતી છે અને સ્વાર્થને છોડયો છે, તે આ બન્નેથી જુદો જ પડે છે અને તે જ સ્વતંત્ર છે.

આ વિશ્વ પણ લોભી, અપ્રામાણિક તથા ગુણહીનને સહાય કરતું નથી : પછી ભલે ઉપરથી સહાય કરતું દેખાતું હોય! વાસ્તવિક રીતિએ પ્રામાણિક માણસને જ તે સહાય કરે છે. સઘળાય જ્ઞાનીઓએ આ વસ્તુને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે જાહેર કરેલ છે અને તેની સત્યતાનો પુરાવો જેને જોઈતો હોય, તેણે કેવળ પોતાના વિચારોને સુધારીને ગુણિયલ બનવું જોઇએ.

ઊંચા આદર્શો

ઊંચા સ્વપ્ન સેવનારાઓ જગતના રક્ષક છે. જે માણસ પોતાના હૃદયમાં ખૂબ ઊંચા આદર્શને ધરી રાખે છે, તે

એક દિવસ જરૂર તેના પારને પામે છે. કોલમ્બસ બીજી દુનિયા જોવાનાં સ્વપ્નો સેવતો હતો અને તેણે તેની શોધ પણ કરી. બુદ્ધ સંપૂર્ણ શાંતિ અને કલંક વિનાની સુંદર દુનિયા જોવાની ધારણા ધારતો હતો અને તે પ્રમાણેની આધ્યાત્મિક દુનિયામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. માટે જો તમે તમારા આદર્શો પ્રત્યે વફાદાર રહેશો, તો અંતે તમારા મનોરથો પૂરા થશે.

માણસની હલકી જાતિની ઇચ્છાઓ સફળતાને પામે તથા શુદ્ધ અને ઉચ્ચ કોટિની ઇચ્છાઓને નિષ્ફળતા મળે, એવું કદી બની શકે છે? નહિ જ. કુદરતના કાનુનમાં એવો એક તરફી કાયદો હોઈ શકતો જ નથી. તમે ભવિષ્યમાં કેવા થવાના છો, તે તમારા આદર્શ ઉપરથી કહી શકાય તેમ છે. મહાન કાર્યો અમુક વખતને માટે સ્વપ્ન જેવાં જ હોય છે, પરન્તુ સ્વપ્નો એ સાચી વસ્તુસ્થિતિનાં બીજ છે.

તમારા ઊંચા વિચારોની સામે પ્રતિકૂળ સંયોગો પણ લાંબો વખત નહિ ટકી શકે. તેને માટે એક યુવકનું દૃષ્ટાંત છે. એક કારખાનામાં તે યુવકને ઘણા વખતથી મજૂરી કરવી પડે છે. તેણે કોઈ જાતિની કેળવણી પણ પ્રાપ્ત કરી નથી, પરન્તુ તે સારા વિચારોને સેવે છે અને મનમાં પોતાના જીવન માટેની આદર્શ સ્થિતિની કલ્પના કરે છે. આથી સ્વતંત્રતા તરફ તેનું મન ખેંચાય છે. પોતાની ફુરસદનો અલ્પ સમય પણ તે પોતાની શક્તિને ખીલવવામાં કાઢે છે. થોડા વખતમાં જ તે, શરીરથી વસ્ત્ર દૂર કરવામાં આવે છે તે રીતિ-

એ, કારખાનાથી દૂર થાય છે. થોડાં વર્ષો બાદ તે પોતા ઉપર મોટી જવાબદારીવાળાં કામો ઊઠાવવાને શક્તિસંપન્ન થાય છે અને તેના વચનથી લાખોનાં જીવન પલટાઈ જાય છે. પરિણામે આજે તે પોતાના આદર્શની સાથે એકમેક બની ગયો છે.

જેઓ બહુ વિચારશીલ નથી હોતા, તેઓ આ બધું ભાગ્યાધીન છે અગર તો અકસ્માતથી થાય છે, એમ માને છે. તેઓ સામા માણસના કેટલા પ્રયત્નો છે, કેટલો ભોગ છે, કેટલા પ્રમાણમાં નિષ્ફળતા છે, એ તરફ લક્ષ્ય પણ આપતા નથી. મનુષ્યના દરેક વ્યવહારમાં પરિણામનું માપ પ્રયત્નની દૃઢતા ઉપર અવલંબે છે.

મનની શાંતિ

'મનની શાંતિ'—એ ડહાપણનુ સુંદર રત્ન છે. આત્મિક-સંયમમાં ખૂબ કાળજી અને પ્રયત્નનું એ પરિણામ છે. તેની હાજરી પરિપકવ અનુભવની નિશાની છે. જેટલા પ્રમાણમાં માણસ—'વિચારોની અસર બાહ્ય સામગ્રી ઉપર કેટલી છે'—એવું સમજી શકે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેનું મન શાંતિનો અનુભવ કરે છે. પછી તો તે જગતની હરેક સ્થિતિમાં કાર્ય—કારણ ભાવનો વિચાર કરીને નિશ્ચિંતપણે બેસી શકે છે. તેને કોઈ જાતિનું દુઃખ થતું જ નથી.

શાંત માણસ પોતા પર કાબુ રાખવા ઉપરાંત બીજાને પણ અનુકૂળ થઈ જાય છે. અને બીજાઓ તેના પ્રત્યે આદરભાવ રાખનારા બને છે તથા તેની આધ્યાત્મિક શક્તિ જોઈને તેના પર વિશ્વાસ રાખતા થાય છે. જેમ જેમ માણસ વધુને

વધુ શાંત બને છે, તેમ તેમ તેની સફળતા અને શક્તિ વધતી જાય છે. સંસારમાં પણ તે જ માણસ આબાદી ભોગવે છે, કે જે પોતાના મન ઉપર કાબુ રાખે છે અને જેનો સ્વભાવ બીજાઓને અનુકૂળ હોય છે.

શાંત માણસને સૌ કોઈ ચાહે છે. તે માણસ ગરમીમાં છાયાવાળા વૃક્ષ સમાન છે. મનની શાંતિ, એ સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ઠા છે, જીવનનું પુષ્પ છે, આત્માનું ફળ છે, ડહાપણ જેટલું કિંમતી છે અને સોના કરતાં પણ અધિક ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

લક્ષ્મીનો ગુલામ શાંત માણસની અપેક્ષાએ કેટલો તુચ્છ છે? પોતાના ખરાબ સ્વભાવથી તો કેટલાય લોકો પોતાના જીવનોને ખાટાં બનાવે છે તથા જીવનની મધુરતાનો નાશ કરે છે. દુનિયાનો બહોળો ભાગ સારા વિચારના અભાવે આ રીતિએ દુઃખી થઈ રહ્યો છે.

માટે વિચારના શિખર ઉપર તમારા હાથને દૃઢ રીતિએ ધારી રાખો અને આત્મા રૂપી વહાણમાં માલિક સૂતો છે, તેને જગાડો. આત્મિક સંયમ એ બળ છે, વિચાર એ માલિક છે અને શાંતિ એ શક્તિ છે. માટે તમારા હૃદયને ઉદ્દેશીને કહો કે 'હે હૃદય! તું શાંત થઇ જા!' અથવા શાંતિને ઉદ્દેશીને કહો કે "હે શાંતિ! તું સ્થિર થઈ જા!!"

અન્તિમ-કથન.

ધર્મ-શ્રદ્ધા એટલે ધર્મના અસ્તિત્વની દૃઢ પ્રતીતિ: ધર્મના ફ્લનો અખંડ વિશ્વાસ: ધર્મના સ્વરૂપનો ચોક્કસ નિર્ધાર. ધર્મ એક અતીન્દ્રિય વસ્તુ છે. ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય પદાર્થોના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ કે સ્વરૂપનો નિર્ધાર કરવો એ જેટલો સુલભ હોય, તેટલો ઇન્દ્રિયોને અગોચર પદાર્થનો સુલભ ન હોય, એ સહજ છે. પરન્તુ જે વસ્તુ અતિશય કિંમતી હોય, જેનો ઉપયોગ અને જરૂર સૌથી વિશેષ પડતી હોય, તેવી ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય કે અતીન્દ્રિય વસ્તુને ઓળખવી, ઓળખીને તેના સ્વ-રૂપનો નિશ્ચય કરવો, નિશ્ચય કરીને તેના શુભાશુભ ફળ ઉપર પ્રતીતિ અને વિશ્વાસ કેળવવો, કેળવીને તેને જીવનના ઉપ-યોગમાં ઉતારવું, એ આ દુનિયામાં કોઈ નવી ચીજ નથી. ઇલેક્ટ્રિક, રેડિઓ, વાયરલેસ વગેરેની શોધો, એ વિષયના જીવતાં અને જાગતાં ઉદાહરણો છે.

એ બધી વસ્તુઓનાં કાર્યો ભલે ઇન્દ્રિય ગોચર હોય પરન્તુ એ બધી વસ્તુઓ શું છે? તેનાં ચોક્કસ સ્વરૂપ આદિ ઇન્દ્રિય ગોચર હજુ સુધી થઈ શક્યાં નથી. છતાં તેનાં કાર્યો ઉપરથી તેનાં પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપની પણ

હયાતિ અવશ્ય સ્વીકારવામાં આવે છે. જો કે એ બધી વસ્તુઓ આ એક જ જીવનને ઉપયોગી નિવડે છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ ઘણીવાર ભયંકર ઘાતક સ્વરૂપ પણ ધારણ કરી લે છે, તો પણ રોજના ઉપયોગમાં આવનારી હોવાથી એની શોધો નિરર્થક છે, એમ કોઈ માનતું નથી.

જ્યારે ધર્મ તો એક એવી ચીજ છે કે જે કોઈને પણ અહિતકર થયા વિના સૌ કોઈને ઉપયોગી નિવડે છે. તે બાહ્ય ચક્ષુને ગોચર નહિ હોવા છતાં તેનાં કાર્ય, કારણ અને સ્વરૂપ વગેરેથી સદાય પ્રત્યક્ષ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ તેનો કાંઈ પણ ઉપયોગ નહિ દેખાવા છતાં આંતર દૃષ્ટિએ તે જ એક સૌ કોઈના જીવનમાં સદા સૌથી અધિક અને ખરેખરી ઉપયોગમાં આવનારી વસ્તુ છે.

ધર્મ અધર્મની વાતો મિથ્યા છે અને સ્વાર્થી માણસોએ સ્વાર્થ સાધવા માટે ઉપજાવી કાઢેલી છે, એમ કહેનારાઓ પણ આ દુનિયામાં છે પરન્તુ તેઓ સાવ અજ્ઞાન છે અને તેથી તેવાઓની વાત સદંતર અવિશ્વાસ કરવા લાયક છે.

ધર્મ અધર્મની વાત મિથ્યા પણ નથી અને સ્વાર્થીઓએ પોતાની કલ્પનામાંથી ઉપજાવી કાઢેલી પણ નથી કિન્તુ જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષોએ, સંપૂર્ણ જ્ઞાની અને સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગી મહાપુરુષોએ પોતાના જ્ઞાનમાં જોયેલી અને કેવળ લોકહિત માટે જ કહેલી વાત છે. જગતનાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણોથી સિદ્ધ તે વાતને નહિ સમજી શકનારા અથવા સમજવા છતાં માનવાની આનાકાની કરનારાઓ જ ખરેખરા

અજ્ઞાની, સ્વાર્થી અને ધૂર્ત પુરુષો છે, એ વાત કદી પણ ભૂલવી જોઇએ નહિ.

ધર્મ જેવા અતીન્દ્રિય પદાર્થને ઓળખવા માટે મુખ્ય-પ્રમાણ તો અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને ધારણ કરનારા મહાપુરુષોએ પ્રકાશેલું શાસ્ત્ર જ છે. એ સિવાય એને સાક્ષાત્ જાણવાનો બીજો કોઈ સત્ય ઉપાય છે જ નહિ. તોપણ બીજી જેટલી-જેટલી રીતિઓથી ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે, તે સર્વ રીતિ-ઓથી, ધર્મને, ધર્મનાં અસ્તિત્વને, ધર્મનાં સ્વરૂપને અને ધર્મનાં ફળને સમજાવવા માટે હિતસ્વી પૂર્વ પુરુષોએ પ્રયાસ કરવામાં કમીના રાખી નથી. અને તે રીતિઓ—આગમ પ્રમાણ ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ અનુભવ પ્રમાણ અને એના ઉપરથી ફલિત થતાં અનુમાન વગેરે પ્રમાણો દ્વારા ધર્મને ઓળખવાની છે.

ધર્મ અતીન્દ્રિય હોવા છતાં તેની સત્તાને સાબિત-કરનાર પ્રાણી માત્રનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ છે. જેમકે.—

સચેતન પ્રાણી એવું આ જગતમાં કોઈ પણ નથી-કે જેને રોજના પોતાનાં જીવનમાં કાંઈ ને કાંઈ સુખ દુઃખનો અનુભવ કરવો પડતો ન હોય. સુખ દુઃખ એ પ્રત્યક્ષ અનુભવની વસ્તુઓ છે. એનો ઇન્કાર કોઈથી પણ થઈ શકે તેમ નથી. જગતની વિચિત્રતા પણ પ્રત્યક્ષ છે.

મનુષ્યત્વ દરેક મનુષ્યમાં સમાન હોવા છતાં કેટલાક સ્વામિપણું ભોગવે છે અને કેટલાક દાસપણું અનુભવે છે. કેટલાક હજારો અને લાખોનું પોષણ કરનારા હોય છે.

અને કેટલાક પોતાનું પેટ પણ પુરું ભરી શકતા નથી. કેટલાક દેવોની જેમ નિરન્તર ભોગવિલાસમાં લીન દેખાય છે અને કેટલાક નારકીઓની સમાન પીડાઓનો અનુભવ કરી રહ્યા હોય છે. કેટલાક મરણ પર્યંત નિરોગી દેખાય છે અને કેટલાક જન્મથી જ રોગી નજરે પડે છે. કેટલાક દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે છે અને કેટલાક બાલ્યાવસ્થામાં જ મરણને શરણ થાય છે. કેટલાકને ત્યાં ઋદ્ધિ અને સિદ્ધિની નિરંતર છોળો ઉછળે છે અને કેટલાકને હોય તેમાં પણ હંમેશાં હાનિ થતી રહે છે.

આમ સુખ–દુઃખની વિચિત્રતાથી સમસ્ત સંસાર ભરેલો છે, એટલું જ નહિ પણ એક જ મનુષ્ય કે પ્રાણીનું જીવન પણ સુખ–દુઃખ અને ચઢતી–પડતીના અનેક પ્રસંગોથી વ્યાપ્ત દેખાય છે. એ સુખ–દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર કોણ? સુખ–દુઃખ એ કાર્ય છે, અને કાર્ય માત્ર કારણપૂર્વક જ હોય છે, એવો આ સૃષ્ટિનો અવિચળ નિયમ છે. તો પછી એ સુખ–દુઃખનાં કારણો ક્યા?

બાહ્ય અનુકૂળ સંયોગો એ સુખનાં કારણો અને બાહ્ય પ્રતિકૂળ સંયોગો એ દુઃખનાં કારણો–એમ એક વાર માની લઈએ, તો પણ એવા બાહ્ય સંયોગોની પ્રાપ્તિમાં હેતુ કોણ? અથવા એક સરખા બાહ્ય સંયોગોમાં પણ જે સુખ–દુઃખની અનેક પ્રકારની તરતમતાઓ દેખાય છે, તેનાં કારણો શું? આ કારણોની શોધમાં ઉતરતાં બાહ્ય કારણોની પાછળ રહેલાં આભ્યન્તર કારણો સુધી પહોંચવું જ પડે છે. એ

આભ્યન્તર કારણો-પુણ્ય-પાપ, ધર્મ-અધર્મ-કે શુભાશુભ કર્મ સિવાય બીજાં કોઈ જડે તેમ નથી. કોઈ એને દૈવ કહે છે તો કોઈ એને ભાગ્ય કહે છે, કોઈ એને પ્રારબ્ધ કહે છે તો કોઈ એને ઈશ્વરદત્ત કહે છે, અથવા કોઈ એને ભગવાનની લીલા કહે છે, કિન્તુ સૌ કોઈને કોઈ પણ નામથી સુખ-દુ.ખનાં કારણ રૂપ એક અતીન્દ્રિય સત્તાનો સપ્રમાણ સ્વીકાર કરવો જ પડે છે.

અંકુરનું કારણ જેમ બીજ છે, તેમ સુખ-દુઃખ રૂપી અંકુરોનું કારણભૂત બીજ માનવું જ જોઈએ. અને એ બીજને જ ભિન્ન ભિન્ન દર્શનકારોએ ભિન્ન ભિન્ન નામોથી સંબોધેલું છે. પ્રમાણશાસ્ત્રને સમજનાર કોઈ પણ દર્શનકાર તેનો ઈન્કાર કરી શક્યું નથી. જૈન શાસ્ત્રકારોએ તેને શુભાશુભ કર્મની સંજ્ઞા આપેલી છે. સુખ-દુઃખનાં કારણભૂત એ કર્મબીજનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટતયા સમજાવવા માટે આજે પણ જૈન દર્શનમાં, જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ ભાષાઓમાં લખાયેલું, લાખો શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્ય હયાતિ ધરાવે છે.

સુખ, દુઃખ અને જગત-વૈચિત્ર્યના પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરથી ફલિત થતાં કર્મરૂપી અદૃષ્ટ કારણ સુધી સૌ કોઈ બુદ્ધિમાનને પહોંચવું જ પડે છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં એને 'કાર્યાનુમાન' કહેવાય છે. ધૂમ દર્શનથી અગ્નિનું અનુમાન, એ જેટલું સત્ય છે, તેટલું જ સત્ય સુખ-દુઃખ રૂપી કાર્ય દર્શનથી તેના કારણભૂત પુણ્ય-પાપ અને ધર્મ-અધર્માદિનું અનુમાન કરવું તે છે.

બીજી રીતે જોતાં જીવ માત્રમાં આત્મત્વ સરખું છે, છતાં નર, પશુ આદિ દેહવૈચિત્ર્ય જણાય છે, તેનું કારણ પણ હોવું જ જોઈએ. માતાપિતાદિ દૃષ્ટ હેતુઓ જ તેનાં કારણો છે, એમ કહેવું એ ઠીક નથી, કારણ કે–દૃષ્ટ હેતુ સમાન હોવા છતાં સુરૂપ, કુરૂપાદિ દેહવૈચિત્ર્ય પણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તે પણ કારણ વિના થવું અશક્ય છે. શુભ દેહની પ્રાપ્તિ એ પુણ્ય યા ધર્મનું કાર્ય છે અને અશુભ દેહની પ્રાપ્તિ એ પાપ યા અધર્મનું કાર્ય છે, એમ માન્યા સિવાય કોઈને પણ ચાલે તેમ છે જ નહિ.

જેમ 'કાર્યાનુમાન'થી ધર્મ–અધર્મની સત્તા પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ 'કારણાનુમાન'થી પણ ધર્મ અધર્મની સત્તા પ્રત્યક્ષ થાય છે. ક્રિયા માત્ર કાંઈને કાંઈ ફળ આપનારી છે જ, એ પણ આ વિશ્વનો એક અવિચળ નિયમ છે.

આ જગતમાં પ્રાણીઓ દ્વારા બે વિરુદ્ધ પ્રકારની ક્રિયા થઈ રહેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે. કેટલાક દાનાદિ શુભ ક્રિયાઓમાં રક્ત હોય છે અને કેટલાક હિંસાદિ અશુભ ક્રિયાઓમાં રક્ત હોય છે.

કૃષિ વગેરે ક્રિયાનું ધાન્યનિષ્પત્તિ આદિ દષ્ટ ફલ દેખાય છે, તેમ દાનાદિ અને હિંસાદિ ક્રિયાનું પણ દષ્ટ ફલ દેખાય છેઃ પરન્તુ એ દષ્ટ ફલ એકાંતિક કે આત્યંતિક નથી. દાનાદિ કરનારને કીર્તિ આદિ દષ્ટ ફલ મળે છે અને કેટલીક વાર નથી પણ મળતું અને કેટલીક વાર વિપરીત પણ મળે છે.

હિંસાદિ કરનારની પણ અપકીર્તિ આદિ થાય જ છે, એવો નિયમ નથી. એ રીતિએ દષ્ટ ફલમાં અનેક ભેદ અને તરતમતાઓ પડી જાય છે, જ્યારે અદૃષ્ટ ફલ બધાને અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે.

હિંસાદિ ક્રિયાઓનું અદૃષ્ટ ફલ પાપ રૂપ માનવામાં ન આવે તો અદૃષ્ટ ફલના અભાવે સર્વે પાપ કરનારાઓની મરણની સાથે જ મુક્તિ થઈ જવી જોઇએ અને થોડા જ વખતમાં સંસાર જીવોથી શૂન્ય થઈ જવો જોઈએ. તથા સંસારમાં કોઈ દુઃખી પણ રહેવું જોઈએ નહિ. પરન્તુ આ સંસારમાં તેમ કદી બનતું જ નથી.

સંસાર અનંતકાળ થયા અનંતાનંત જીવોથી ભરેલો જ દેખાય છે અને તેમાં સુખી કરતાં દુઃખીની સંખ્યા જ અધિક જણાય છે.

આ સંસારમાં હિંસાદિ અશુભ ક્રિયાઓ કરનારા અધિક છે અને દાનાદિ શુભ ક્રિયાઓ કરનારા અલ્પ છે, એથી એ ફલિત થાય છે કે હિંસાદિ અશુભ ક્રિયાઓ કરનારા, એ હિંસાદિથી ઉત્પન્ન થયેલું, (પોતે નહિ ઇચ્છેલું એવું પણ) દુઃખ રૂપી ફલ અવશ્ય ભોગવે છે. અને દાનાદિ શુભ ક્રિયાઓ કરનારા (અણચિંતવી રીતિએ પણ) સુખ રૂપી ફલને મેળવે છે. એ રીતિએ આ સંસારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ, એ જ પુણ્ય, પાપ અને તેના અનુક્રમે સુખ દુઃખ રૂપી ફલોની હયાતિને સિદ્ધ કરે છે.

પુણ્ય અને પાપ તથા ધર્મ અને અધર્મની પ્રત્યક્ષ સાબિતી આપનારાં કાર્ય અને કારણો આ જગતમાં જેમ

નજરે દેખાય છે તેમ તેનાં. સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવનાર સાબિતીઓ પણ આ જગતમાં પ્રત્યક્ષ ગોચર થાય જ છે. ધર્મ-અધર્મ કે પુણ્ય-પાપ એ આત્મધર્મ રૂપ છે.

આત્મા એ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ તત્ત્વ છે. સારી નરસી અનેક પ્રકારની લાગણીઓ આત્મામાં થયા જ કરે છે. કોઈ વાર આત્મા રાગયુક્ત બને છે, તો કોઇ વાર દ્વેષયુક્ત બને છે: કોઈવાર હર્ષયુક્ત દેખાય છે, તો કોઇ વાર વિષાદ-યુક્ત જણાય છે: એ પ્રમાણે કોઈવાર ક્ષમાવાન તો કોઈવાર ક્રોધી, કોઈવાર માનયુક્ત તો કોઇવાર વિનયી, કોઈવાર માયાયુક્ત તો કોઈવાર સરળ સ્વભાવી, કોઈવાર તૃષ્ણાવાન તો કોઈવાર સંતોષી-એમ અનેક પરિવર્તનો થતાં આત્મામાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે.

ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તો દ્વારા થતાં આત્માના આ ભિન્ન ભિન્ન પરિવર્તનો એ જ નિશ્ચયથી ધર્મ-અધર્મનું સ્વરૂપ છે: ક્ષમા-મૈત્રી આદિ ભાવો એ ધર્મનું સ્વરૂપ છે અને ક્રોધદ્વેષાદિ ભાવો એ અધર્મનું સ્વરૂપ છે.

ધર્મના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનાર કારણો, કાર્યો અને સ્વરૂપની જેમ હયાતિ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, તેમ તેનાં ફલને જણાવનાર સુખ, દુઃખ અને તેને ભોગવવાનાં સારાં નરસાં સ્થાનોની હયાતિ પણ દુનિયામાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે. આગમ -પ્રમાણ તો એ વાતનું ખૂબજ સમર્થન કરે છે. ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યનું ફલ સ્વર્ગ છે, ઉત્કૃષ્ટ પાપનું ફલ નરક છે, અને સર્વથા પુણ્ય પાપથી રહિત અવસ્થા એ મોક્ષ છે,

એમ શ્રી જિનાગમ જોરશોરથી પ્રતિપાદન કરે છે. અને ધર્માધર્મનો વાસ્તવિક નિર્ણય કરવાનું આખરી સાધન પણ તે જ છે. આપ્ત પુરુષોનાં વચન સ્વરૂપ આગમ, એને અનુસરતી યુક્તિ અને જીવોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ, એ સર્વ એ રીતે એકી અવાજે ધર્મ અને તેનાં ફલની હયાતિને સિદ્ધ કરે છે.

એ ધર્મને ધર્મશાસ્ત્રકારોએ અનેક ઉપમાઓ વડે પ્રશંસ્યો છે. ધર્મને માતા, પિતા, બન્ધુ, સ્વામી, ગુરુ અને મિત્રાદિની ઉપમાઓ શાસ્ત્રમાં આપી છે. જેમ કેઃ– ધર્મ એ માતાની જેમ ઉત્તમ ગતિમાં જન્મ આપે છે, પિતાની જેમ અગ્નિ, જળ આદિની આપત્તિઓથી રક્ષણ કરે છે, બન્ધુની જેમ ઘોર પાપકર્મ કરનાઓને પણ દુર્ગતિમા પડતાં બચાવી લે છે, સ્વામીની જેમ નિગોદાવસ્થા જેવી ક્ષુદ્ર અવસ્થામાંથી દેવેન્દ્રોને પણ પૂજ્ય એવી ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચાડે છે, ગુરુની જેમ એકેન્દ્રિયાદિમાં જઘન્ય ચેતના ધારણ કરનારને પણ કેવળજ્ઞાનાદિ અસાધારણ ગુણો પમાડે છે, અને મિત્રની જેમ સદા સાથે રહીને અનેક પ્રકારના આનંદ, કલ્લોલ અને સુખનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે.

બાહ્ય કે આંતર શત્રુના પરાભવ વખતે ધર્મ એ બખ્તરનું કાર્ય કરે છે, જડતારૂપી શૈત્યનો ઉચ્છેદ કરવા માટે ધર્મ એ સૂર્યના આતપનું કાર્ય કરે છે અને મિથ્યાત્વાદિ પાપના મર્મ સ્થાનોને ભેદવા માટે ધર્મ એ અદ્વિતીય શૂલ અને

શસ્ત્રનું કાર્ય કરે છે. ધર્મનું ફળ દર્શાવતાં, પણ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ ફરમાવે છે કે ધર્મથી રાજા મહારાજાપણું મળે છે, બળદેવ વાસુદેવપણું મળે છે, તથા નવનિધાન, ચૌદ રત્ન અને છ ખંડની માલિકીવાળું ચક્રવર્તીપણું પણ ધર્મથી જ મળે છે. વૈક્રિય શક્તિવાળું દેવપણું, દેવોના આધિપત્ય-વાળું ઇન્દ્રપણું કે કોઈના પણ આધિપત્ય કે સ્વામી સેવક-ભાવ વિનાનું અહમિન્દ્રપણું તથા અનંત અતિશયોના ધામસ્વરૂપ ત્રૈલોક્યપૂજનીય શ્રી તીર્થંકરદેવ યા દેવાધિદેવપણું પણ ધર્મથી જ મળે છે. આધિભૌતિક, આધિદૈવિક કે આધ્યાત્મિક સર્વ ઇષ્ટના સર્વ સમાગમો ધર્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ એ અમિત્રનો મિત્ર છે, અબન્ધુનો બન્ધુ છે અને અનાથનો નાથ છે. પુણ્યરૂપી ધર્મ જીવનું ધારણ પોષણ કરે છે અને નિર્જરારૂપી ધર્મ આત્માને યાતત્ સર્વજ્ઞ-પણાના ગૌરવવાળા અવ્યાબાધ પદને પમાડે છે.

એ રીતે જગતના હિતમાં સૌથી મોટો ફાળો કોઈનો પણ હોય તો તે ધર્મનો જ છે. પરન્તુ એ વાત જગતના લક્ષ્ય બહાર છે. તે તરફ જગતનું લક્ષ્ય ખેંચવા માટે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ અથાગ પરિશ્રમ સેવ્યો છે. તેનાં ફલસ્વરુપે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાપુરુષો પ્રણીત નાનાં મોટાં અનેક શાસ્ત્રો આજે પણ મળી આવે છે. એ શાસ્ત્રોની સાથે સીધો સંપર્ક ન સાધી શકે એવાઓ પણ ધર્મના સ્વરૂપને પિછાની શકે, ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને દૃઢ રીતે ધારણ કરી શકે અને ધર્મનાં આચરણથી પરિણામે પારાવાર લાભ ઉઠાવી શકે,

એ માટે આવા પુસ્તકોની પણ આજકાલ ઉપયોગિતા છે. આ પુસ્તકનું વાંચન એમાં ચર્ચેલા વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનારા મહાન શાસ્ત્રગ્રન્થોને ભણવાની અને તે ન બની શકે તો છેવટે અધિકારી આત્માઓના મુખથી શ્રવણ કરવાની જિજ્ઞાસાને પણ ઉત્પન્ન કરે, તો પણ શ્રમ સફળ થયો લેખાશે.

ધર્મ કરવો એ જુદી વાત છે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મ કરવો એ જુદી વાત છે. શ્રદ્ધાહીન ધર્મ કરનાર કરતાં ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધારણ કરનાર કર્મવશાત્ ધર્મ ન કરી શકે તો પણ ઘણો આગળ છે. આત્મા પરલોકાદિ પદાર્થોનું સમ્યગ્જ્ઞાન શ્રદ્ધા રુપી શરીરના પ્રાણસમાન છે. એના સમ્યગ્જ્ઞાન વડે જ શ્રદ્ધા નિર્મળ થાય છે અને શ્રદ્ધા સહિતની ક્રિયા એ જ મુક્તિરૂપી પરમ ફલની પ્રાપ્તિમાં પ્રધાન હેતુ છે,–એમ સમજી સૌ કોઈ ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને સુદૃઢ બનાવવાના પ્રયત્નમાં તલ્લીન, તન્મય અને તદ્રુપ બની જાઓ.

"शिवमस्तु सर्वजगतः,
परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं,
सर्वत्र सुखो भवतु लोकः ॥१॥"

પૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજકૃત પુસ્તકોની યાદી

	રૂ.
૧ જૈન માર્ગની પિછાન	૩–૫૦
૨ અનુપ્રેક્ષા કિરણ ૧–૨–૩	૬–૫૦
૩ જિનભક્તિ	૩–૦.૦
૪ પ્રાર્થના	૧–૫૦
૫ પ્રતિમા પૂજન	૮–૦૦
૬ નમસ્કાર મિમાંસા	છપાય છે
૭ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર અને સાધના	”
૮ નમસ્કાર મહામંત્ર	અપ્રાપ્ય
૯ આસ્તિકતાનો આદર્શ	”
૧૦ નાસ્તિકમતનું નિરસન	”
૧૧ આરાધનાનો માર્ગ	”
૧૨ મહાવીર દેવજીવન	”
૧૩ દેવદર્શન	છપાય છે
૧૪ પ્રતિક્રમણની પવિત્રતા	૧–૫૦

(પ્રકાશક જૈન સાહિત્ય વિકાસ-મંડળ વીલેપાર્લા–મુંબઈ)

મુદ્રક :
રાજુભાઈ સી. શાહ
કેનિમેક પ્રિન્ટર્સ
અમદાવાદ.

મુખ્ય વિક્રેતા
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ફુવારા સામે, ગાંધીમાર્ગ
અમદાવાદ–૧